

Астиқлол қаҳрамонлари

Ҳожи МУИН

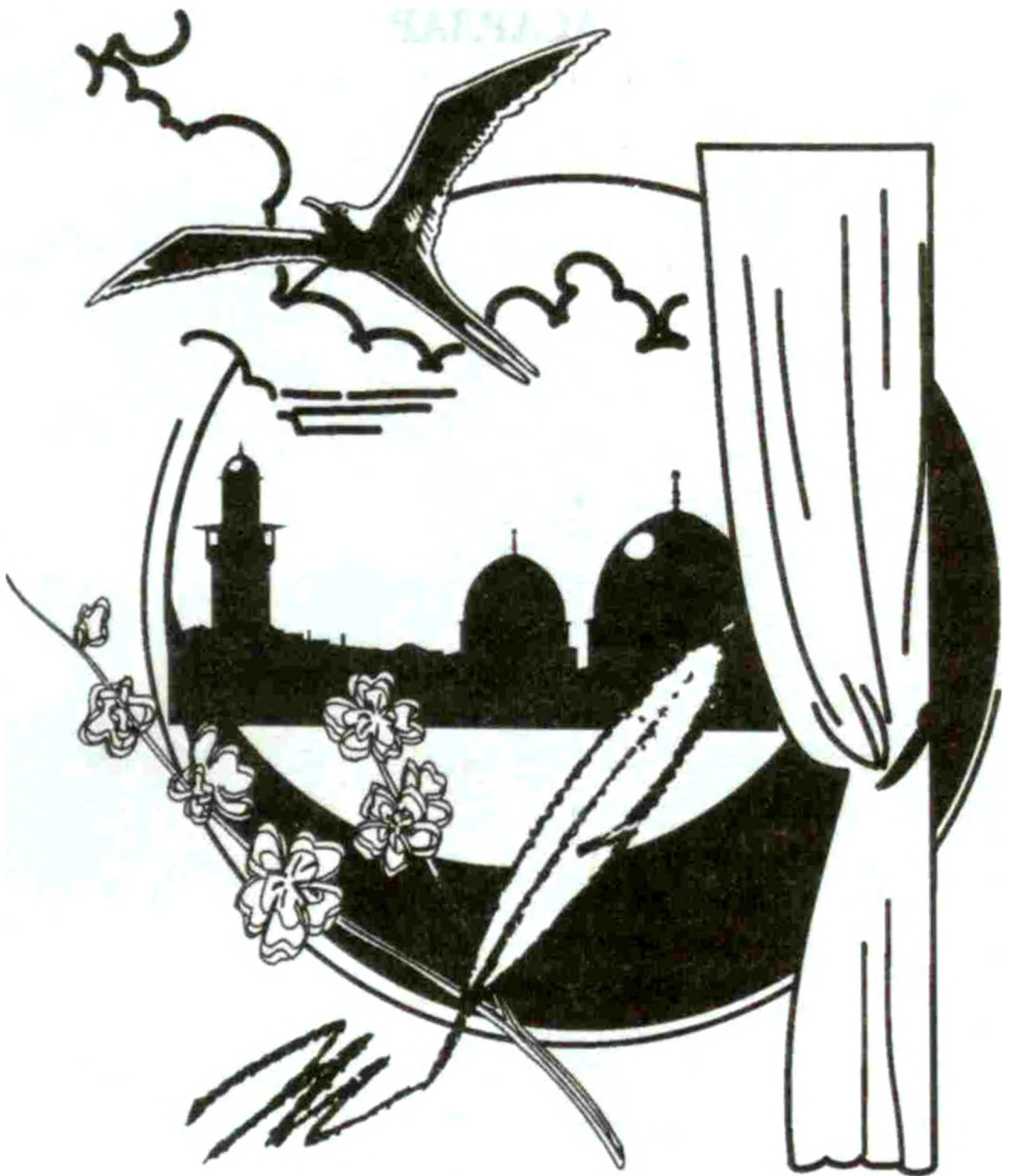

Шайхлар асарлар

Истиқлол қаҳрамонлари

ҲОЖИ МУИН

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

Истиқлол қаҳрамонлари

ҲОЖИ МУИН

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўлдирилган иккинчи нашри

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2010

Ўтган аср бошидаги маърифатчилик ҳаракатида фаол иштирок этган алломаларимиз орасида Ҳожи Муиннинг ҳам ўз ўрни бор. У ўзининг бутун умрини миллат равнақи ва озодлигига бағишлади. Ўз устози Маҳмудхўжа Бехбудий ёнида меҳнат қилди, унинг издошига айланди. Ўқитувчилик қилди, шеърлар битди, пьесалар яратди, ҳажвиялар, публицистик мақолалар ёзди, таржимонлик билан шуғулланди, муҳаррирлик лавозимларида ишлади. Ҳожи Муин ҳам бошқа маърифатпарварлар қаторида бир неча бор қамалди, қатағон қурбонига айланди.

Мазкур сайланманинг биринчи нашрида Ҳожи Муиннинг публицистик мақолалари ҳамда ҳажвий асарлари ўрин олган эди. Тўлдирилган иккинчи нашрида унинг қаламига мансуб бир неча мақолалари ва учта драмаси киритилди. Драмалар таниқли олим Бойбўта Дўстқораев томонидан таъдил қилинди ва уларга изоҳлар берилди.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

**Бойбўта Дўстқораев,
Нилуфар Намозова**

**Масъул муҳаррир
филология фанлари номзоди
Ҳалим Саидов**

84(5Ў)6
М 84

Муин, Ҳожи.

Танланган асарлар//Ҳожи Муин; тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Б. Дўстқораев, Н. Намозова; масъул муҳаррир: Ҳ. Саидов; – тўлдирилган 2-нашр – Т.: Маънавият, 2010. – 256 б.

ББК 84(5Ў)6

М 4702620204-7
М25(04)-10

ISBN 978-9943-04-100-4

© «Маънавият», 2010

БЕҲБУДИЙНИНГ МУНОСИБ ШОГИРДИ

Ўтган асрнинг бошида Ватан озодлиги, халқнинг маърифати, миллатнинг тараққийси учун курашган илғор маърифатпарвар зиёлиларнинг сафида Ҳожи Муин Шукрулло ўғли ҳам бор эди.

Ҳожи Муин 1883 йил 19 мартда Самарқандда туғилган. Отаси Шукрулло савдогар бўлиб, 32 ёшида вафот этади. Ўн икки ёшида ҳам ота, ҳам онасидан айрилган Ҳожи Муин Руҳобод гузари масжидининг имоми бўлган бобоси Мирсаид Шариф ўғли тарбиясида қолади. Бу даврда унинг хат-саводи чиқиб бўлган, бобоси тарбиясида араб тили қоидаларини ва диний илмларни ўргана бошлаган эди.

Ўз даврининг таниқли зиёлиларидан бўлган Сайидахмад Васлий билан танишгандан (1900 йили) кейин бу билимларни мукаммаллаштиришга имконият туғилди. Васлий унга араб тили қоидаларини ўргатибгина қолмай, балки шеърятга бўлган муҳаббатини ҳам кучайтирди, шу билан бирга, уни ўз даврининг маърифатпарварлари даврасига олиб кирди. Ҳожи Муин 1901 йили эски мактабда муаллимлик фаолиятини бошлайди. Бу соҳадаги муайян тажрибалар натижасида ва, албатта, Абдуқодир Шакурийнинг мактаби таъсирида 1903 йили Хўжа Нисбатдор маҳалласида ўзи янги усулдаги мактаб очади. Худди ана шу йили Васлийнинг уйида Маҳмудхўжа Беҳбудий билан танишуви унинг ҳаётида янги даврни бошлаб берди. Айниқса, Беҳбудийнинг «Мухтасари жуғрофияи умумий» номли асари Ҳожи Муинда жуда катта таассурот қолдиради. Кейинчалик бир мақоласида бу ҳақда шундай хотирлайди: «Шуни ҳам унутмайманким, мазкур жуғрофия китобининг «Татбиқоти диния» фаслинда: «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмуниндаги жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади. Яъни, ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инқилобга учратди. Мен ўшал кун-

дан эътиборан ҳар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтурғон бўлдим.

Мана шунинг учун мен айта оламанким, менинг тавсиъи маълумотимга турк-тотор матбуоти сабаб бўлғонидек, мени биринчи мартаба фикрий инқилобга учратғон ҳам Беҳбудий ҳазратларининг мазкур бир-икки жумла сўзидир. Мен мазкур тарихдан эътиборан Беҳбудий афандига чин кўнгил ила мухлис бўлдимдек, ўшал вақтдан бошлаб мавқеи келганда ҳар ерда они мудофаа этатурғон бўлдим». Ҳожи Муин шу тариқа Беҳбудийни ўзига устоз деб билди ва унинг ҳақиқий издошига айланди. Турк-татар матбуоти ва адабиётини мунтазам ўқиб бориши ҳамда Беҳбудий бошчилигидаги Самарқанд маърифатпарварлари таъсирида тараққийпарвар инсон бўлиб шаклланган Ҳожи Муин ўз замондошлари орасида, энг аввало, усули жаид мактабининг муаллими сифатида танилди. Бошқа жаид муаллимлари каби Ҳожи Муин ҳам янги усулдаги мактабини ўз ҳисобидан очган. Беҳбудий, Шакурий, Ажзийларнинг мактабдорлик фаолияти Ҳожи Муинга катта сабоқ вазифасини ўтаган. Чунки ўша даврда ўз ҳисобидан мактаб очиш ундан моддий фойда кўриш учун қилинадиган иш эмас эди. Унинг замондошлари билан суҳбатда бўлган адабиётшунос Раҳим Муқимовнинг ёзишича, «Ҳожи Муин мактабда болаларни саводхон қилиш учун сарфланадиган маблағни халқдан йиғмаган, балки ўзининг Деволи кўндаланг қишлоғидаги боғчасида етиштирган ширин-шакар меваларни бозорга чиқариб сотиш эвазига тўплаган. Мактабдорликдан даромад олишни сира ўйламаган»¹.

Асрлар давомида қотиб қолган эски таълим тизими, унинг воситаларидан воз кечиб, омма учун янгилик бўлган янги таълим усулини татбиқ қилиш, улар учун дарсликлар яратиш, албатта, катта меҳнат ва яна маълум бир маънода жасоратни ҳам талаб этар эди. Жаид муаллимлари қаторида Ҳожи Муин ҳам дарсликлар ёзиб, чоп эттирди. У 1908 йили форс тилида «Раҳнамои савод», И. Раҳматуллазода билан ҳамкорликда ўзбек тилида «Ўқитувчи» номли алифбо китобларини ёзади. 1926 йили чоп этилган «Форсча алифболар тарихи» мақоласида Ҳожи Муин «Раҳнамои савод» ҳақида шундай маълумот беради: «Мунинг

¹ Р. Муқимов. Ҳожи Муин ким эди?// Мулоқот, 1994, 5–6-сонлар.

ёзғувчиси Ҳожи Муин ва ношири муаллим Абдуқодир Шакурийдир. 1908нчи йилда тош босмада фақат бир қатла 2 минг беш юз дона босилди. Юзи 36 саҳифалиқдир. Бу алифбонинг бошида ҳарфлар тадрижий суратда кўрсатилиб, сўз ва жумлалар мад усули (чўзғи) билан ёзилғон. Мунда энг аввал форсча ҳарфлар тадрижий йўл билан кўрсатилганлиги учун ўша вақтда усули жаид душманлари: «Жаидлар ўз китобларидан арабча ҳарфларни чиқариб ташлабдирлар» деб халқ орасида иғво тарқатқон эдилар.

Янги мактаб муаллимлари болаларга нафақат таълим, балки тарбия беришни ҳам ўз олдиларига мақсад қилиб кўйган эдилар. Ҳожи Муин машҳур маърифатпарвар А. Шакурийнинг илтимоси билан болалар учун тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бир қанча шеърларни туркийдан форсига таржима қилади. Кейинчалик Маҳмудхўжа Бехбудий кўмагида уларни «Гулдастаи адабиёт» номи билан тўплам ҳолида чоп эттиради. Бу тўпламга у ўз шеърларини ҳам киритган. «Гулдастаи адабиёт» ҳақида С. имзоси билан ёзган муаллиф шундай фикр билдирган:

«Ҳожи Муин бундан ўн йиллар илгари, умумий фикр қоронғулиги замонасида бир адабиёт китоби ёзғон. Ул вақтларда бундай янги китобларнинг халқ орасида тарқалиб ўқулмоғи жуда қийин эди. Фикри уйғона бошлағон ёш қувватларимиз ўз тушунча ва ҳиссиётларини тарқатмоқ учун ўз халқининг руҳига мувофиқ турлик йўллар излар эдилар. Иш қийин. Бир «бисмилло»сизлик билан кофир ва мальун бўлмоқ жуда қулай эди»¹.

«Гулдастаи адабиёт» Ҳожи Муин томонидан тузилган ягона шеърый тўплам бўлиб, ундаги «Хитоб ва гўдаки бейлм», «Насиҳат», «Мухаммас», «Иттифоқ», «Шикоят», «Эътироф» каби шеърлар ўзиники, қолганлари эса таржима шеърлардир. Болалигидан Аҳмад Яссавий ва Бобораҳим Машраб ғазалларини севиб ўқиган Ҳожи Муин ўзи ҳам ўн бир ёшидан шеърлар ёза бошлаганини таъкидлайди. Бироқ замоннинг кейинги долғали жараёнлари унинг шоир эмас, балки моҳир драматург, қалами ўткир публицист бўлиб етишишини талаб қилди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесасини матбуотда олқишлаб чиққан Ҳожи Муин тез орада ўзи ҳам

¹ С. Янги гап. // Туркистон, 1923, 7 феврал.

саҳна асарлари ёза бошлади. Бу ҳақда ўз кундалигида шундай дейди: «Беҳбудийнинг 1914нчи йилда саҳнада ўйналган «Падаркуш» пьесаси менда зўр таъсир қолдирди. Шундан кейин мен шоирликни бир чеккада йиғиб қўйиб, саҳна адабиёти ёритиш фикрига тушдим. Бошлаб Қудратулла ўғли билан бирга 1914нчи йилда «Тўй» пьесасини ёзиб босдирдик». Мана шундан кейин драматургнинг «Эски мактаб, янги мактаб», «Мазлума хотин» каби пьесалари, «Кўкнори» интермедияси дунёга келди.

Драматургнинг «Эски мактаб, янги мактаб» пьесасида эски усул мактаби билан янги усул мактаби ўқув тизимидаги фарқ тасвирланиб, «усули жадид» мактаби олқишланса, «Тўй», «Кўкнори», «Мазлума хотин» каби саҳна асарларида халқ орасида урфга кириб қолган ёмон одатлар қораланади. Булардан ташқари, Ҳожи Муин «Маориф қурбонлари», «Жувонбозлик қурбонлари», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим» каби пьесалар ҳам ёзган. Уларнинг айримлари ўша даврда саҳналаштирилган бўлсада, муаллифнинг чоп этилмай йўқолган асарлари қаторига киради. Профессор Наим Каримов «...бахмал пардаси илк бор кўтарилган ўзбек театрининг Маҳмудхўжа Беҳбудийдан кейинги иккинчи ташкилотчиси Ҳожи Муиндир», деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, Ҳожи Муин жадид драматурглари орасида энг самарали ижод қилган адибдир.

Маълумки, XX аср бошларида миллий матбуотимизда чоп этилган мақолаларда жаҳолатдан қутулишдек эзгу бир мақсад, интилиш «ярқ» этиб кўзга ташланади. Ушбу мақсадни амалга оширишда матбуотни сув ва ҳаводек зарур эҳтиёж деб билган Ҳожи Муин ҳам шундай зарурият билан қўлига қалам олди. Ўша давр вақтли матбуотида фаол иштирок этган Ҳожи Муин ўз кундалигида ёзишича, 1907—1937 йиллар давомида 23 хил газета ва журналларда 200 тача мақола, 400 тача хабар ҳамда ўзбек ва тожик тилларидаги 1500 мисрага яқин шеърлари билан қатнашган. Унинг дастлабки хабарлари янги чоп этилган китоблар ҳақида бўлса, «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган «Ўзбекка жавоб», «Интиҳодот воқеага бир назар» каби илк мақолалари орқали усули жадид мактабларига қаратилган асоссиз танқидлар, нотўғри фикрларни фош қилади. Ҳожи Муин 1913 йили Маҳмудхўжа Беҳбудий

дийнинг «Самарқанд» газетаси ҳамда «Ойна» журналичикқунига қадар «Туркистон вилоятининг газети»да мунтазам қатнашиб турди. «Газета ўқумоқ манфаати» (1911 йил 11 ноябр), «Адабсизлик сабаби ва унинг чораси» (1913 йил 1 август), «Театрнинг аҳамияти» (1912 йил 25 март) каби қатор мақолалари юқоридаги мақсад йўлида юзага келган. «Садойи Туркистон», «Самарқанд» газеталари, «Ойна» журналида чоп этилган мақолалари ҳам, асосан, халқнинг маънавиятини шакллантириш, маориф, таълим-тарбия ҳақида бўлиб, улар публицистнинг ёниқ қалбидан далолат беради.

1917 йил феврал воқеаларидан кейин Ҳожи Муин ҳам ўз устозлари ва сафдошлари каби юртнинг озодлиги, миллатнинг эрки учун курашиш мавриди келганини ҳис қилди, матбуотдаги фаолияти янада кучайди. Энди публицист маърифий масалалардан кўра сиёсий воқеалар ҳақида кўпроқ ёзадиган бўлди. Туркистон Мухториятини сидқидилдан қўллаб-қувватлади. «Хуррият» газетасида унинг халқни уйғонишга, эрк ва озодлик учун курашга чорлайдиган, шу билан бирга, большевикларга қарши кескин муносабати ифодаланган «Юрт қайғуси», «Шўрои исломия ва сайлов», «Большевиклар ва биз», «Намойиш тўғрисида» каби мақолалари чоп этилди. Жумладан, «Большевиклар ва биз» сарлавҳали мақоласида у большевикларнинг бутун кирдикорларини фош этиб, шундай дейди: «Биз кичик миллатларга тамом хуррият ва истиқлол берамиз!» деб хитобномалар воситаси-ла ваъда қилгон бўлсалар ҳам бу қуруқ сўзлари қоғоз устидагина қолди. Булар ҳозиргача ҳеч бир миллатнинг мухторият ва истиқлолини тасдиқ этмадилар, балки, билъакс, шундай мухторият ва истиқлолият эълон этган миллатларга тўп ва пулимут билан муқобала этдилар ва этмакдадилар... Чунончи, Тошканд шаҳар думасини тарқатдилар. Туркистон Мухториятини «мулло ва буржуазлар қарори» деб тасдиқ этмадилар ва Тошкандда Мухторият шодлиғи учун намойиш ясагон мингларча мусулмонларга бир баҳона билан милтиқ ва пулимут отиб, бир неча гуноҳсиз мусулмон ва русларни ўлдурдилар» (1918 йил 1 январ).

Ҳожи Муин шўролар ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг унинг нашри бўлган «Меҳнаткашлар товуши» газетасида

фаолият юритса-да, янги тузумни мадҳ этишга бутунлай киришиб кетмади. Унинг меҳнаткашлар ҳокимияти деб аталган янги тузумга ишонч ва уни қувватлаш ҳоллари ифодаланган мақолалари ҳам холислик ва ҳаққонийлик мезонларидан узоқлашмаган. Публицист халқнинг турмушини, ҳукуматнинг ишларини ҳар доим кузатиб борди. Халқнинг оғир аҳволдан ҳукуматни хабардор этишга, ҳукуматнинг эса айрим қарорларини халққа тушунтириб беришга ҳаракат қилди. Ҳукумат идораларидаги бошбошдоқликлар, фаолиятсизликларни танқид қилди. Танқидий мақолалари туфайли махсус хизмат муассасаларининг «қора рўйхат»ига тушди.

Ҳожи Муиннинг публицистик фаолиятига назар ташлар эканмиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёти ва фаолиятини, унинг хотирасини Ҳожи Муинчалик ёдга олган бошқа бир кишини учратмадик.

1919 йилда Беҳбудийнинг сирли равишда ғойиб бўлганлиги ҳақидаги хабардан ларзага тушган Ҳожи Муин суриштирув ишлари олиб боради. Унинг мазкур масала бўйича ёзган мақолалари «Меҳнаткашлар товуши» ва «Иштирокиюн» газеталарида чоп этилди. Унда Ҳожи Муин Беҳбудий ва йўлдошларининг дараксиз кетганликларини, халқ орасида уларнинг Қарши беги томонидан ўлдирилганлиги ҳақида гап юрганлигини, бу «тўғрида хабар олатурғон бир киши ҳам йўқ»лигини ёзар экан, барчани оёққа туришга ундайди: «Акобир афандининг ҳибс этилганини билиб ғалаёнга келган ва они ҳибсдан чиқармоқ учун биргалашуб бўкирган Самарқанд ёшлари ўз миллатига 25 йил хидмат этган муҳтарам Маҳмудхўжа ила онинг рафиқларини золим Бухоро ҳукуматининг қўлидан қутқариб олмоқ ва аларнинг бор-йўқларидан хабардор бўлмоқ учун ҳаракат этмадилар ва этмайлар. Мана шундай тараққийпарвар ёшларни «қадрношунос» демай нима дейлук?» Бу Беҳбудий вафотидан кейин ёзилган дастлабки мақола эди.

Ҳожи Муин ҳар йили 25 март — Беҳбудий вафот этган кун муносабати билан устози хотирасини ёд этиб мақолалар ёзади. Жумладан, «Меҳнаткашлар товуши», «Туркистон», «Зарафшон» газеталари ва «Учкун» журналида унинг «Буюк устозимиз Беҳбудий афанди», «Марҳум Беҳбудий ва рафиқларининг қандай шаҳид бўлгонлиқлари ва алар

томонидан ёзилган васиятнома», «25 март Самарқанд халқи учун мотам кунидир», «Беҳбудий мухлисларига очиқ хат», «Маҳмудхўжа Беҳбудий» деб номланган уч мақола, «Беҳбудий, Мардонқули ва Муҳаммадқул», «Беҳбудийни унутмайлик» каби мақола ва хабарларини санаб ўтиш мумкин. Уларнинг баъзилари Беҳбудий биографиясига тегишли муҳим маълумотларга бой бўлса, айримлари мазмунан такрорланади, уларда публицист маориф ва маданиятга йигирма йилча хизмат қилган улуғ бир инсоннинг хотирасини ёлғиз дуои фотиҳа билан хотирлаш эмас, балки маданий миллатлар каби абадийлаштириш лозимлиги, бунинг учун эса Беҳбудийнинг муфассал таржимаи ҳолини ёзиш, унга ҳайкаллар қўйиш, катта-катта маданий, илмий муассасаларга номини бериш лозимлигини такрор-такрор эслатади.

Ҳожи Муин 1922 йили Беҳбудийнинг таржимаи ҳолини ёзишга киришади. Унинг хабар беришича, «1921 йилда Самарқанд тараққийпарварлари орасида бу ташаббус кўрилган бўлса-да, охири натижасиз қолгон эди». «Туркистон» ва «Зарафшон» газеталарида эса шундай эълон беради: «Беҳбудий афанди керак матбуот воситаси билан ва керак Туркистон ўлкасининг каттарак шаҳарларида қилгон саёҳатлари билан халқимизга янги фикрлар берган ва шунинг билан ўзига анча мухлислар пайдо қилган эди. Ўз вақтида унинг билан кўришиб, унинг фикр ва қаламидан истифода қилиб тургон кишилар кўп бўлса керак. Мана шундай кишилар Беҳбудий ҳақидаги ўз хотираларини ёзиб юборсалар, таржимаи ҳол рисоласининг охирига илова қилар эдим. Хотираларнинг 1923 йил январ охиригача менга етишмаги тегишдур».

Мурожаатдан кўринадики, Ҳожи Муин Беҳбудийнинг таржимаи ҳоли билан бирга, унинг замондошлари томонидан ёзилган хотираларни тўплаб китоб шаклида чоп этиш ниятида бўлган. У таржимаи ҳолнинг маълум бир қисмини «Зарафшон» газетасида чоп эттиради. Худди шу йили таржимаи ҳол «Учқун» журналида ҳам босилади, бироқ у газетадаги вариантдан бир оз фарқ қилади. Газетадаги таржимаи ҳол «Насаби, валодати, таҳсили», «Мирзолик, муфтилик даври, ҳаж сафари ва фикрининг очилиши», «Хидмати қаламияси» деб номланган кичик қисм-

лардан иборат бўлса, журналдаги эса «Беҳбудийнинг отабоболари ва ўзининг валодоти», «Беҳбудийнинг ибтидоий таҳсили, қорилик ва дарсхонлик чоғлари», «Беҳбудийнинг мирзолик ҳам муфтилик даври», «Ҳаж сафари ва фикрининг очилиши» сарлавҳали қисмларга бўлинган. Газетадагига нисбатан журналдаги таржимаи ҳол муфассалроқ ёзилган. Газетада уч қисм ихчамроқ берилган бўлиб, «Хидмати қаламияси» ҳақида ҳам сўз юритилади. Албатта, журналнинг кейинги сонларида унинг давоми чоп этилиши назарда тутилган эди. Афсуски, таржимаи ҳолнинг давоми газетада ҳам, журналда ҳам чоп этилмади. Бу таржимаи ҳол беҳбудийшунослар томонидан кўп бор тилга олингани учун унинг мазмуни устида тўхталмаймиз. Профессор Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, «Беҳбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади». Ҳожи Муиннинг йўқолган асарлари рўйхатида «Беҳбудийнинг таржимаи ҳолига доир материаллар»и ҳам борлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Бу «йўқолиш» бежиз эмас эди. Беҳбудий таржимаи ҳолига доир Ҳожи Муин тўплаган материаллар 1920 йили «Меҳнаткашлар товуши», 1923 йили «Зарафшон» газеталарининг тўла бир сонидан эълон қилинган бўлса, 1924—1925 йиллар давомида эса матбуотда Ҳожи Муиннинг кичик бир мақоласидан бошқа нарса чоп этилмади. Замоннинг кейинги эврилишлари Ҳожи Муинни ҳам устози ҳақида ёзишдан тўхтатди. Аслида, Ҳожи Муинга 1921 йилдан турли таҳдидлар қилина бошлаган, «мақолангизда Беҳбудийнинг оти кўп зикр қилинғон» дея ёзган нарсалари чоп этилмайдиган бўлди. Ҳатто, у миллатчиликда айблана бошланди. Бегали Қосимовнинг маълумот беришича, «Маориф қурбонлари» пьесаси ҳам унга шундай айб тақалишига сабаб бўлган.

Бу пьеса 1923—1925 йилларда ёзилган бўлиб, унда Беҳбудий ва ҳамроҳларининг Амир жаллодлари томонидан ўлдирилганлиги тасвир этилган. 1925 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Каттақўрғон шаҳарларида у такрор-такрор саҳ-

нага қўйилган. Ҳожи Муин кундаликларида: «Бу пьесани бошда Ҳожимурод Худойберди ўғлининг уч пардали ва 22 бетли китобчасидан бирмунча фойдаланиб ёзган эдим», — дейди. Ҳожимурод Худойберди ўғлининг номи Беҳбудий «Васиятнома»си орқали бизга таниш. Ушбу «Васиятнома» матбуотда Ҳожи Муин томонидан чоп этилган бўлиб, уни Ҳожимурод келтириб берганлиги ёзилган¹. «Васиятнома» ҳақида адабиётшунослар орасида турли қарашлар мавжуд. Чунончи, профессор Б. Қосимов: «Ҳ. Сайид ва Н. Каримов «Васиятнома»нинг асл мазмунига, уни етказувчи Ҳожимурод Худойберди ўғлининг самимиятига асосли равишда шубҳа билдирадilar», — деб ёзади.

Н. Каримов: «Ўз ҳаётидан умид узиб, «йиғлай-йиғлай» ёзган васиятномасида Беҳбудийнинг бундай тантанавор сўзларни тилга олиши мумкин эмас... Бу васият «Маърифат қурбонлари» пьесасидаги бош қаҳрамон тилидан айтилган ташвиқотнамо сўзлар йиғиндисиндан иборат!» — деб ёзади. Филология фанлари номзоди Ҳ. Саидов «Беҳбудийни қатл этган ким?» мақоласида бу васиятноманинг большевиклар томонидан уюштирилган бўлиши мумкинлиги хусусида мулоҳаза билдириб, «васиятномадаги «Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар!» деган чақирқ ўша вазиятда фақатгина большевиклар сиёсатида хизмат қилар эди», дейди. Ажабланарлисиз шуки, васиятномада Ҳожи Муин номи тилга олинмаган. Маҳмудхўжа Беҳбудий Самарқанд ижтимоий-адабий муҳитида бирга фаолият юритган зиёлиларга мурожаат қилар экан, негадир 1903 йилдан ўзига сафдош, кўмакдош бўлиб келган Ҳожи Муинни унутган. Зеро, улар ўртасидаги дўстона муносабат, айниқса, Ҳожи Муиннинг шогирдлик садоқати таҳсинга лойиқдир. Беҳбудий фақат асарлари билан эмас, балки инсоний фазилатлари билан ҳам Ҳожи Муиннинг ихлосига сабаб бўлган.

Ҳожи Муин «Буюк устозимиз Беҳбудий афанди» мақоласида устозининг ажойиб фазилатлари ҳақида шундай ёзади: «Беҳбудий афанди ҳалим, зийрак, ғоят заковатли ва қувваи ҳофизаси зўр бўлдиғидек, сўзга-да ниҳоят да-

¹ Ҳожи Муин. Марҳум Беҳбудий ва рафиқларининг шаҳид бўлганликлари ва алар томонидан ёзилган васиятнома. // Меҳнаткашлар товуши. 1921, 28 март. Яна:// Инқилоб. 1922, 1-сон.

ражада уста эди. Ул ҳар сўзиға қаноатлантирмак учун турли мисоллар келтура, мавқеи келганда оят ва ҳадисдан далиллар кўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати ғоят лаззатли ва истифодали бўлур эди... Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг олдиндан асло турғуси келмас эди... Беҳбудий афанди шахсий душманлиқни хоҳламас ва ҳеч кимнинг шахсиға ва шахсий ишлариға тил еткузмас эди. Ўшандоқ ўзини такфир ва таҳқир этатурғон хасмлариға-да, қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўзламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда: «Зотан мундай дин ва дунёдан хабарсиз кишилардан яхши сўзларда кутмак абасдур. Мундай такфирларни ёлғуз мен кўрган эмас, балки ўтган уламо ва улуғ кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай ҳужум ва такфирларни кўриб келганлар», деб кула эдилар. Беҳбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманлари анинг кетидан ҳар қанча ғийбат ва ҳақорат этсалар-да, анинг ҳузурига ўтурғонда ҳеч бир беҳуда сўз айтолмасдан анга тамлиқ ва мадора этарга мажбур бўлалар эди». Айтиш жоизки, Маҳмудхўжа Беҳбудий нафақат амалга оширган ишлари, балки инсоний фазилятлари билан ҳам барчага ўрнак шахс бўлган.

Беҳбудий ёзган мақолаларда Ҳожи Муин, энг аввало, муаллим сифатида тилга олинган. Масалан, «Мунозара» ҳақида» мақоласида Беҳбудий Абдурауф Фитратнинг шу номли асари хусусида сўз юритиб, унинг таржимони бўлган Ҳожи Муин тўғрисида шундай дейди: «Вал-он бу рисола туркий тилинда жаноб муаллим ҳамшаҳримиз Ҳожи Муин афанди тарафидан таржима ва ушбу газит ила нашр бўлуб турубдур»¹. Шунингдек, Беҳбудий саёҳатга чиқиш олдиндан ёзган «Қасди сафар» мақоласида «Ойна»нинг кейинги тақдири ҳақида сўз юритиб, «муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муин жанобларига ҳавола этилди»², деб ёзади. Севимли журнаliga муҳаррир этиб тайинлаши, албатта, унинг муаллим Ҳожи Муинга бўлган ишончини ифодалайди. Бу эса «муаллим»нинг журналистик фаолиятига ҳам берилган баҳодир. Жадид адабиётини яхши ўрганган немис олимаси Ингеборг Балдауф унинг журналдаги фаолиятига баҳо бериб, «Маҳмудхўжанинг истагидан бир

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: «Маънавият», 1997, 211-б.

² Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қасди сафар. // Ойна, 1914, 34-сон.

оз четлашиб, «Ойна»ни соф туркий журналга айлантириб ҳам кўйди... Билмадим, шу ҳол сабаб бўлганми, ҳарҳолда шундан кейин Маҳмудхўжа билан Ҳожи Муин ўрталарига совуқчилик тушиб, уларнинг журнал таҳририятидаги ҳамкорлигига дарз кетди»¹, деб ёзади. Биз қўлимизда «Ойна» журналининг 1915 йилги сонлари йўқлиги сабабли, уларнинг журнал «таҳририятидаги ҳамкорлигига дарз» кетганлигини тасдиқ ёки инкор эта олмаймиз. Бироқ, агар улар ўртасига совуқчилик тушган бўлса ҳам, бизнингча, бу кўпга чўзилмаган. Негаки, Ҳожи Муиннинг тез орада бошланган драматурглик фаолиятида Беҳбудийнинг таъсири катта бўлган. Чунончи, Ҳожи Муин бир мақоласида «Мазлума хотун» драмасини ёзиш вақтида Беҳбудийнинг олдига бориб, «тааддуди завжот» ҳақидаги фикрини сўраганини, Беҳбудий «Мен бирдан ортиқ хотун олишга бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун қўйилгон шарт(адолат)ни ҳеч ким риоя қила олмайди», дея жавоб берганини ёзади. Бундан кўринадики, Ҳожи Муин драмаларини ёзишда Беҳбудийнинг фикрлари билан қизиққан, Беҳбудий ҳам ундан маслаҳатларини аямаган. Уларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини «Хуррият» газетасида ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳамкорлик 1918 йилдан кейин ҳам давом этган. «Меҳнаткашлар товуши» газетасида чоп этилган материаллар маориф комиссари этиб тайинланган Беҳбудийнинг Ҳожи Муин ўнг қўли бўлганидан далолат беради. Хуллас, бу икки ҳаммаслак дўст ўртасидаги ўзаро ҳурматга дарз етмаганлигига ишонамиз. Нима бўлганда ҳам, Ҳожи Муин ҳаётининг охиригача устозига шогирдлик садоқати билан яшади. Бу садоқат Беҳбудий номини ёд этиш, унинг хотирасини абадийлаштириш учун елиб-югуришдангина иборат бўлмади, балки у устози ҳаётини бахшида этган ишларни давом эттириб, ўз халқига, Ватанига бўлган фидойиликни ҳар қандай тузумда ҳам сақлаб қолди. Ватан равнақи, миллат тараққийси йўлида хоҳ публицистика, хоҳ драматургия, хоҳ бошқа амалий ишлари билан бўлсин, Беҳбудийнинг издошига айланди. Унинг Беҳбудий ҳақидаги мақолалари эса бугун ҳам қимматли манба сифатида қадрлидир.

¹ Ингеборг Балдауф. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: «Маънавият», 2001, 44-б.

Ҳожи Муин публицистикасида матбуот ҳақидаги мақолалар салмоғи анчагина. Публицистнинг бу мавзуга оид «Ҳажвий журнал», «Самарқандда босмахона ва ерли матбуот ишлари», «Самарқандда матбуот аҳволи», «Бир яшар «Зарафшон», «Самарқанд қизил ўзбек матбуоти», «Самарқанд матбуоти тарихи», «Тугалланиш йўлида», «Самарқандда матбуот ишлари», «Хидматга тўхмат» сингари мақолаларини кўрсатиш мумкин. Бу мақолаларнинг аксариятида ўша давр матбуотида мавжуд муаммолар дадиллик билан кўтариб чиқилган бўлса, айримларида миллий матбуотимиз тарихига оид қимматли маълумотлар берилган.

«Халқнинг аҳволи руҳияси»ни яхши англаб етган Ҳожи Муин ўз даврида ҳажвий мақолалари билан ҳам танилди. Ҳажв ва кулгининг ўткир тиғи билан халқ орасидаги қолоқлик ва ночорлик, ҳукумат идораларидаги бошбошдоқлик ва талончилик каби иллатларни фош қилди. Адиб ҳажв, кулгининг таъсири катта бўлишини яхши тушунар эди. Бу ҳақда бир мақоласида: «Ҳар ерда, айниқса, бизнинг Туркистон халқиға жиддий сўзлардан кўра ҳажвий ва кулгули сўзларнинг кўбрак таъсир этиши кўриниб турадир. Бизнинг халқ ҳар вақт тўғри ва жиддий сўзларга илтифот этмай, балки унинг тескарисича кулгулик, ҳангомалик гапларга аҳамият берадир»¹, деб ёзади. Унинг ҳажвий мақолалари Ботурбек, Машраб, Эзма, Аърофий, Чақимчи, Муғомбир каби қатор яширин имзолар билан эълон қилинган.

Унинг журналистик фаолиятида муҳаррирлик даври алоҳида аҳамиятга эга. Ҳожи Муин «Ойна» журналининг 1914 йил 33–43-сонларига, шунингдек, «Хуррият» газетасининг 1917–1918 йилларда чоп этилган 75–81-сонларига вақтинча муҳаррир бўлган.

Ҳожи Муиннинг номи «Меҳнаткашлар товуши» газетаси ҳамда «Таёқ», «Машраб» каби журналларнинг биринчи маҳаррири ва ташкилотчиси сифатида ҳам тарихда қолди.

Шу ўринда Ҳожи Муиннинг таржимонлик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз сўз. У Абдурауф Фитратнинг 1911 йилда ёзилган «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қил-

¹ Ҳожи Муин. Англашилмаслик ёки «Таёқ»нинг таъсири. // Зарафшон, 1923, 18 феврал.

фон мунозараси» номли асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, 1912 йили «Туркистон вилоятининг газети»да чоп эттиради. Кейинчалик алоҳида китоб ҳолида нашр қилади. Дурийнинг «Ақидаи исломия» асарини ўзбек тилидан тожик тилига таржима қилган.

Ҳожи Муиннинг тақдири бошқа сафдошлари каби фожиали кечди. 1929 йил бошланган қатағонда биринчилардан бўлиб у ҳам қамалади ва 1932 йилгача қамоқда ётади. Ҳожи Муин Шукруллаев 1938 йил январда яна қамоққа олиниб, 1942 йил Соликамск қамоқ лагерларидан бирида оламдан ўтди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлоли учун жон фидо этган адиб ва журналистнинг ҳаёт йўли ёшларимиз учун ҳамиша ибрат мактаби хизматини ўтамоғи лозим.

Бойбўта ДЎСТҚОРАЕВ,
филология фанлари номзоди,
доцент

Нилуфар НАМОЗОВА,
филология фанлари номзоди

БИОГРАФИК МАЗМУНДАГИ МАҚОЛАЛАР

БУЮК УСТОЗИМИЗ БЕХБУДИЙ АФАНДИ

Бутун ислом дунёси, боҳусус, жаҳолат қоронғулигинда қолғон Туркистон ўлкаси муршид ва раҳбарларга ниҳоят даражада муҳтож бўлдиғи бир замонда Туркистон халқиға меҳрибон ота ва устоз манзалласинда бўлғон муҳтарам муҳарриримиз муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг табиий ажали билан эмас, балки золим, таассуб ва жаҳолат манбаи бўлғон Бухоро тупроғинда, золимлар қўлинда ваҳшиёна бир суратда ўлдурулганлиги бутун Туркистон ўлкаси ва туркистонликлар учун ғоят зўр бир зиёьдир. Беҳбудий афанди Туркистонда бошлаб қўлиға қалам олиб, халқнинг тараққий ва толеси учун фойдали мақолалар ёзғон буюк раҳбаримиз эди. Беҳбудий афанди Туркистонда янги мактаблар учун бошлаб алифбо ва жуғрофия китоблари ёзғон улуғ устоз ва муршидимиз эди.

Беҳбудий афанди Туркистон тараққийпарварлари ичинда энг аввал мутаассиб уламонинг ҳақсиз ҳужум ва такфирлариға учрағон ва шундай такфирлар ила руҳини тушурмай, ўз маслакиндан қилча айрилмай, йигирма йил мутамаддуни Ватан ва халқға хидмат этган бирдан-бир фаол йўлбошчимиз эди.

Мен бу ерда, бу кичкина мақолада Беҳбудий ҳазратларининг муфассал таржимаи ҳолини ва халқға қилғон хидматларини ёзмоқчи эмасман (ки, бунинг учун неча жилд китоб ёзмоқ керак бўлур), балки анинг баъзи яхши сифат ва хислатлари ила анинг ҳақиндаги хотираларимдан бир нечасини ёзмоқ истайман.

Беҳбудий афанди ила бошлаб танишдиғим 1321нчи санаи ҳижрияда бошлаб домла Сайидахмад Васлий афандининг ҳужрасинда ва мазкур йилда бир-икки келиб кетдиғи учун Беҳбудий афанди ила кўрушган ва танишғон бўлсам-да, ул чоқда ҳақиқатан Беҳбудий афандининг муф-

тилигиндан бошқа қандай фазлу камоли борлигини ва анинг ўзи яхшими, ёмонми — қандай киши эдикини билмаган эдим. Сўнгра 1324нчи йилда Беҳбудий афанди ўзи ёзган «Мухтасар жуғрофияи умумий» исмли асарини бос-туруб чиқарди ва шунинг ила баробар Самарқандда мута-ассиб уламо ва талабалар оғзиндан Беҳбудий ҳақинда такфир ва таҳқир сўзлари эшитила бошлаб, бу сўзлар бутун халқ орасинда тарқалди: «Маҳмудхўжа ер айланадур ва ер тарбуздек юмалоқ дея экан, ул киши кофир бўлгон» каби сўзлар ҳар ерда сўйлана бошлади. Демакки, Беҳбудий афандининг бошлаб мутаассиб уламо ва қора халқдан такфир сўзи эшитганига мазкур жуғрофия рисоласи сабаб бўлди. Мен шул хусусда ўзимнинг Самарқандда биринчи даражада олиму фозил кишилариндан деб топдим бир устозим оғзиндан Беҳбудий афанди ҳақинда такфир сўзи эшитганимдан ҳайратда қолиб, мунга чидай олмай, дарҳол мазкур китобдан бир донасини сотиб олиб диққат ила мутолаа этдим. Кўрдимки, Беҳбудий афанди бу китобинда ўз тарафиндан ҳеч бир нарса ёзмай, балки жуғрофия, ҳайъат ва татбиқоти диния хусусинда эски ва янги мўътабар муаллифларнинг сўзларинигина нақл ва таржима этган. Сўзларини-да ақлий ва нақлий далиллар ила исбот этган. Мен шул китобни диққат ила яна иккинчи дафъа ўқиб чиқғоч, мазкур китобда «такфир»га сабаб бўлатурган хилофи шаръий сўзларнинг йўқлиғига бутун қаноат ҳосил этдим ва ўшал кундан эътиборан Беҳбудий ҳазратлариға чин кўнглимдан мухлис бўлдим ва анинг ким эканлигини том маъноси-ла билиб олдим. Шунини ҳам ёзмасдан ўтолмайманки, мазкур тарихдан эътиборан ўзимнинг аввалги «биринчи фозил» деб билган устозимдан бутун ихлосим қайтди. Анинг қошиға бундан сўнг бормайтурган бўлдим. Бошқа эски устозларимдан ҳам юз ўгирдим. Шунини ҳам унутмайманким, мазкур жуғрофия китобининг «Татбиқоти диния» фаслинда: «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмуниндаги жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади. Яъни, ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инқилобға учратди. Мен ўшал кундан эътиборан ҳар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтурган бўлдим.

Мана шунинг учун мен айта оламанки, менинг тавсиъи маълумотимга турк-тотор матбуоти сабаб бўлгонидек, мени биринчи мартаба фикрий инқилобга учратгон ҳам Беҳбудий ҳазратларининг мазкур бир-икки жумла сўзидир. Мен мазкур тарихдан эътиборан Беҳбудий афандиға чин кўнгил ила мухлис бўлдимдек, ўшал вақтдан бошлаб мавқеи келганда ҳар ерда ани мудофаа этатургон бўлдим. Ҳатто 1325нчи йилда шул такфирчиларға қарши бир мақола ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да нашр этдигим ҳануз хотиримда бордир. Ўшандан бери мен ҳар вақт Беҳбудий афандининг ҳузуриға боратургон ва анинг илмий, ижтимоий ва сиёсий фикрлариндан истифода қилатургон бўлдим.

БЕҲБУДИЙ АФАНДИНИНГ ЎЗ МУСОҲИБЛАРИ ИЛА МУОМАЛАСИ

Беҳбудий афанди ҳалим, зийрак, ғоят заковатли ва қувваи ҳофизаси зўр бўлдиғидек, сўзга-да ниҳоят даражада уста эди. Ул ҳар сўзиға қаноатлантирмак учун турли мисоллар келтура, мавқеи келганда оят ва ҳадисдан далиллар кўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати ғоят лаззатли ва истифодали бўлар эди. Беҳбудий афанди ҳар вақт «калам ун-нос ғала қадри ўқулиҳим»¹ мазмунича мусоҳибларининг ҳолиға ва ақлиға қараб ўшанга муносиб сўйлаша эди. Баъзан мутойиба ила мажлисдошларини кулдура эди. Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг олдиндан асло турғуси келмас эди. Беҳбудий афанди аксар вақт мақолаларинда ёзиб турдиғидек, суҳбат ва мажлисларда ҳам «Бизга икки турли киши керак. Бири диний илмларни фалсафалари ила комил билатургон зотлар, иккинчиси дунёвий илм ила ҳунарларни яхши билган зиёлилар» сўзларини сўзлаб тура эди. Бир вақт (1908нчи йилда) «Таржумон» газетасининг муҳаррири Исмоилбек афанди Ғаспиринский (25 йиллик юбилейсиндан сўнг) Самарқандға келганида Беҳбудий афанди йиғлагон ҳолда ул зот ила қучоқлашиб кўрушуб: «Бу кун сизнинг ҳузурингизга келиб суҳбатингиздан истифода қилатургон зиёлиларимиз йўқ», деди. Исмоилбек

¹ Сўз инсонларнинг ақларига яраша бўлмоғи керак.

афанди анга жавобан: «Беҳбудий афанди! Йиғламанг! (Мажлисдаги кишиларни ишора қилиб) мана булар озми? Яна сизлар тиришсангиз, оз бир фурсатда миллатга кераклик кўб одамлар етишдира олурсиз», деди.

ХАСМУ ДУШМАНЛАРИГА ҚАРШИ МУОМАЛАСИ

Беҳбудий афанди шахсий душманлиқни хоҳламас ва ҳеч кимнинг шахсига ва шахсий ишларига тил еткузмас эди. Ўшандоқ ўзини такфир ва таҳқир этатурғон хасмлари-да қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўйламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда: «Зотан мундай дин ва дунёдан хабарсиз кишилардан яхши сўзлар-да кутмак абасдур», деб кулар эди. «Мундай такфирларни ёлғуз мен кўрган эмас, балки ўтган уламо ва улуғ кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай ҳужум ва такфирларни кўриб келганлар», деб ўзига тасалли бера эди. Беҳбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманларининг кетиндан ҳар қанча ҳақорат этсалар-да, анинг ҳузурига ўтурғонда ҳеч бир беҳуда сўз айта олмасдан, анга тамлиқ ва мадора этарга мажбур бўлалар эди. Беҳбудий афанди ҳар вақт ўзининг шахсига тегиб сўйлайтурғон хасмларига: «Ажабо! Булар на учун манинг шахсимга тил еткузалар? Мен ўзим яхшими-ёмонми ҳар на бўлса-да, ўз миллатимга зарар еткузмайман, балки халқга тўла ва фаол фойда еткузмак учун қўлимдан келганча чолишман», дея эди.

ТААДДУДИ ЗАВЖОТ ҲАҚИНДАГИ ФИКРИ

Мен 1916нчи йилларда «Мазлума хотун» исмли рисоламни ёзиб турдигим вақтда (бу рисоланинг мавзуи тааддуди завжот бўлдиғиндан) бирдан зиёда хотун олиш тўғрисида фикрини билмак учун Беҳбудий афандининг қошига бордим ва ондан шул ҳақда фикрини сўрадим. Беҳбудий афанди жавобан шу сўзларни сўйлаган эди: «Мен бирдан ортиқ хотун олишга бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун қўйилғон шарт(адолат)ни ҳеч ким риоя қила олмайди. Шунинг учун агар мен мужтаҳид бўлса эдим, бирдан зиёда хотун олишнинг нодурустлиги тўғрисида фатво берган бўлур эдим».

Беҳбудий ҳазратларининг авсофи олияси ва анинг ҳақиндаги хотираларим кўб эди. Шояд фурсат бўлгонда яна бошқа бир вақтда ёзарман.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1920 йил 8 апрел

МАҲМУДХҶА БЕҲБУДИЙ

СЎЗ БОШИ

Ҳар миллатнинг ўзига махсус маданияти, адабиёт ва матбуоти, миллий тарих ва тарожими аҳвол китоблари, шоир ва адиблари бўлади. Бир миллатнинг тараққиёти маданияси қайси даражада эканлигини билмак учун унинг адабиёт ва матбуотини бир даража кўздан кечирмак лозимдур.

Биз Туркистон турклари бурунги муҳташам ва маданиятимиз сўнғондан кейин сўнғги асрларда ҳар бир жиҳатдан жуда кетда қолдиқ. Маданият ва маорифимиз хароб, давлат ва ҳукуматимиз барбод бўлди. Ўзимиз Ёвропо жаҳонгирларининг асоратида қолдиқ. Лекин сўнг бўлса ҳам, гуноҳ ва хатоларимиздан хабардор бўла бошладиқ. Бир оз уйғондиқ. Бизда «интибоҳ даври» 1901нчи йилдан бошланди. Биз уйғониш давридамиз. Бизда янги адабиёт эндигина ўсди. Матбуот яқиндагина туғулди. Шоир ва муҳаррирлар бу кунлардагина етиша бошладилар. Тарих ва тарожим ёзиш ишлари эса, ҳануз гулланиш арафасидадур.

Янгигина уйғона бошлагон миллатларнинг «даври интибоҳи» жуда қизиқ бўлғонидек, ул даврнинг қаҳрамон йўлбошчилари ҳам ниҳоятда ибратлик можаро(саргузашт)-га молик бўладилар. Шунга кўра, бизда ҳам уйғониш даврининг ўзига яраша йўлбошчилари бордур. Биздаги янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўрунни олурға лойиқ бир зотдур. Ул йигирма йиллиқ хидмати чоғида турлик ёқдан турлик тўсуқликларға йўлуқуб, кўб қийинликларни кўрди ва охири ўзининг тутқон мақсад, маслағи йўлида қурбон бўлди.

Беҳбудий афанди 1901нчи йилдан бошлаб қўлиға қалам олиб, халқни оқартуришқа киришган ва умрининг охи-

риғача Туркистоннинг янгилик ва юксалишига ҳормай-толмай, талашиб-тортишиб хидмат қилгон бирдан-бир муҳаррир ва фидокор йўлбошчимиз эди.

Беҳбудий афандининг шаҳид бўлғониға тўрт йил тўлуб келаётган бўлса ҳам, бу кунгача унинг тўла таржимаи ҳоли ёзилмади. Унинг таржимаи ҳолини ёзмоқ учун кучлик ва тажрибалик қалам керак эди. Лекин эсизким, муқтадир муҳаррирларимиз бу кунгача бу вазифани ўтамадилар. Оқибат, мен ўзим иқтидорсизлигимға қарамай, бу хидматни бўйнуғға олурға жасорат этдим. Устозимиз Беҳбудий афандининг кучим етганча тўлароқ таржимаи ҳолини ёзарға киришдим. Менинг бу ёзғонларим Беҳбудийнинг «мукамал таржимаи ҳоли» саналмаса ҳам, мундан сўнг мукамал таржимаи ҳол ёзатурғонлар учун биринчи манба ва ишончлик маълумот бўла олур, деб умид этаман.

Мен Беҳбудийнинг 1903нчи йилдан бошлаб сўнгги кунлариғача қилгон хидматларини билсам-да, лекин бундан бурунги ҳолларини билмас эдим. Мазкур тарихдан илгариги аҳволини ўзининг устозлари, қариндошлари ва билиш-танишларидан суруштуруб ёздим. Мунинг учун кўб кишиларға мурожаат этишға ва кўб ҳолларни такрор текшириб, тузатиб ёзишқа тўғри келди. Беҳбудий ҳақида ёзғон нарсаларимни энг охирида Самарқанд маорифпарварларининг мажлисида ўқуб, мумкин қадар тасҳиҳ ва такмилига тиришдим.

БЕҲБУДИЙНИНГ ОТА-БОБОЛАРИ ВА ЎЗИНИНГ ВАЛОДАТИ

Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа бин Солиххўжа бин Ниёзхўжа. Беҳбудийнинг юқори боболари насаб жиҳатидан туркистонлик Хўжа Аҳмад Яссавийға бориб етади.

Беҳбудийнинг 2нчи бобоси Ниёзхўжа ўзи модарзод кўр (сўқур) бўлуб, ёшлиғидан Қуръонни ёдлаб қори (ҳофизи Қуръон) бўлди. Бу зот Урганждан бўлуб, тақрибан бир аср илгари Самарқандға келиб, шунда ўрунлашиб қолди. Шунинг учун бу киши Самарқандда халқ орасида Қори Ниёзхўжа Урганжий исми билан шуҳрат чиқарди. Бу кишининг Самарқандға қайси равишда келганлиги тўғрисида бу кунги болалари орасида ушбу йўсунда ривоят бор:

12нчи асри ҳижрий ўрталарида Туркистон ўлкасидаги амир ва хонларнинг ўзаро қилишғон урушлари натижасида Самарқанд шаҳри хароб бўлуб, халқи ҳар томонга тарқалишиб кетган. Амир Шоҳмурод Самарқандни қайтадан обод этарга киришган. Самарқанд музофотидан ва Туркистоннинг баъзи шаҳарларидан анча одамларни ва бир неча муллоларни (оилалари билан) келтуруб шаҳарда ўрунлаштурғон. Булардан шаҳарда айрим гузар (маҳалла)лар ташкил этдурган. Шул чоғларда Урганжнинг машхур қориларидан саналғон Ниёзхўжани Самарқандга келтуруб янгидан қорилар етиштуриш ҳаракатида бўлғон.

Ниёзхўжадан Солиххўжа отли бир ўғул қолди. Бу киши ҳам қори бўлуб, улуми арабия ва диниядан хабардор эди. Ўзи қорилик ва имоматчилик билан тирикчилик этиб, руслар Самарқандни олмасдан бурун ўлди. Бу зотдан Беҳбудхўжа отли бир ўғул, Ҳуринисо ва Нажиманисо исмларида икки қиз қолди. Солиххўжа ўзининг тириклик чоғида ўғли билан қизи Ҳуринисони ўзи ўқутди. Хат ва савод чиқарғонларидан сўнг аларга Қуръон ёдлатиб қори қилдурди. Ҳатто қизи Ҳуринисога бир миқдор арабий ва диний илмлар ўргатди, Қуръони каримни бутун ёдлағондан кейин Ҳуринисога «қорибегим» лақаби берилиб, ўзининг қариндошлари ичида ҳам халқ орасида шул лақаб билан шуҳрат чиқарди. Отаси ўлгандан сўнг Ҳуринисо унинг бир неча шогирдларини Қуръонни тамом ёдлағонларигача ўқутуб юрди. Унинг учун ўшал замондаги амир ҳукумати томонидан ўн йилда 96 пуд ғалла вазифа берилиб турди. Беҳбудхўжа ҳам ушбу синглиси ҳузурида қориликни такмил этди. Бу хотун 1921нчи йилда 98 ёшида вафот этди.

1868нчи йилда рус аскарлари Самарқандга киргач, Беҳбудхўжа ўзининг оиласини олиб Самарқанд уезининг Сиёх об бўлусидаги Бахшитепа қишлоғига кўчуб чиқди ва шунда етти йил чамаси имом ва хатиб бўлди. Маҳмудхўжа шул қишлоқда 1291нчи ҳижрий йилида 10нчи зулҳижжа ойида оқшом (1874 йил мартда) дунёга келди.

Беҳбудхўжа 1875нчи йилда яна шаҳарга кўчуб кириб Фоний маҳалласида тура бошлади. Бу зот умрининг охиригача қорилик ва шаҳарнинг баъзи масжиди жомеъларида имоматчилик ва хатиблик қилиб турди.

Беҳбудхўжанинг асл оти Султонхўжа бўлуб, «Беҳбудхўжа» унинг лақаби эди. Бора-бора исмға айланиб, асл оти унутилуб кетди. Беҳбудхўжа ўзининг тирик чоғида беш хотун олди. Унинг иккинчи хотуни муфти мулла Одил Мансур ўглининг синглиси бўлуб, шундан Маҳмудхўжа дунёға келди.

БЕХБУДИЙНИНГ ИБТИДОЙ ТАҲСИЛИ, ҚОРИЛИҚ ВА ДАРСХОНЛИҚ ЧОҚЛАРИ

Беҳбудий афанди 6—7 ёшға киргач, ўзининг катта тоғаси Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида ўқуб хат ва савод чиқарди. Сўнгра ўзининг отаси Беҳбудхўжа қори қилдурмоқ мақсади билан унга оз-оз Қуръон ўргатиб ёдлата бошлади. 3—4 йил ичида Беҳбудий афанди Қуръонни бутун ёдлади ва рамазон кечаларида хатмларға ўтуб юрди. Беҳбудий афанди уч кечалик бир хатмда ёлғуз биргина хато қилғон, дерлар. Бу эса унинг қувваи ҳофизаси на даражада эканлигини кўрсатади.

Беҳбудий афанди ёлғуз қорилик билан қаноатланмай, 15 ёшларида ўзининг тоғаси муфти мулла Одил ҳузурида дарс ўқурға киришди. Арабий сарфу наҳвдан «Кофия» ва «Шарҳи мулло»ни, мантиқдан «Шамсия»ни, фикҳдан «Мухтасар ул-виқоя»нинг биринчи дафтариини ва бир оз «Ҳошия»ни мазкур зотнинг ҳалқаи тадрисида ўқуди. Ҳисоб илмини ҳам (масоҳатғача) шул кишидан ўрганди.

Ўшал чоғда Беҳбудийнинг дарс шериклари мулла Салим мулла Назир ўғли, мулла Аҳмад қори Ёрмуҳаммад ўғли¹, мирзо Зайниддин Назриддин ўғли ва бошқалар эди.

Беҳбудий афанди дарс жамоасининг қориси эди. Тоғаси ҳам устози муфти мулла Одилнинг сўзига кўра, Беҳбудий афанди ёшлиқ чоғида ўткур зеҳнлик ва ўқушға жуда ҳаваслик бўлғон. Устозининг бир қатла ўргатиши билан сабоқини ўргана экан. Ўзи ғоят ҳалим, адаблик, оз сўзлик ва ўйун-кулгуни севмайтурғон бўлғон.

Беҳбудхўжа Маҳмудхўжани уйлантуруб, орадан кўб вақт ўтмай ўзи 1311нчи йил 19нчи зулҳижжа ойида 54 ёшида ўлди (қабри хўжа Абди Дарун қабристонидадур)².

¹ Мулла Салим билан домла Аҳмад афандилар бу кунда Самарқанднинг очик фикрлик мударрисларидан саналадилар.

² Беҳбудийнинг онаси 1310нчи йилда 5нчи зулҳижжада вафот этди.

БЕҲБУДИЙНИНГ МИРЗОЛИҚ ҲАМ МУФТИЛИК ДАВРИ

Маҳмудхўжа Беҳбудий отаси ўлгандан кейин ўқушни тарк этиб бирон касб-кор қилишга ва ўз маишатини ўзи таъмин этишга мажбур бўлди. Самарқанд музофоти Чашмаи об бўлусида янгигина қози бўлгон тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қошида мирзолик хидматиға кириб ишлади. Бунда қилгон икки йиллик хидмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди. Масоили фикҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтиликка тегишлик нарсалардан хабардор бўлди.

Икки йилдан сўнг тоғаси Муҳаммад Сиддиқ қозиликдан бекор бўлгонда, Беҳбудий афанди Кобуд бўлусининг қозиси мулла Забирнинг қозихонасиға мирзоликқа кириб, бир-икки ой ўтмай, муфтиликка ўтди. 1916нчи йилгача шул ерда фатво ишлари билан машғул бўлди.

Ўзи оиласи билан шаҳарда турса ҳам, ҳафтада бир неча кун мазкур бўлус қозихонасиға бориб кела эди. Шул чоғларда даладан бир неча таноб ер олиб деҳқончилик қилиб юрди.

ҲАЖ САФАРИ ВА ФИКРИНИНГ ОЧИЛИШИ

Беҳбудий афанди 3—4 ёшдағи биринчи (тўнғич) ўғли ўлгани учун жуда хафаланиб, бир ёқдан, қайғусини таскин этмак, иккинчи ёқдан, адои ҳаж қилмоқ мақсади билан 1317(1899)нчи йилда ўзининг дўсти бухоролик ҳожи Бақо билан сафарға чиқди. Бориш-келишда йўлда Истанбул, Миср каби катта шаҳарларға кириб, ундаги баъзи эски-янги мактабларни, айнуқса, Мисрдағи «Жомеъ ал-Азҳар»ни зиёрат этди. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турлик газета ва янги китоблар олиб келди. Бу муборак сафар Беҳбудийға анчагина ибрат ва интибоҳ берди. Сафар рафиқи ҳожи Бақо янги фикрлик бир зот бўлғони учун Беҳбудий унинг йўлдошлиғидан хейли истифода қилгон, дерлар.

Ҳижоз сафаридан кейин Беҳбудий афанди Боғчасаройда чиқатургон «Таржумон»¹ газетасини олдуриб ўқуй бошлади. Иккинчи томондан, турлик илмий, фанний китобларнинг мутолааси билан маълумотини кенгайтура берди.

¹ Самарқандда ерлик мусулмонлардан бошлаб 1892нчи йилда «Таржумон» газетасини олдируб ўқуғон киши ҳожи Абдулқодир (меъмор) бўлуб, ундан кейин Хўқандбой Абдухолик ўғли, ундан сўнг татарлардан соатчи Бадридин афанди эди, дерлар. Демак, Беҳбудийдан илгари Самарқандда ёлғуз 3 нафаргина газета ўқуғувчи бор эмиш.

Беҳбудий афанди ҳаж сафаридан бурун бир неча йил қозихона ва ҳукумат идоралариға келмакда бўлгон миссионер Остроумовнинг «Туркистон вилоятининг газети»ни ўқуб юрган бўлса-да, бу газета унинг фикрини очмайди. Балки «Таржумон»ни ўқуй бошлагондан сўнг фикри очилиб, «Туркистон» газетасининг мусулмонларни ағфол этиш мақсади билан ёзатургон сўзларини тушуна бошлайди ва ўзиға учрагон ёру дўстларини мустабид ҳукуматнинг бузуқ мақсадидан огоҳлантуради. Ҳар вақт ҳар ерда йўлуққан ва мусоҳиб бўлгон ошноларини саёҳатға тарғиб ва газета ўқушға ташвиқ этиб юрди. Шу билан баробар аларға ўзи ўқуб чиққан газеталарини тарқатди.

Беҳбудий афанди ҳаж сафаридан келгандан сўнг Хўқандбой Абдухолиқ ўғли деган самарқандлик бир зиёли билан танишиб унинг илм ва фикридан истифода этди. Фанний ва фалсафий масалаларда у билан муколама қилишиб маълумотини кўпайтурди. Бошқа ёқдан, ўшал вақтдағи газета ўқуғувчилардан соатчи Бадриддин билан танишиб, бунинг билан ҳар кун деярлик кўрушди ва фикр олишди.

Мана ушбу йўл билан Беҳбудий афанди дунёдан, сиёсатдан ва замона аҳволидан хабардор бўлуб, сўнгра ўзи халқни уйғотиш фикриға тушди ва қалам хидматиға киришмакни ўзиға лозим билди.

Беҳбудий афанди бир неча йил фикрий инқилобға учраб эътиқодсизланиб юрган бўлса ҳам, сўнгра кўб мутолаа соясида ва ҳар бир диний, фалсафий масалаларни текшириш натижасида эътиқодини тасҳиҳ ва табдил этди. Тараддуд ва шубҳалардан чиқиб, диндор ва маҳкам эътиқодлик бўлди.

1906нчи йилда Зокиржон Алихонуф деган бир татар муаллими Самарқандға келиб, Беҳбудий ҳовлисида бир неча ой ётиб-турғонида, бу зот билан Беҳбудий афанди хейли вақт мусоҳиб бўлуб диний, ижтимоий ва фалсафий кўб масалалар хусусида мубоҳаса ва мунозара этишди. Бу муҳим мубоҳасалар натижасида Беҳбудий гоҳ ғолиб ва гоҳ мағлуб бўлар эди. Беҳбудийнинг кенграк суратда фикрий очилишиға ва баъзи шубҳалардан чиқишиға шул мунозаралар зўр ёрдам берган дерлар.

(Битмади).

«Учқун» журнали,
1923 йил, 1-сон

МАҲМУДХҶЖА БЕҲБУДИЙ

(1874—1919)

Маориф ва маданият жиҳатдан кейинда қолгон ҳар бир миллатнинг бир кун «интибоҳ даври»га етиши табиийдур. Янгигина уйғона бошлагон миллатларнинг уйғониш даври қизиқ воқеалик бўлғонидек, ул даврнинг йўлбошчилари ҳам ибратлик можарога молик бўладурлар.

Бизнинг Туркистонда уйғониш даври 1901нчи йилдан бошланадур. Биз ҳануз уйғониш давридамиз. Биздаги уйғониш ва янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси шубҳасиз Маҳмудхўжа Беҳбудий афандидур. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўринни олурға мувофиқ бир зотдур. Ул йигирма йиллик хидмати чоғида турлик ёқдан турлик тўсуқлиқларға йўлуқуб, кўб қийинчиликлар кўрди ва охири ўзининг тутқон эзгу маслагаи йўлида қурбон бўлди.

Беҳбудий афанди 1901нчи йилдан бошлаб қўлиға қалам олиб халқни уйғотишға киришган ва умрининг охириғача Туркистоннинг янгилик ва юксалишиға ҳормай-тинмай, талашиб-тортишиб хидмат қилгон бирдан-бир фидокор йўлбошчимиз эди.

НАСАБИ, ВАЛОДАТИ, ТАҲСИЛИ

Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғлининг биринчи бобоси Солиххўжа ва иккинчи бобоси Ниёзхўжадур.

Беҳбудий афандининг юқори боболари туркистонлик машҳур Хўжа Аҳмад Яссавийга мансубдур. Беҳбудийнинг иккинчи бобоси бўлгон Қори Ниёзхўжа Урганчдан бўлуб, 12нчи асри ҳижрий ўрталарида амир Шоҳмурод томонидан қорилар етиштуруш учун Самарқандга келтурулган. Ул модарзод кўр (сўқур) бўлуб, умрининг охириғача қорилиқ билан машғул бўлгон. Беҳбудийнинг ота-боболарининг ҳаммаси қори (ҳофизии Қуръон) бўлуб, қорилиқ ва баъзи вақт имоматчилик билан умр ўтказганлар.

1868нчи йилда руслар Самарқандни забт этгач, Маҳмудхўжанинг отаси Беҳбудхўжа ўзининг оиласини олиб Самарқанд уезининг Сиёб бўлусидағи Бахшитепа қишлоғиға кўчуб чиққан ва шунда 7 йил чамаси имом ва ха-

тиб бўлгон. Беҳбудий афанди шул қишлоқда 1291нчи ҳижрий йилда 10нчи зулҳижжа ойида оқшом (1874 йил, март) дунёга келган.

Беҳбудий афанди 6—7 ёшга киргач, ўзининг катта тоғаси бўлгон Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида ўқуб, хат ва савод чиқаргон, сўнгра қори бўлмоқ учун отаси ҳузурида ўқуб, 3—4 йил ичида Куръонни бутун ёдлаган. Бунинг билан ҳам қаноатланмай, ўзининг кичик тоғаси бўлгон муфти мулла Одил ҳузурида дарс ўқурга киришган. Арабча сарфу наҳвдан «Кофия» ва «Шарҳи мулло»ни, мантиқдан «Шамсия»ни, фикҳдан «Мухтасар ул-виқоя»нинг биринчи дафтари ва бир оз «Ҳошия»ни мазкур зотнинг ҳалқайи тадрисида ўқугон, ҳисоб илмини ҳам (масоҳатғача) шул кишидан ўрганган.

Беҳбудий афанди ёшлиқ чоғида ўткур зеҳнлик ва ўқишга жуда ҳаваслик бўлгон. Устозининг бир қатла ўргатиши билан сабоқини ўргана экан. Ўзи гоят ҳалим, адаблик, оз сўзлик, ўйун-кулгуни севмайтургон бўлгон.

МИРЗОЛИҚ, МУФТИЛИК ДАВРИ, ҲАЖ САФАРИ ВА ФИКРИНИНГ ОЧИЛИШИ

1311нчи ҳижрий йилида отаси ўлгач, Беҳбудий афанди ўқишни тарк этиб бирон касб-кор қилишга ва ўз маишатини ўзи таъмин этишга мажбур бўлди. Самарқанд уезининг «Чашмаи об» бўлусида янгигина қози бўлгон тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қошида мирзолик хидматиға кириб ишлади. Бунда қилгон икки йиллик хидмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди.

Масоили фикҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтиликка тегишлик нарсалардан хабардор бўлди. Икки йилдан сўнг тоғаси қозилиқдан бекор бўлгонда Беҳбудий афанди Кобуд бўлусининг қозиси мулла Зубайрнинг қозихонасиға мирзоликка кириб, бунда 1—2 ой ўтмай, муфтиликка ўтди. Неча йиллар шунда муфтилик билан кун кечирди.

Беҳбудий афанди 1317 (1899)да ўзининг дўсти бухоролик ҳожи Бақо билан ҳаж сафариға чиқди. Бориш-келишда йўлда Истанбул, Миср каби катта шаҳарларға кириб, улардаги баъзи янги-эски мактабларни, айнуқса,

Мисрдаги «Жомеъ ал-Азҳар»ни зиёрат этди. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турлик янги китоблар келтурди. Бу муборак сафар Беҳбудий афандиға анчагина ибрат ва интибоҳ берди.

Ҳижоз сафаридан кейин Беҳбудий афанди Боғчасаройда чиқатурғон «Таржумон» газетасини олдуруб ўқуя бошлади. Иккинчи ёқдан, турлик илмий, фанний китобларнинг мутолааси билан маълумотини кенгайтурди. Оз вақтда дунё сиёсатидан ва замон аҳволидан хабардор бўлди.

Беҳбудий афанди бир неча йил (1901—1905 йилларда) фикрий инқилобға учраб, эътиқодсизланиб юрган бўлсада, лекин сўнгра кўб мутолаа соясида ва ҳар бир диний, фалсафий масалаларни текшириш натижасида эътиқодини тасҳиҳ ва таъдил этди. Тараддуд ва шубҳалардан чиқиб диндор ва маҳкам эътиқодлик бўлди.

ХИДМАТИ ҚАЛАМИЯСИ

Беҳбудий афандининг халққа қилғон хидмати кўбдур. Биз бундан фақат унинг хидмати қаламияси тўғрисида қисқагина ёзиб ўтмак билан кифояланамиз.

Туркистон ўлкасида миллий газета йўқлиғи ва «Таржумон» газетасининг шеvasи оғирлиғи ҳам Туркистонда керагинча тарқалмағонлиғи учун Беҳбудий афанди 1901нчи йилдан эътиборан Тошкандда чиқмоқда бўлғон миссионер Остроумовнинг «Туркистон вилоятининг газети»да мақола ёза бошлади. Бу газетада доим ижтимоий, илмий мақолалар бостуруб, 1905нчи йил 15нчи ўктябр манифестигача халққа янги фикрлар бериб турди.

5нчи йил ўзгаришидан кейин Русия ва Туркистонда турлик миллий газета ва журналлар чиқа бошлади. Беҳбудий афанди бу газеталарнинг кўбисида ҳар мавзуда мақолалар ёзиб халққа раҳбарлик этар эди. Дума ва сайлов масаласи кўзгалғонда, шул мавзуға оид керак оғзаки ва керак матбуот орқали халққа фойдалиқ маълумот ва таълимот бериб турди. 1321 (1903)нчи йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлағоч, Беҳбудий афанди бир ёқдан халқни мактаб ва маорифға ташвиқ этганидек, иккинчи ёқдан, бу мактабларда она тилимизда китоблар йўқлиғини кўзда тутуб мактаб учун форсча ва ўзбекча турлик ки-

тоблар ёзди ва уларни ўз масорифи билан босиб тарқатди. Биринчи мартаба ўз тилимизда харита ва тиётр рисоласи ёзиб, таъъ ва нашр этди.

1913нчи йилда Самарқандда биринчи дафъа «Самарқанд» отлик бир газета чиқарди. Бу газета моддий жиҳатдан торлиқда қолиб 44нчи сонидан кейин ётишга мажбур бўлди. Бунинг ўрнида «Ойна» исмида ҳафталик бир мажмуа чиқара бошлади. Бу мажмуа керак Туркистонда ва керак дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор қозонди. «Ойна» мажмуаси икки йил чамаси давом этгандан сўнг моддий ёқдан сиқилиб тўқтади. Бу мажмуа тамоман 68 нумер чиқди.

Беҳбудий афанди Кофкоз-Тотористон ва Туркистонда чиққан матбуотда доим адабий, илмий, ижтимоий ва сиёсий мақолалар ёзиб турар эди. Унинг мақолалари («Самарқанд» ва «Ойна»дан бошқа) тубанда отлари ёзилгон газета ва мажмуаларда босилгон эди: «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Тужжор», «Хуршид», «Шуҳрат», «Озиё», «Турон», «Хуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Тирик сўз», «Таржумон», «Вақт», «Шўро», «Улфат», «Иршод», «Тоза ҳаёт».

Бу 18 газета ва мажмуаларда Беҳбудийнинг икки юзга яқин мақоласи босилгондурким, улар бир ерга тўплангонда 5—6 юз бетлик бир китоб бўлур. Беҳбудийнинг мазкур газета ва мажмуаларда босилгон мақолаларининг кўбиси муҳим мавзуларда ёзилгон бўлуб, ҳануз эскирган эмас ва бу кунларда ҳам биз учун дастуруламал бўлатургон фойдалук сўзлардур.

Беҳбудий афанди феврал ва ўктабр ўзгаришидан сўнгра ҳам қўлдан келатургон хидматларини халқдан аямади. Ўктабр инқилобидан кейин расмий хидматларга киришни истамаган бўлса ҳам, лекин қўлидан келганча ишлади. Халққа яхши фикр ва маслаҳатлар бериб турди.

Беҳбудий афанди 1919нчи йил 25нчи мартда йўлдошлари Мардонқули ва Муҳаммадқул билан сафарга чиққанда (Бухоро тупроғида) Қарши шаҳрида Бухоро амрининг золим беклари томонидан қўлга олиниб, ваҳшиёна суратда шаҳид қилинди, ёши 45 да эди.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 25 март

МАРҲУМ ШОКИР МУХТОРИЙ

Туркистонда тараққий ва тажаддуд йўлида кўп хидмат қилгонлардан бири марҳум Шокир афанди Мухторийдир.

Шокир афанди Туркистонда тахминан 15 йил таълим ва тарбия йўлида хидмат қилиб келган маъруф муаллим ва муҳаррирларимиздан эди. Марҳум 1920нчи йил 26нчи декабрда Жиззах касалхонасида чихутқа (сил) хасталиғи ила вафот этди.

Шокир афанди муқтадир бир муаллим, ўткур қаламли бир муҳаррир эди. Туркистонда қаҳат ур-рижоллик бир замонда энг керак бўлгон шундай зотдан айрилишимиз биз учун зўр мусибат ва улуғ зиёъдир.

Шокир афанди 1906нчи йилларда Фарғонага келиб, шунда 10 йилдан зиёда бир муддат муаллимлик этди. 1917нчи йил феврал инқилобидан сўнг оиласи билан Самарқандга кўчуб келиб, шунда тура бошлади. 1918нчи йил июн бошларида чиқа бошлагон «Меҳнаткашлар товуши» газетасига кириб ўн ой чамаси қалами ила хидмат қилди. Ондан сўнг дорилмуаллиминда ва турли курсларда муаллимлик қилиб турди. 1920нчи йил хасталанган бўлса-да, шул ҳол билан яна бир неча ой муаллимлигида давом этди. Охири хасталиғи зўрайиб хейли вақт ўз уйида ва сўнгра бир неча ой Самарқанд касалхонасида ётди.

Сўнгра 1920нчи йил ёз фаслида бир дўстининг далолат ва ёрдами билан қимиз ила даволанмак учун оиласини олиб Жиззахга кўчди ва шунда касалхонада вафот этди.

Шокир афанди, бир ёқдан, илми ила халқ болаларини тарбия этдигидек, иккинчи ёқдан, қалами ила матбуот ошиқларини истифодаландируб турар эди. Анинг шеърлари Ўринбургда чиқатургон «Шўро» мажалласида, истифодали мақолалари Туркистон ва Фарғонада чиқатургон рўзномаларда босилиб турар эди.

Шокир афандининг осори қаламияси анчагинадир. Ул Фарғонада тургон вақтида «Ким қози бўлсун?» асарини ёзиб чиқарди. Самарқандда турдиғи вақтларида ўктабр инқилобидан сўнг «Сусиёлизм нимадир?», «Ер ҳақида икки турли фикр» ҳам «Турк тилининг усули таълими» ном рисоаларини ёзди. Бу рисоаларнинг барчаси матбуъадир.

Булардан бошқа Шокир афандининг ёзиб тамом қилгон улуғ бир асари бор эдиким, анинг исми эсимда қол-

мағон. Яна бир неча асарлари бўлса-да, нотамоом ҳолида қолғон.

Шокир афанди тақрибан қирқ ёшида эди. Марҳумдан бир хотун, Мидҳат ва Талъат исмларида икки ўғул, Фоиза ва Ноила исмли икки қиз қолди. Булардан Мидҳат 16 ёшларида бўлуб, илгари Самарқанд дорилмуаллиминида ўқур эди, ҳозирда зироат мактабида ўқумақдадир.

«Инқилоб» журнали, 1922 йил, 3-сон

ВАСЛИЙ

(таржимаи ҳол)

Ислоҳпарвар олим ва шоирларимиздан самарқандлик мулла Сайидахмад Васлий 29нчи ўктябрда вафот этди.

Васлий XX аср бошларида майдонга отилиб, усули жа-дид мактабларига ёрдам ва тарафдорлик эта бошлағон ҳаққоний олимларимиздан биридир. Самарқандда 1903нчи йилда очила бошлағон янги мактаблар учун бошлаб китоб ёзиб бостирғонлардан бири Васлийдир. Ҳатто Самарқандда кўп вақт давом қилғон 1—2 мактабнинг очилишига Васлий сабаб бўлғондир. Шунинг учун биз бу ерда унинг қисқача таржимаи ҳолини, мактаб ва маориф йўлида қилғон хизматларини ёзиб ўтмакни лозим биламиз.

Васлий Самарқандда «Кўк масжид» гузаридида 1287нчи ҳижрий (1869 м.) йилда дунёга келган. Отаси уста Азим деган бир кордгар (пичоқ ясағувчи) экан. Васлийнинг етти ёшлиқ вақтида отаси ўлган.

Васлийнинг ибтидоий таҳсили Самарқандда мирзо Абдулҳамид олдида бўлғон.

Васлий ўзининг 14 ёшлик чоғида онаси билан Тошкандга Абулқосим деган тоғасининг уйига бориб турғон. Шундаги Кўкалдош мадрасасида мулла Яъқуб ҳузурида ақоид-гача ўқуғон. Сўнгра онаси билан бирга (1892нчи) яна Самарқандга кўчиб келган. Бир йилдан кейин ўқуш учун ҳар йил таҳсил чоғида Бухорога бориб келиб юрган. 1902нчи йилда Бухорода хатми кутуб қилғон. Васлий Бухорода расмий дарсларини қози калон Бадриддин олдида ўқуғон бўлса ҳам, энг катта устози мулло Абдурозиқча бўлғон.

Васлий 1905нчи йилдан эътиборан Бухорода расмий мударрис тайин этилиб, беш йил чамаси дарсгўйлик қил-

гон. Сўнгра Бухоро мударрислигидан воз кечиб, Самарқандда тура бошлагон. Бунда бошлаб Шоҳизинда мадрасасида ва сўнгра Орифжонбой мадрасасида мударрис бўлуб, бу кунгача дарсгўйлик қилиб келмакда эди.

Васлий афанди эски мадрасалардаги таҳсил ва тадрис усулининг камчиликларини бошлаб онглагонлардан, ҳам шунинг ислоҳига доир ўзбек матбуотида энг аввал ўз фикрини ёзгон кишилардандир. 1907нчи йилда тотор олим ва муҳаррирларидан Абдурашид Иброҳимов Туркистон саёҳатига келиб Бухорога тушганида, Васлий унга Бухоро мадрасаларининг усулсизлиги ва ҳукумат идораларининг бузуқлиги тўғрисида маълумот берган эди. Сайёҳ Абдурашид Иброҳимов Васлийдан олгон маълумотини ўзининг муҳокама ва танқидлари билан бирга ўша вақтда Қозонда чиқатургон «Ахбор» газетасида нашр қилғонида, бу воқеа бутун Бухоро уламоларини ғалаёнга келтургон эди. Шунинг натижасида Бухоро қози калони Васлийни ўз ҳузурига чақириб олиб қаттиқ урушқонини эшитган эдик.

1906нчи йилдан бошлаб Туркистонда чиққан ҳар бир ўзбекча газетага Васлийнинг ислоҳпарварона шеър ва мақолалари босилғондир. 14–15нчи йилларда Васлий афанди «Ойна» журнали билан «Садойи Фарғона» газетасида баъзи масалаларга қарши чиқиб мақолалар ёзгон бўлса ҳам, сўнгра мубоҳаса натижасида сукут этишга мажбур бўлгон эди.

Васлийнинг энг яхши кўратургон ишларидан бири дарсгўйлик бўлса, иккинчиси асар ёзиб бостириш эди. Васлий афанди ўлганигача шул икки ишдан қўл тортмади, турли мавзуда ўзи ёзгон форсча, ўзбекча ва арабча асарларининг кўбисини ўзи бостириб тарқатди. Васлий улуми арабияга моҳир бўлуб, илм ва фазли билан Туркистонда анчагина шуҳрат чиқаргон эди. Ул қондасиз «ҳавоший»хонлиқларга қарши бўлуб, ўз замонидаги мутаассиб муллалардан ҳам рози эмас эди. Ҳамма вақт ўзининг шогирд ва суҳбатдошларига «замонга мувофиқ олим бўлиш керак», деб гапирар ва ҳатто, баъзи шогирдларини «ақоид» ўқишдан манъ қилар эди.

Васлийнинг бу кунгача босилғон асарлари:

- 1) Баён ул-ҳуруф (форсча алифбо)
- 2) Асос ул-ислом (форсча ақоид)

- 3) Асл ул-аҳком (форсча илми ҳол)
- 4) Зижр ул-мағрур (форсча ахлоқ)
- 5) Ибодати исломия — форсча
- 6) Баҳористони Жомий (ўзбекча таржимаси)
- 7) Қабул этмали — ўзбекча
- 8) Боқмоқ керак — ўзбекча
- 9) Девони форсий
- 10) Девони туркий
- 11) Назм ус-силсила — форсча манзума
- 12) Имоми Аъзам — форсча
- 13) Маданияти ва шариати исломия — форсча
- 14) Муқаддимаи сарфу наҳви арабий ҳам намунаи сарфу наҳви форсий (форсча)
- 15) Ақоиди ғайри манқута (арабча)
- 16) Нафъи ут-толиб (Кофия шарҳи — арабча)
- 17) Адаб уд-дин (ўзбекча шеърлар).

Босилмағон асарлари:

- 1) Девони ашъор (200 бет миқдорида форсийча-ўзбекча шеърлар)
- 2) Ҳижоби занон — форсча
- 3) Хавас ул-афъол — форсча
- 4) Иштиқоқ — форсча
- 5) Маданияти ва шариати исломия — ўзбекча
- 6) Мавлуд — ўзбекча
- 7) Тарожими аҳвол — ўзбек муосирларидан бир неча шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли

8) Ўзининг таржимаи ҳоли ва хотиралари — форсча.

Васлий афанди «Танқиҳ» билан «Шамсия»га арабча шарҳ ёза бошлағон бўлса ҳам, 5—6 бетдан ортмай чала қолғон. Икки йил бурун ўзининг таржимаи ҳолини ёзишга киришган эди. Бу асарини ёзиб тамом қилғон бўлса керак.

Васлийнинг босилғон ва босилмағон турли шеърлари қўбдир. Бу ерда унинг илмға ташвиқ этиб ёзғон шеърларидан намуна учун 1—2 тасини кўрсатамиз. Васлийнинг ўзбекча шеърдан намуна:

Қаддингдек сарву мавзун йўқтур асло бўстон ичра,
Алифдек қоматингни килки қудрат чекти жон ичра.
Лабингдан ком олон ошиқға йўқтур Хизрдек ўлмак,
Юзингдан кимки ўпти қолди ишқи жовидон ичра.

Муаттар бўлди олам то сабо тебратди зулфингни,
Ҳамоно атр септи жаъди гисуйинг жаҳон ичра.
Ҳариминг маҳрами икки жаҳонни кўзга илмайдир,
Сани кўрган киши ғилмон сари боқмас жинон ичра.
Мунаввар қилса кулбам моҳи рухсоринг тонг эрмаским,
Топилмас оразингдек моҳи тобон осмон ичра.
Дилим ишқинг фаюзидан ҳаёти жовидон топди,
Биҳамдиллаҳки, меҳринг қилди жо руҳи равон ичра.
Жамолинг рашкидан гул ёқа йиртти, лола бўлди доғ,
Ётар бу иккиси ҳасрат билан бир умр қон ичра.
Агар гулдек юзингни кўрмасам, эй шўх, гуландом,
Қолурман йаъсдан булбул каби оҳу фиғон ичра.
На янглиғ бўлмасун Васлий санга ошиқки то шул дам,
Сенингдек нозанинни кўрмади неча замон ичра.

Инқилобдан кейин Васлий бир томондан, ўзининг дарсгўйлиги билан машғул бўлғонидек, бошқа томондан, баъзи янги мактабларда форсча адабиёт ва сарфу наҳв ўқутиб юрди. 1925нчи йилда Самарқанд вақф шўъбаси томонидан очилғон «дор ул-илм»да арабча сарфу наҳвдан дарс бериб турди. Васлий 65 ёшда эди. Ундан бир хотун, бир ўғул ва бир қиз қолди.

«Маориф ва ўқутғувчи» журнали, 1925 йил, 10-сон

ҚОЗИ КАЛОНИ ШАЛ ВА УНИНГ БОЛАЛАРИ

(Адабий тафтишлар ва таржимаи ҳол)

Бир вақт Туркистонда ва балки бутун Ўрта Осиёда маориф ва маданият ўчоғи бўлғон Самарқанднинг, ўн иккинчи асри ҳижрий ўрталарида (60—70 йил) ўзаро урушлар натижасида харобазор ҳолида қолғонлиғи тарихдан маълумдир. Шу хароблиқ чоғларида Самарқанддағи бир неча муҳташам бинолар фаторат бўлғон ва кўб қимматлик нодир китоблар, вақфномалар йўқолиб кетган. Ҳатто узун замонлар қимматчилик ва қаҳатлик сабабидан шаҳар ичи одамсиз қолиб, далаларда ҳам экинчилик бўлмағон.

Мана шу хароблиқ ва бузғунлиқлар, Мовароуннаҳр ҳукумати манғитлар кўлиға ўтгандан кейин бирмунча тузала бошлағон, манғит амирларидан Шоҳмурод ўзининг

отаси Дониёл замонида (1195 йилда) Самарқандга ҳоким тайин этилгандан эътиборан шаҳарни бир қадар тузатишга ва обод этишга киришган. Бузилаёзгон мадраса ва масжидларни таъмир (ремонт) қилгон. Самарқанднинг ташқи қалъасини қайтадан тузатиб, аввалги ҳолига келтирган. Шоҳмурод отасининг тахтига ўтиргондан сўнгра (1199 йили), бир ёқдан, жиддий суратда Самарқандни обод этишга бел боғлаган. Теваракдан халқни кўчуриб, шаҳарга ўринлаштирган ва қанча янги гузар (маҳалла)лар ташкил этган. Иккинчи ёқдан, вақф ишларини тартибга қўйгон. Сўниб қолгон маориф чироғини ёқиб, Мирабдулхай (қози Шал)дек олим бир зотни Самарқандга қози ва мударрис белгилаган. Ёлғиз Самарқандда эмас, бутун Бухоро ва Туркистонда илму фазли билан шуҳрат чиқаргон Қози калони Шал шу Мирабдулхайдир.

Қози Шал бир томондан қозилиқ вазифасини бажариб, бошқа томондан, Шердор мадрасасини тузатиб, шунда дарсгўйлик эта бошлагон. Бир неча йилда кўп олим ва шогирдлар етиштургон. Шу орада қозининг тарбияси билан ўзининг уч-тўрт ўғли ҳам машҳур олимлар қаторига кирганлар. Қози ўзининг умри охирида икки оёғи шал бўлгон эса ҳам, жим турмагон. Ўн уч йиллик шалик вақтларини таълиф ва таҳрир билан ўтказиб, бир неча диний-ахлоқий асарлар ёзган. Қози калони Шалнинг фақат ўзи эмас, унинг ота-боболаридан бошлаб ҳозирги замонимизгача етиб келган болалари ҳам илму фазл ошиқи бўлиб, маориф йўлида ишлаб келганлари учун мен уларнинг қисқача таржимаи ҳолларини ёзиб ўтмакчи бўлдим.

«Қози калони Шал» лақаби билан шуҳрат топган шайх ул-ислом қози Мирабдулхай Абулхайр Аъламнинг ўғли ва Мавлавий Файзийнинг набирасидир.

Мавлавий Файзий ўз асрида шуҳратлик олимлардан бўлгон. Бунинг «Мулла Жамол» татиммасига ёзгон арабча шарҳи Туркистон уламолари орасида машҳур ва мақбулдир. Қабри Шаҳрисабзда «Хўжа Амакана» деган мазористондадир. Абулхайр эса Самарқанднинг мўътабар олимлариндан саналиб ўз замонида аълам бўлиб ўтган. Бунинг қабри Самарқандда «Хон Сайид Имом» қабристонидадир. Қози Шалнинг ота-боболари Самарқанд туманидаги «ёри» жамоасидан(тожик)дир.

Қози калони Шал Самарқандда 1169нчи йилда дунёга келган. Йигирма олти ёшида Бухорода хатми кутуб қилғон. Сўнгра амир Шоҳмурод тахтга ўтириши билан баробар (1199 йилда) уни Самарқандга қози калон қилиб юборғон. Бундан бошқа амир томонидан қозиға юртни бошқариш ва халқни тинчитиш учун бутун ихтиёр берилган.

Қози Шал Самарқандга келиши билан баробар ўзининг бўйнидаги вазифасини бажаришга тиришадир. Бир томондан, халқнинг арзу додини сўрайдир, бошқа ёқдан, бузғунлиқ замонида бузулаёзғон Шердор мадрасасини ремонт қилиб, шунда талабаларга турли илму фандан дарс беришга киришадир. Ўқишга салоҳиятлик кишиларни атрофига тўплайдир. Камбағал муллабаччаларга моддий ёрдам берадир. Шунинг билан қозининг шуҳрати Туркистоннинг ҳар томонида ёйиладир; ҳар ёқдан талабалар келиб, қози ҳузурида тилаган илму фанларини ўқия бошлайдирлар. Самарқанд билим ўчоғига айланадир.

Қози калони Шал керак амир қошида ва керак халқ орасида бошқа кишилар кўролмаган даражада зўр ҳурмат ва эътибор қозонадир. Давлат ва сарват эгаси бўладир. Аҳрорий, Мираконий ва Махдуми Аъзам хўжаларидан ҳам қорачадан қиз олиб уйланадир. Катта оилалик бўладир. Қозининг хусусий таълим-тарбияси билан ўзининг бир неча ўғли ҳам турли илмлардан хабардор бўлиб етишадирлар. Шунинг билан қозининг хонадони бу кунгача илм оиласи бўлиб келади.

АСАРЛАРИ

Қози Шалнинг набираси бўлган Абутоҳирхўжа ўзининг «Самария» деган форсча тарих китобида, бобосининг шаллик вақтида ёзғон асарларини шу тартибда кўрсатадир:

1. «Байзовий» тафсирининг ҳавошийси.
2. «Саҳиҳи Бухорий»нинг форсча шарҳи.
3. «Забур»нинг форсча шарҳи.
4. «Ахлоқи Баҳодурхоний».
5. «Ҳидоя» шарҳининг шарҳи («Балиъ» китобидан охиригача).

Марҳум Васлий афандининг сўзига қарағонда, қози Шалнинг булардан бошқа форсча ва арабча тилларида ёзғон «Муқаддимат ут-тафсир» исмли асари бор экан. Тах-

минан уч юз бетдан иборат бўлгон бу китобда тафсир ил-мини билмак учун бир неча илмдан хабардор бўлишнинг кераклиги баён этилган эмиш. Васлий афанди шу китобда Бухорода қози Шалнинг авлодидан бўлгон Абдусамадхўжанинг қўлида икки нусха борлигини гапирган эди.

Васлийнинг ривоятига кўра, қози Шалнинг асрида Ҳиндистонда ўзининг бир неча асари билан шуҳрат чиқаргон «Баҳр ул-улум» деган бир олим Бухорога келиб, ундаги илм кучларини синамакчи бўлғонида, унинг кўзига мақбул бўларлиқ бирор олим кўринмаган. Сўнгра амир Шоҳмурод шу олим билан мунозара қилдириш учун қози Шални Бухорога чақиргон. Қози боролмай, ўзининг боёғи «Муқаддимат ут-тафсир» китобини юборгон. «Баҳр ул-улум» бу китобни кўриб қозининг фазлу камолига қойил бўлгон.

Самарқандда бу кунларда барҳаёт бўлиб, 85 ёшларга кирган мулла Одил муфтининг айтишига кўра, қози Шал томонидан Қуръоннинг тахминан охирги учдан бир бўлагига форсча ва арабча тилларида тафсир қилингон экан-ким, бунга мулла Одил: «Мен уни жуда шавқ билан мутолаа қилгон эдим. Шу китоб самарқандлик Мирзо Ҳомидий Кўкнорийнинг қўлида бор эди» дейдир¹.

Қози калони Шал булардан бошқа «Таврот»ни иброний тилидан ва «Инжил»ни арабчадан форсийга таржима қилгон. Ҳатто Самарқанд жухудлари «Таврот»ни унинг олдида ўқур эканлар. «Таврот»нинг иброний нусхаси билан бирга форсийча таржимаси бу кунларда самарқандлик мирзо Муҳаммадқули Низомиддин ўғлининг қўлида бор. (Китоб араб ҳуруфи ва иброний тилида ёзилгон. Ҳар бир сатрнинг остида форсийча таржимаси бор.)

Мен ўзим «Забур»нинг форсийча таржимасини мулла Фахриддин Рожийнинг қўлида кўруб, китобнинг муқаддимасини ёзиб олдим. Қози Шал бу китобнинг муқаддимасида самовий китоблардан бўлгон «Таврот», «Инжил» ва «Забур»ни текшириб, булардан фақат «Забур»нинг узоқ ўзгарганлигини, бошқалари бутунлай таҳриф топгонлигини ёзадир ва бу тўғрида ўзининг «Китоби Шофифий

¹ Шу китоб тафсири Байзовий шарҳининг бир бўлаги бўлса керак, деб ўйлаймиз. Чунки қози Шалнинг тафсир ёзгонлиги хабари бу кунгача ҳеч кимдан эшитилмади.

фи шарҳи тафсири Байзовий» исмли асарининг муқаддима-масида узун маълумот берганлигини айтиб ўтади. «Забур»-нинг форсийча таржимасини Самарқандда Саид Аҳмадхўжа Нақибнинг амри билан ёзгонлигини ифода этади.

«Забур»нинг таржимаси таълиқ хати билан ёзилгон, 284 саҳифади. Китобнинг охирида тарихи ёзилгон бўлма-са ҳам, 50—60 йил илгари асли нусхасидан кўчурилиб ёзилгонлиги гумон қилинади.

ШАЖАРАСИ

«Самария»нинг қўлёзма бир нусхасида қози Шалнинг шажараси шундай ёзилгон: Хўжа Абдулфайз имом Козим насидан бўлгон Жалолиддин Бағдодий бин Саид Муҳаммад Муслимнинг қизи билан уйланди. Ундан Хўжа Абдулбоқий туғулди, ундан Хўжа Саид Ашраф, ундан Хўжа Саид Низомиддин, ундан Хўжа Саид Али, ундан Хўжа Саид Имоиддин, ундан Хўжа Шамсиддин, ундан Миршаҳобиддин, ундан Хўжа Мирабдулбоқий, ундан Хўжа Мирбоқий, ундан Хўжа Абдулмўмин, ундан Хўжа Абдулфаттоҳ, ундан хўжа Шоҳмирхўжа, ундан Моҳпора бегим деган қиз туғулди.

Ушбу Моҳпора бегим мавлоно Файзий ибн мавлоно Ориф билан уйланди. Мана шулардан Мирабулхайрхўжа туғулди. Бундан Мирабдулхайхўжа дунёга келди. Бу шажара «Самария»нинг 1904нчи йилда Петроградда босилгон нусхасида йўқдир.

Абутоҳирхўжанинг «Самария»да ёзғониға кўра, қози Шал Самарқандда қирқ йил қозилиқ қилгон. Бунга қарағонда, қози Шал ўзининг вафотидан тўрт йил илгаригача қозилиқ қилгон бўлади. Чунки ул ўттиз ёшида қози бўлиб, 74 ёшида вафот этгандир. Лекин Самарқанднинг эски олимларидан бўлгон қози Исохоннинг сўзига кўра, қози Шалнинг қозилиқ муддати қирқ йилга етмайди. Чунки амир Шоҳмурод (1216нчи йилда) ўлгандан кейин унинг ўғли амир Ҳайдар ўзининг подшоҳлиқ вақтида қози калони Шални бекор қилиб, Бухорога чақиртириб олади. Бунинг ўрнига ўзининг хотуни томонидан қариндошлиғи бўлгон Мираконий хўжалардан Абдулбаракот деган бир кишини қози калон қилиб Самарқандга юборди. (Амир Ҳайдар 1244нчи йилда вафот этган.) Бунга қарағонда, қози

Шал неча йил Бухорода қолғон. Бунинг қозилик замони ҳам қирқ йилга етмаган бўладир.

Қози Шал тўғрисида халқ ичида, айниқса, муллалар орасида турли ҳикоят ва ривоятлар жуда кўбдир. Улардан баъзиларини бу ерда нақл қилиб ўтамиз. Қози Шал катта давлатлик бўлғон. Унинг боғ-ер ва ускуналари жуда кўб экан. Ул қози Исохоннинг болаларидан бўлғон Носирхўжанинг кўб ер ва боғларини озгина ҳақ бериб олғон эмиш. Ҳатто, вақфномалари йўқолғон баъзи вақф ерларини (ясама васиқалар чиқариб) эгалик қилғон эмиш. Бунинг учун Аҳрорий хўжалар билан унинг орасида анчагина жанжал ва англашмовчилик чиққан эмиш... Мана, қози Шал ҳақида шундай «эмиш-мимиш»лар жуда кўб эшитиладир. Бу сўзларнинг қанчаси тўғри ва қанчаси нотўғри эканлиги бизга маълум эмасдир. Ҳарҳолда, бу можаролардан қозининг бирмунча дунёға ҳарис эканлиги англашилади. Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, қози Шал мол топишқа қанча тиришқан бўлса, ўшанча марҳамат ва шафқатли, хайру эҳсон эгаси ва олиҳиммат бўлғон. Бева-бечораларға, айниқса, камбағал муллабаччаларға ҳамма вақт моддий кўмагини аямағон. Ҳатто қозининг «хотунингиз ўғул туғди», деб яхши хабар келтирган бир кишига «севинчлик» учун боғини васиқалаб берганлиги ривоят этилади.

БОЛАЛАРИ

Қози Шалдан олти ўғул ва бир неча қиз қолғон. Ўғуллари:

1. Абусайидхўжа.
2. Маъсумхўжа.
3. Эшонхўжа.
4. Бузрукхўжа.
5. Ширинхўжа.
6. Мирсулаймон махдум эса қорачадандир.

Булардан Ширинхўжа билан Бузрукхўжаси илмсиз қолиб, бошқалари олим бўлғонлар. Қози Шалнинг энг фозил ўғли бўлғон Абусаидхўжа (Маржонийнинг устози) Мираконий хўжалардан бўлиб, Бузрукхўжа Аҳрорийлардандир. Мирсулаймон махдум эса қорачадандир.

ВАФОТИ, ҚАБРИ

Умрининг охирларида ўн уч йил шал бўлгон қози калони Шал бу касалидан қутулмоқ учун кўб дору даволар истеъмол қилгон бўлса ҳам шифо топмаган. Ҳамма вақт икки оёғи сурунигача оғриб, куяр даражада қизир экан. Фақат оёқларини сут ичига солиб тутиш билан дарди бирмунча таскин топар экан. Шундай бўлса ҳам қози Шал бекор турмаган. Дин ва миллатга хизмат этиш ишқи уни ўлганигача ишлаб туришга мажбур этган. Ул кўпрак асарларини шаллик чоғларида ёзган. Ўлганидан бир неча йил илгари қозини зоиқа битиб, ул таом-меванинг аччиқ-чучуклигини сезмай тургон ҳолда қолгон бўлса ҳам илмига ва ақлига футур келмаганлигини ривоят этадилар.

Қози Шал 1243нчи йилда 74 ёшида вафот этган. Ўлиги Хўжа Аҳрор қабристонининг ёнида, ўзи томонидан сотиб олингон бир майдонда дафн қилингон. Ўғуллари, хотин-қизлари ва бир қисм авлодининг қабрлари ҳам ўзининг теварагидадир¹.

Қози Шалнинг қабри атрофида саккизта гиштлик сағана ва қирқтача оддий қабр борким, ҳаммаси ҳам хароб ҳолидадир. Қозининг сўл томонидаги бир қабрининг устидаги узун тошда арабча: «Бу қабр Ҳидоят пошша қози Абдулҳайхўжа қизининг қабридир. 1277», деб ёзилгондир. Яна сўл томондаги бузулгон бир сағананинг бош тарафида ганч устига сиёҳ билан арабча: «Тўра пошша Бузрукхўжа қизининг қабри», деган мазмунда бир сатр хат зўрға ўқиладир. Бу хатнинг бошқа ўрунларини ўқуб бўлмади. Тарихи ҳам билинмади.

Қози Шалнинг қабридаги тоштахталар бузилиб, синиб, кўбиси ерга тушган. Қабрининг бош томонидаги ёзувли тош ҳам синиб пастга тушган. Бу тошдан фақат икки парчасини топиб қабрининг ёнига қўйдим. Бу тош парчаларидаги хатда қози билан отасининг исмлари кўринадир.

«Маориф ва ўқутғувчи» журнали, 1926 йил, 11–12-сон

¹ 1868нчи йилда руслар Самарқандни олгондан кейин қози Шалнинг набиралари бўлгон Абдулҳайхўжа, Маҳдийхўжа ва Абутоҳирхўжалар Бухорога кўчиб кетиб шунда қолгонлар.

ҚОЗИ КАЛОНИ ШАЛ ВА УНИНГ БОЛАЛАРИ

(давоми)

Ўтган мақоламда қози калони Шал (Мирабдулхайхўжа)нинг ёрдамига муҳтож бўлгон йўқсул талабаларга ҳамма вақт моддий кўмак этиб тургонлигини ёзгон эдим.

Бунга мисол учун шу воқеани кўрсатиш мумкиндеким, қози Шал замонида Муҳаммадзамон деган камбағал бир муллабачча «Шарҳи Мулло»хонлиқ чоғида эҳтиёжнинг мажбурияти билан баъзан мардикорлик қилиб кун кўрмакда экан. Бир кун шу муллабачча қози Шалнинг уйиға мардикорлик сифати билан келиб лой ишларида машғул бўлгон. Шул чоқда қози Шалнинг олдиға бир жамоа талаба келиб дарс ўқушға киришган. Бояғи Муҳаммадзамон бу талабаларнинг дарс устидаги мубоҳасасига бир оз муддат қулоқ солиб тургон. Охири, қизиқиб лой ичидан чиқиб қозининг олдиға келган ва дарсга оид бир масала тўғрисида ўзининг фикрини сўзлаган. Қози мардикорнинг зеҳнлик бир муллабачча бўлиб, фақат муҳтожликдан мардикорлик этишға мажбур бўлгонлигини сезиб дарҳол уни ишдан озод этган. Муҳаммадзамонга янги бош-оёқ кийим бериб, уни ҳаммомға юбортургон. Шу кундан бошлаб уни ўз ҳузурига олиб ўқутиб тарбия қилгон ва хатми кутуб қилғониғача унинг маишатини таъмин этиб тургон. Мана шу Муҳаммадзамон ўз замонининг энг фозил уламоларидан бўлиб, умрининг охириғача Самарқанднинг шаҳар ва туманларида муфти, мударрис, раис ва қози бўлиб тургон. Ўзи шоир ҳам таълифот эгаси бўлгон (Муҳаммадзамоннинг туғилиши 1203да бўлиб, вафоти 1266нчи йилдадир).

Муҳаммадзамоннинг ҳамма болалари олим ва шоир бўлиб келганлар. Унинг ўғли Муҳаммадзиё машҳур шоирлардан бўлиб, ўз замонида қозилиқ этган.

Муҳаммадзиёнинг ўғли Муҳаммадсолиҳдирким, бу ҳам шоир ва девон эгасидур. Бунинг девони ашъори йўқолгон бўлса-да, ҳозир бирмунча шеърлари бор. Самарқанднинг бу кунги муқтадир шоирларидан бўлгон Қори Масиҳ (Тамҳид) шу Муҳаммадсолиҳнинг ўғлидир.

Қози калони Шалнинг асрдоши бўлгон ургутлик шоир қози Жумақули (Хумулий) ўзининг «Тарихи Хумулий» отли форсийча қўлёзма асарида қози Шалнинг Муҳаммад

Лутфуллахўжа (лақаби Бобохўжа) деган бир язнаси (синг-лиснинг эри) тўғрисида анчагина маълумот берадир. Қози Жумақули Лутфуллахўжанинг шогирди бўлиб, ундан кўп истифодалар қилғонлиги учун тарихчасида унинг ҳақида ва болалари тўғрисида хейли гаплар ёзадир. Бу маълумотни қози Шалнинг замониға ҳам таржимаи ҳолиға муносабатли бўлғони учун қисқа суратда ёзиб ўтамиз:

Лутфуллахўжа турли илму фанлардан хабардор, хатм-карда бир мулла бўлғонлиги учун уни амир Шоҳмурод 1204нчи йилларда Бухородан Самарқанднинг Тиллакори мадрасасиға мударрис этиб юборган. Самарқанд муфтилиги билан Даҳбед кентининг раислигини ҳам шунга топширғон. Лутфуллахўжа дарсгўйликға ҳавасли ва талабаларға марҳаматли, парҳезкор ва ахлоқли бир зот бўлғони учун оз бир замонда унинг шогирдлари кўпайган, халқ орасида шуҳрат ва эътибори ортқон. Шу йилда қози Шал билан унинг орасида бир турли мухолифат ва англашилмовчилик чиққан. Натижада, Лутфуллахўжа ҳақида ҳукуматға қарши бирмунча нолайиқ гаплар овоза бўлғон. Самарқанд ҳокими муҳокамасиз, дағал муомалали, золим бир одам бўлғони учун Лутфуллахўжа унинг сиқишидан кўрқуб, оиласи билан Шаҳрисабз томонға қочиб кетган. У вақтдаги Шаҳрисабз ҳокими Ниёзали девонбеги (кенагас) бу кишини ғоят эҳтиром билан қарши олиб, Китоб шаҳрида ўрнаштирган. Унинг маишатини ҳам таъмин этган. Лутфуллахўжа шу ерда бир неча йил дарсгўйлик билан машғул бўлғон.

Қози Жумақули ёзадир: мен бу устознинг илмидан кўп фойдаландим. Ўзга талабалар пешқадам бўлғон вақтларида ўқуйтирғон баъзи илму фанларни устозим менға пастқадамлик ҳолимда ўргатди. Мен «Кофия»хонлиқ чоғимда бу кишидан аруз, қофия, шеър, масоҳат ва фароиз каби илмларни ўргандим. Бир куни устозим менға бир мактуб бериб, «шунини Самарқандға элтиб, қайнонамға (яъни, қози Мирабдулхайхўжанинг онасиға) топшир ҳам жавобини келтир», деб хизмат буюрдилар. Хатда устозим аввалги мансабинини олиб бериш учун қайин онасининг воситачилиқ қилишини ўтинган эди.

Мен Самарқандға бориб, устозимнинг мактубини қози Мирабдулхайхўжанинг онасиға топширдим. Икки-уч кундан кейин бу хотундан мактубнинг жавобини олиб Шаҳрисабзға қайтиб келдим. Шундан бир неча вақт ўтгач,

1210нчи йилда қози Шалнинг иккинчи язнаси (устозининг божаши) бўлгон Шайх ул-ислом Хонхўжа билан онасининг ҳаракати натижасида иш битди. Шундайким, Бухоро ҳокимининг мактуб орқали хабар бериши билан устозим Лутфуллахўжа Самарқандга кўчиб бориб яна аввалги мансабларини қўлга олди ва амир Шоҳмуроднинг вафотигача, 1216 йилгача шу хизматларини бажариб турди.

Қози Жумақули шу муносабат билан Лутфуллахўжа ила қози Шал орасида бўлиб ўтган қизиқ бир воқеани ҳикоя этадир. Устозим амир ва ҳокимларга хушомад қилмайтургон ҳақгўй ва жасоратлик эди. Бир куни Шердор мадрасасида тузилган улуғ бир мажлисда Самарқанднинг хейли акобир ва уламолари, умаро ва фузалолари бор эдилар. Шунда Самарқанд ҳокими билан қози Шал бир-бирига яқин ўлтургон эди. Иккаласи бир-бирининг қулоғига ёширин суратда анчагина гапиришди. Устозим Лутфуллахўжа уларнинг бу номуносиб ҳаракатига қарши «мусулмонлар мажлисида икки кишининг бир-бирига махфий гапириши шаръан тузук эмас, ажабо, сизлар ислом қозиси ва ҳокими бўла туриб шундай ярамас ишни иртиқоб қиласизми», деб танбеҳ айтди. Ҳоким гапирмасдан жим турди. Қози Шал: «Истасангиз, сиз ҳам чўзилиб, сўзимизга қулоқ солинг», деб жавоб қайтарди. «Бу киши жуда қизиқ одам экан. Ўзи иртиқоб этган мазмун ишга ўзгаларни ҳам кўшмоқчи бўладир», деб қаттиқ муқобала қилди. Шунинг билан қозию ҳоким ёширин гапиришдан тўқталдилар.

Қози Жумақулининг ёзғонига кўра, амир Шоҳмурод ўлганидан кейин унинг ўғли амир Ҳайдар Лутфуллахўжани оиласи билан Бухорога кўчириб, катта бир мадрасада мударрис қилгон. Бухоро туманларида ҳам қози этиб қўйгон. Бир неча йилдан кейин Ҳисор ҳокими ва амир Ҳайдарнинг қайнотаси бўлгон Сайидоталиқ (юз) амирнинг руҳсати билан Лутфуллахўжани Ҳисорга кўчируб олиб боргон ва шунда қози-мударрис белгулаган. Лутфуллахўжа Ҳисорда бир неча йил туриб, 1238 йилда ўлган.

Лутфуллахўжанинг хотуни (қози Шалнинг синглиси)дан Ширинхўжа, Офоқхўжа ва Қозихўжа деган уч ўғул қолгон. Қози Жумақули булардан Ширинхўжани кўбрак мақтайдир. «Бу киши ақлий ва нақлий илмларни таҳсил этган; ашъор, аруз, ҳандаса, мусиқий ва иншони биладир», деб ёзадир.

ИЗОҲ ВА ТАСҲИҲ

Аввалги мақоламда қози калони Шал Носирхўжанинг кўп боғ-ерларини арзон баҳо билан сотиб олғон, деб ёзғон эдим. Унда Носирхўжанинг исми хато кетган, тўғриси Мирабунасрхўжа бўлиб, қози Мирмуаззамхўжанинг ўғлидир (булар ҳозирги қози Исохоннинг катта боболаридирлар). Воқеа мана шундай:

Амир Шоҳмурод тахтга ўлтурғонидан кейин Самарқанд қози калони бўлғон Мирмуаззамхўжани барча ақрабо ва оилалари билан Бухорога кўчириб, Вагонзийнинг ғарб томонида бўлғон Хўжа Соктаре деган мавзеда ўринлашдирғон. Қози Муаззамхўжанинг фақат Мирабунаср деган ўғли Самарқандда қолғон. Бу киши жуда соддалавҳ ва нўноқ бўлғони учун амир унга тегмаган. Мана шу Абунасрхўжа ўз овқатини топишдан ожиз бўлғони сабабли ота-боболаридан қолғон кўп ер ва боғларини секин-секин қози Шалга сотиб еган.

Амир Ҳайдар замонида Мирмуаззамхўжанинг оилалари яна Самарқандга кўчирилиб юборилган. Шунинг учун қози Шални «мираконий хўжаларидан уйланди», дейиш тўғри бўлиб чиқмайдир, балки унинг ўғли қози Абусайидхўжа мираконийлардан уйлангандир.

Яна ўтган мақоламда «қози Шал Инжил ва Тавротни ҳам форсчага таржима қилғон», деб ёзилғон эди. Сўнгги текшириш натижасида бу ҳам тўғри чиқмади. Қози Шал ёлғиз Забурни арабчадан форсчага таржима қилғон. Тавротни эса унинг ўғли қози Абусайидхўжа эроний тилидан форсчага таржима қилғон. Таржима ишига Самарқанд жуҳудларидан бир неча муллалар келиб ёрдамлашғон. Буни эса ҳозирда саксон ёшларда бўлғон қози Исохон ўзининг отасидан нақл қилиб гапирадир, «Самария» китобидаги маълумот ҳам шуни тақвия қиладир.

ҚОЗИ АБУСАЙИДХЎЖА

Қози калони Шалнинг энг фозил, мутабаҳҳир ва мутафаннун ўғли Абусайидхўжадир.

Амир Ҳайдар замонида қози Шал (1243 йилда)нинг ўрнида Абусайидхўжа Самарқандда қози калон тайин этилган. Қози Абусайиднинг ўғли Абутоҳирхўжа ўзининг «Са-

мария» отли форсча тарих китобида отаси ҳақида шу мазмунда бир неча сатр ёзиб ўтадир:

«Шайх ул-ислом мавлоно Абдулҳайнинг вафотидан кейин барча ақлий ва нақлий билимларни билатурғон ўғли мавлоно Абусайидхўжа қози калон бўлдилар. Аксар авқот амир Ҳайдар бу зотни ўзи билан бирга Бухорога элтиб, Бухоро уламолари билан мунозара ва мубоҳаса қилдиран эди. Ақлий илмларга «ангуштнамо» бўлғонлиқлари учун ҳамма бу кишининг илму фазлига қойил эди» (47-бет). Бунга қарағанда қози Абусайид амир Ҳайдар замонида бир йилгина қозилиқ қилғон бўладир. Чунки амир Ҳайдар 1244 йилда ўлгандир. Бундан кейин амир Насрулло замонида қози бўлиб турадир. Амир Насруллонинг қози Абусайидни қандай хизмат ва шароит билан ўз ўрнида қолдирғонлиғи тўғрисида шундай ривоят бор:

Маълумдирким, амир Ҳайдарнинг ўлган вақтида унинг ўғулларидан Насрулло Қаршида ҳоким, Ҳусайн Бухорода ва Умархон Карминада эдилар. Ҳусайннинг тарафдорлари уни отасининг тахтига ўтқуздилар. Икки йилдан кейин амир Ҳусайн ўлиб, унинг тахтини биродари Умархон эгалик қилди. Бу орада Насрулло ҳам Қаршида жим турмади. Салтанатни қўлга олиш учун турли чора ва тадбирлар излади. Ўз тарафдорларини кўпайтириш ҳаракатида бўлди. Қарши ва Миёнколотни ўзига қаратди. Самарқанд халқини ҳам ўзига ияртиш мақсади билан қози Абусайидга ёширин хат юбориб, агар Самарқанд халқини ўзига итоат қилдириш хизматини бажарса, қозиға умрлик Самарқанд қози калонлигини беришга ваъда этди.

Қози Абусайид шу хизматни бажариш учун тиришди. Самарқанднинг шаҳар ва туманларидаги барча эл-уруғ бошлиқларини ва оқсоқолларини олдиға чақиртируб, уларга мақсадни тушунтирди, мансаблар ваъда қилди. Уларнинг сўзини олғондан кейин тахминан икки юз кишининг рўйхатини Насруллога юборди. Насрулло томонидан шуларнинг номларига юборилган икки юзта ёрлиқни эгаларига топширди. Шунинг билан Самарқанд халқи Насруллони амир билиб, унга байъат қилғон бўлди. Тездан уни Қаршидан Самарқандга келтириб, тантана билан Кўктошга ўтқузилди.

Шундан кейин Насрулло Қарши, Самарқанд ва Миёнколотдан аскар тўплаб Бухорога хужум қилди. Бухорони

етмиш кун муҳосара қилгондан сўнгра шаҳарга кириб, салтанат тахтини қўлга киргизишга муваффақ бўлди.

Мана, амир Насрулло ўзининг ваъдасига мувофиқ Абусайидни (хизматининг мукофоти учун) Самарқандда умрлик қози калон қилиб қўйди, лекин қози Абусайид ўлгандан кейин қозилиқни мираконий хўжаларга берди. Шунинг билан баробар қози Абусайиднинг ўғулларини ҳам Бухорога кўчириб юборди (бу қози Эсоннинг ривоятидир).

ҚОЗИ АБУСАЙИД ВА МАРЖОНИЙ

Қози Абусайид бир ёқдан қозилиқ, иккинчи ёқдан Шердор мадрасасида дарсгўйлик этиб тургон. Ундан кўб шогирдлар етишган. Ўзининг ўғли ва набираларини ҳам ўқутгон ва бошқа олим кишиларга ўқутдургон. Ўғулларидан Абутоҳирхўжа тиб ва тарих илмларига, Умархўжа ҳайъат илмига мутахассис бўлгонлар. Тоторларнинг машхур мужаддиди бўлгон Шаҳобиддин Маржоний 1259нчи йилда Бухородан Самарқандга келиб, қози Абусайиднинг ҳалқаи тадрисида икки йил чамаси мулозамат қилгон. Қозининг илмидан ва бой кутубхонасидан чексиз фойдалангон. 1333нчи йилда Қозонда босилгон «Маржоний таржимаи ҳоли» исмли улуғ бир асарда Маржонийнинг Самарқанд сафарига 15 бетлик ўрун берилган. Шу китобда ёзилғониға кўра, Маржонийнинг «Маржоний» бўлишиға, унинг эътиқоди изтироб ва шубҳалардан қутулиб аниқ бир идея (мафкура) эгаси бўлмоқиға қози Абусайиднинг тарбияси ва кутубхонаси сабаб бўлгон. Қози Абусайиднинг ҳақиқий таржимаи ҳолини билмак учун Маржонийнинг «Вофият ул-аслаф» исмли асаридаги шу сўзларини айнан нақл қиламиз:

Қози Абусайид бинни Абдулҳай бинни Абулҳайри Самарқандий ҳазратлари вақтидаги Мовароуннаҳр уламосининг энг буюкларидан бўлиб, ҳамма ишларда басиратли, диққатли муҳаққиқларнинг ва салафларнинг жуда кўб китобларини мутолаа этиб, жуда кўб тўғри маълумот ҳосил этган муҳибби ҳақиқат бир аллома эди. Тарихни, халқнинг руҳини, аҳволи оламини ҳамда ҳисоб, хабар, муқобала, ҳандаса, ҳайъат, жуғрофия ва булардан бошқа ақлий ва нақлий фанларни билар, фақат фароиз илмидагина маълумоти ноқис эди.

Тавозеъли, жавонмард, хушхулқ, хушмажлис, инсофли, ҳар кимни даражасига кўра эҳтиром ва тақдир этар, Мовароуннаҳр уламози каби худбин, бошқаларнинг қадрқимматини билмайтурғонлардан эмас эди.

Мен Самарқандда унинг ҳузурида турғонимда, намоз ўқушда ҳамма вақт мени имом этар, баъзи вақт йўлда ёки боғчада намоз ўқумоқ тўғри келиб қолса, ўзига «жойна-моз» ёки кийим берсалар, «бунга имом мустаҳикроқ» деб менга берар, ўзи ерда намоз ўқур эди.

Бир вақт Самарқанд ҳокими олдида мени ортиқ мақтаб «бу йигит илм тўғрисида катта китоблар ёзгон бурунги мусаннифлардан ҳам юқори» деб гапирди.

Қози Абусайид китоб тўплашга жуда ҳарис бўлиб, ўзида бўлмагон бир китоб кўрса, икки баҳосини тўлаш билан бўлса-да, сотиб олар, ҳар фанда жуда кўб азиз ва қимматли китоблари бор эди.

Аҳли тариқат ва машойихни эҳтиром этар, чет мамлакат одамларига учрағонда, сунний-шиа бўлишига қарамасдан, ёрдам ва ҳурмат этар, вилоятларидаги олимларидан, адибларидан, мамлакатларининг аҳволидан сўрашар эди. Шунинг учун турли мамлакатларга ва уламоларга оид кўб маълумот ҳосил этган эди.

Ўзи жуда бой бўлиб, жойларда ерлари, боқчалари, ҳавлилари бор эди. Отаси вафот этганда, меросидан ҳеч нарса олмади. Бошқа ворисларига тақсим этди. Қозилиғи устига Самарқанднинг бир неча мадрасаларида мударрис эди. Мен ҳам Самарқандда турғонимда китобларини ориятга олиб, кўб истифода этдим. Бошқа ерларда топилмайтурғон нодир ва нафис китобларидан кўриб, кўб нарсалар кўчириб ҳам олдим. Меним тарих билан машғул бўлишимга, тарих китоблари мутолаа эта бошлагонимга бош сабаб шу қори Абусайид ҳазратлари бўлди.

Хулоса: Мовароуннаҳрда ушбу зот каби маълумотли, инсофли, тўғри фикрли одам кўрмадим. Бу зот илм хонасидан бўлиб, ота-боболари ҳам улуғ ва машҳур уламодандир. Қози Абусайиднинг «усули фикҳ», «калом» фанларида баъзи асарлари ҳам бор. Ёши етмишлардадир. 1265нчи йил 16нчи шавволда (1849 йил 23 августда) вафот этди. «Усто-зи замона» сўзининг ҳарфлари жамъ қилинғонда вафот таърихи чиқадир (Маржоний, бет: 48—50).

Маржоний таржимаи ҳолида ёзиладир: «Чин илм ва тараққий йўлига кирган кишилар, кўб вақт ўзларига бирар кишини йўлбошчи этиб, кўб ишларида шунинг йўли билан ҳаракат этадилар». Маржонийнинг таржимаи ҳолини тадқиқ этганда кўб ўрунларда ушбу қози Абусайид йўли билан ҳаракат этганлиги, қозининг камолотига мафтун бўлиб, кўб жиҳатлардан ушбу қозиға ўхшарға тиришқонлиги кўринадир.

Маржоний «Вофият ул-аслаф» ва биринчи қисм «Мустафод ул-ахбор» китобларида қози Абусайиддан Мовароуннаҳр уламози ва амирлари ҳақида кўб маълумот ва узун муҳокамалар ривоят этадилар. Маржонийнинг ривоят этган сўзлариға қараганда, қози Абусайиднинг кенг маълумотли, тўғри муҳокамали, атрофли тушунгувчи, улуғ муаррих эканлиги кўриниб турадилар (Маржоний, 51-бет).

Қози Абусайид Маржонийни ўзидан фойдаландурғонидек, ўзининг ўғул ва набираларини Маржонийға ўқутдириб ундан ҳам фойдаланғон. Самарқанддан кетиш вақтида Маржонийға (илмий кучи ҳақида) расмий шаҳодатнома берган.

Маржонийнинг Самарқандға келган йилида Орифжонбой деган бир хайрот эгасининг масорифи билан Самарқандда янги бир мадраса бино этилмакда экан. Бу мадрасанинг кўбрак ишлари қози Абусайид ихтиёрида бўлғонидан қози Маржонийға: «Бу йил ҳам Самарқандда қолингиз. Мадрасанинг биноси тамом бўлғонда, ҳужраларига талаба ўрунлашдириш меним ихтиёримда бўладир. Шу мадрасадан сизга ҳам бир ҳужра бераман. Шунда ўрунлашарсиз. Сўнгра истаган вақтингизда ҳужрани сотиб кетиб, пулиға Бухородан ўзингиз учун яхши бир ҳужра оларсиз», деб гапирган. Маржоний қабул этиб, мадрасанинг биноси битгандан кейин бир ҳужрасига ўрунлашиб тура бошлағон. Лекин бир неча вақтдан сўнгра Маржоний билан мадрасанинг бир мударриси орасида низо чиқиб, ҳужрани сотиб Бухороға кетишга мажбур бўлғон. Ушбу воқеадан кейин Маржоний «Шу бадбахт мударрис билан низоимиз бўлмағонда, мен Самарқандда қолиб Бухороға қайтмас эдим. Меним учун Самарқанд фойдали эди», деб гапирар экан (Маржоний, 60-бет).

Қози Абусайид Самарқандда тахминан йигирма икки йил қозилиқ ва мударрислик этган. Унинг Тавротнинг

форсча таржимасидан бошқа усули фикҳга оид «Ғоят ут-тахқиқ» исмли арабча бир асари бор эканким, қози Исохон: «Мен бу китобни ўқуб жуда хушлаган эдим. Бу асар бухороли Абдулазиз маҳдумнинг «Кашф ул-асрор» отли китобидан фойдаланиб ёзилгон», деб сўзлайдир.

МУҲРИ

Қози Абусайиднинг бир муҳрида шу форсча бир байт ёзилгон:

Қозийи шаҳри Самарқанд аст в-аз акрон фарид,
Ал-Тоҳо, насли Ёсин, бин Абдулҳай Абусайид¹.

1222–1225нчи йилларда ёзилгон форсийча васиқалардаги давра муҳрининг атрофида шу сўзлар бор: «Ал-мутаваккил ʻалаллоҳ муҳибб ул-уламо, ходим ул-фуқаро, муҳлис ул-урафо»². Муҳрнинг ўртасида: «Қози ул-қуззот Мирабусайидхўжа қози калон ибн Мавлавий Мирабдулҳайхўжа Шайх ул-ислом», деб ёзилгон. Шулардан ҳам билинадурким, қози Абусайид умрининг охиригача Самарқандда қозикалон бўлиб тургон. Шунга кўра, «Тарихи амирони Манғитияи Бухоро» исмли китобдаги: «Амир Насрулло қози Абусайидни Бухорога кўчуруб, хонанишин қилди», деган сўз тўғри бўлмаса керак.

МУНОЗАРА ВОҚЕАСИ

Манғит амирларидан кўбиси, айниқса, амир Ҳайдар билан амир Насрулло ҳамма вақт машҳур муллаларни бири бири билан мунозара қилдиришиб юрар, мунозарада ғолиб бўлгон муллаларга ҳолига қараб мансаб берар эди. Ўз замонларида қози калони Шал билан унинг ўғли қози Абусайид ҳам шундай мунозараларда ҳамма вақт ғалаба қилиб тургонлар. Амир Насрулло бир дафъа Бухородан машҳур мунозарачи олимлардан хўжандлик мулло Ҳожибойни ўзи билан бирга Самарқандга келтириб, Тиллакори мадрасасида қози Абусайид билан мунозара қилдургон. Шунда қози жим туриб, ўзини «мулзам» вазиятида кўрсатган. Қозидан:

¹ Самарқанд шаҳрининг қозиси замонасининг яктоси эди, унинг номи Ал-Тоҳо, Ёсин авлодидан Абдулҳай ўғли Абусайид.

² Оллоҳ таолога таваккал қилувчи ва уламоларни яхши кўрувчи, фуқароларга хизмат қилувчи ва ориф инсонларнинг муҳлиси.

«Нега сукут қилдингиз?» деб сўралғонда, у «уч сабабдан сукут этишни маслаҳат билдим: 1) мулла Ҳожибой шаҳримизда мусофирдир, мусофир кишини хафа қилишни муносиб кўрмадим; 2) бу пастқадам бир мулладир, бундай одам билан мунозара қилишқа таназзул этмадим; 3) Амир уни ўзи билан бирга келтирган. Амирга малол келмасин деб, уни мулзам қилмадим», деб жавоб берган.

Бу воқеадан қози Абусайиднинг амир Насруллога қарши қандай муроса йўлини тутқонлигини англамак мумкин дур.

Қози Абусайиднинг қabri ўз отасининг қabri ёнида бўлса керак, фақат устида ёзувли тоши бўлмағони учун қабрини ажратиб бўлмай дур. (Битмади).

*«Маориф ва ўқутғувчи» журнали,
1926 йил 11–12-сон*

ИНТИҚОДОТИ ВОҲИЯГА БИР НАЗАР

Муҳтарам муҳаррир афанди. Ушбу мактубимизга газетангиздин жой берувингиз маржудур.

Русияда ҳуррияти калом ва матбуот верилгондин бери миллатпарвар мусулмонлар тарафиндин мавқеъ интишора вазъ ўлинон газета ва мажаллалар сутунларинда ҳар замон аҳамиятлу масалалар узринда мусодамаи афкор эдулмоқда ва кўрулмоқдадур. Аммо баъзи вақтлар бўш сўзлар ва қазиялар, нобҳангом мубоҳаса ва мунозаралар, ғаразкорона танқидлар жароид саҳифаларинда кўрулуб, газета ўқуғувчиларни мабҳут ва мутаассуф этмакдадур. Бўйла воҳий сўзлар ким тарафиндин сўйланиюр. Канди занимча, Ҳақ назаринда ўзини тараққийпарвар кўрсатуви танбаллик ичинда яшаён бир тоқим беномуслар, шуҳратпараст сафиҳлар, муфаттин иш бузувчи нокаслар тарафиндин сўйлайинур баъзиларни кўрасиз. Ўзини мактаб дўсти кўрсатуб, мактабларни бузмоқ суи қасдинда баъзиларни мушоҳада этсангиз, ўзларининг қувваи таҳририя ва балогати қаламияларини кўрсатмакчи бўлуб аслсиз хабарлар, бефойда баҳслар, беиборат охири хурофотлар ила олами матбуоти лакадор эдарлар. Аларни ушбу ғаразкорона ишлари миллата манфаат ерина мазаррат, муҳаббат ерина адоват, иттиҳод ерина ифтироқ, башорат ерина яъс вермақдин моадо ақалан бир тийинлик ўлсун фойда еткура олмаз. Зан эдурам, бу масалу афсоналар «Таржумон»дин моадо дигар газеталарда ора-сира кўрулмакдадур. Қавжи «Таржумон» эса 26 санадин бери миллат нажибаси узринда кўб тажриба ҳосил этмакдадур. Биноан алайҳи доимо андиша ила сўйлаюр, атрофли мулоҳазалар ила иш кўриюр, яна такрор айтаман, газеталарда бўш сўзлар кўрилиюр. Нетаким, агар бу кун бир газетая «танқиднома» ўкулса, эртаси яна ўшал газетая ёки бошқа бирисина анинг «радия»си кўрилиюр. Мен бу сўзларим ила «интиқод» масаласини ёмон кўруб, барҳам бермоқ қасдинда дагилам, бал-

ки демак истаюрамки, мунаққид киши ўз мақсудини шахсият, нафсоният жиҳатидин мубарро тутмоқ шартти-ла фақат мунассифона ва мудаббирона суратда ёзсун. Токи сўзлари муассир ва қобили эътибор ўлсун, йўқса ёзилмиш шайлари адоват ва нифоққа сабаб ўлуб, рафта-рафта ваҳийм натижалар веруви шубҳасиздур. Бу сўзларима мисол келтируб деюрамки, бу сана ва кечан сана олти-етти ой зарифинда мактабимиза мутааллуқ «Вақт» газетасида икки мартаба ва «Туркистон»да бир карра танқидлар ўқидуқ. Мунаққид кишилар бизга маълумдур. Чунончи, «Вақт»нинг 323 нўмрасида «Мактаб дўсти» имзоли мактабнинг соҳиби Зокиржон Алихонов айдикки, ўзи Хўқандда 4—5 кун мактабдорлик қилиб, билмам, на сабаб ўлди (оқчаси кўпайдими ёхуд хизмати миллияси ўсондирдими), мактабини ташлаб кетди.

Яна «Вақт»нинг 416нчи нўмрасида «Зиёратчи» имзоли мақоланинг соҳиби Шокиржон айдикки, ўзи Туркистон шаҳрида усули жадида мактабининг муаллимидир. Мазкур муаллим Курбон байрамининг таътили муносабатила ўз кўлинча ёлғуз тафриҳ ва касб ҳаво этмак орзуси-ла Самарқанда келмиш эди. Самарқанд аҳолисининг «гаштак» деган эски бир расм ва одатлари ворки, аксарияти-ла жума оқшомлари ҳар тоифа ўз касбдоши ва маслакдоши ила ижтимоий мусоҳабат ва касби шаторат эдар. Бизлар ҳам канди маслакдошларимиз ила гаштакимиз вор эди. Мазкур муаллим бизим мактабимиза тушгани-чун уни-да ижтимоийгоҳимиза таклиф этдук. Ва анинг ила бирликда ижтимоийгоҳимиза боруб, 3—4 соат миқдоринда она тилимиз ўлон форсий-тожикий лисони-ла ўз дардимиздин ўтра узун узоди муҳовара ва муколамаларда бўлиндуқ. Мажлисимиза хитом верилдуқдун сўнгра ҳар ким ўз манзили-на тарқалиб кетди. Бизлар ҳам муаллим меҳмонимиз ила баробар мактабимиза қайтиб келдук. Йўл асносида муаллимдин сўраштукки, афандим, кайфингиз насил, бизим жамиятимизи хушладингизми? Жавоб-да йўқ, бан бу форсийча такаллумингиза ҳеч тушунмадим. Келганимдин пушаймон бўлдим. Ҳолингизи бир оз аввал билганим ҳолда ҳеч бу орада келмас эдим, деб изҳори маҳзуният айтди. Бу киши мактабимизнинг пругромини ва талабаларимизнинг баъзи дурусларидин верилгон имтиҳонларини кўруб кет-

мишди. Кетгонидин 4—5 кун кечди-кечмадики, «Вақт»нинг 416 нўмрасида «Самарқандда на кўрдум» унвони остинда бир ажойиб мақола ўқудим, имзосина кўз солдим, «Зиёратчи»дур. Мақоласини тамом ўқуб бир оз тафаккур ила бу гофилонга сўзларни ёзон ўшал тотор муаллимдан бошқа киши ўлмадиғини ҳис этдим. Беҳабарона ёзилмиш воҳий сўзлари қобили жавоб ва эътибор ўлмаси-да, фақат ўзининг жухулат ва сафоҳатини исбот эдарақ танбеҳ вермак қасди-ла бир-икки ҳарф ёзмоқни муносиб кўрдим. Сўзларнинг мухтасари ушбудир, деюрки: «Самарқанднинг усули жадида мактаби Туркистон тарафларинда хейли машҳур ўлдиғиндин фақат шуни кўрмак учун воруб сўнгра англадимки, мактабнинг шуҳрати ёлғуз бунинг муассиси ўлон муфти Маҳмудхўжа афанди соясинда экан». Энди бунга на дейимли, афандим? Ушбу мактабнинг муассиси ва бош муаллими мулла Абдулқодир ўлдиғи олти санадин бери ҳаммага маълумдурки, гунаш каби ошкорадур. Фақат муфти жаноблари канди манзилларини мактаб учун икки санадин ортиқ билаижрат кўюб, озгина ривожина сабаб ўлдиларки, бунга ҳеч ким инкор этмади ва этмаяжакдир.

Яна айтасизки: «Мактабнинг пружром ва ўқув тартиблари қусурли. Ўқув асбоблари ҳеч йўқ деярликдур». Афандим, пружром ва ўқув тартибларимизнинг ханки еринда қусур вор. Бунга очик суратда мў-бамў баён этувингиз тевишли эди. Бизлар у жойини кўруб икмолина чолишар эдук. Авет, ўқув асбобларимизнинг матбуа нусхаси оздир. Бунинг сабаби, албатта, форсча рисолалардин кўлланилган фикҳ, тажвид, қавоиди форсий, ҳисобнинг чоп ўлинмадиғидур. Тожик болаларининг она тилларига мувофиқ ўқуб ёзилмиш мазкур рисолаларини ким чоп қилур, аларнинг табъина кўб оқча лозим ўлажақдир.

Иншооллоҳ! Келажакда бирор соҳиби ғайратнинг ҳиммати-ла табъ ўлинажақдир. Бу сўзларимиз сабабли лисон масаласининг қопуси очилди. Афандим, маълумдирким, бизим она тилимиз форсий-тожикийдир. Аммо умумий лисонимиз туркийдир ва диний лисонимиз арабийдурки, бунга ҳеч шак-шубҳа йўқдур. Ушбу алсинаи салосанинг таҳсили ҳаммая лозимдур. Аммо ҳар миллатнинг ибтидоий таҳсили она тилинча бўлинмаси ҳолда машаққат-азоб чекуви бад яҳи ўлдиғи-чун биз талабаларимизга уч

сана мутамаддиян форсийча дарс вердукдин сўнгра, турк-чая шуруъ этмакка қарор вердук. Даҳи туркийнинг аҳамияти на даражада ўлдигини оз-моз билдикимиздин, иншооллоҳ, ояндаға тадрижан алимиздин келдики қадар тавҳиди лисон борасинда ҳам чолишажақмиз. Афандим, сиздин бошқа Абдурашид ва Исмоилбек афандилар каби буюк-буюк зотлар мактабимиза келиб кетмишларди. Аларни тил ва бошқа тўғруларда ҳеч бир гуна, эътирозкорона сўзларини эшитмадук ва кўрмадук. Аммо сизнинг жаҳолатингиздин ноший ўлон лисон алай-ҳинда атолаи лисон этувингизи камоли таассуф-ла кўруб ҳайратда қолдук. Яна деюрсизки: «мактабнинг молия жиҳати торлиқдадур». Бу аслсиз хабарни қайси мавсуқ манбадин олуб ёздингиз ё магар коҳини фолбинлик этуб илми ғайбдин хабар веруб кўйдингизми? Мактабнинг мадохили ўз масорифина кифоя этадур.

Мақолангиз охириндаги тавсиянома энг тўғридур. Фақат билмиш ўлингизки, жанобингиз келмасдин бурун ул амр ҳақиқатан ижро ўлмасди. Муаллимимиз ҳамжамиятнинг у таклифини ҳусни қабул ила муташаккиран талаққий этмишди. Маъа мофийхи бу насиҳатингиза даруни дилдан ташаккур айдарак ҳақингиза ушбу ибратбахш мисраъни ўқумоқ-ла хатми калом айларам, вассалом.

Байт: Ақлинг вор эса нафсинги ислоҳ айла, ў ғарош,
Мустағриқ ўлурсен у замон ажри жазила.

«Туркистон вилоятининг газети», 1909 йил 12 феврал

ҒАЗЕТА ЎҚУМОҚ МАНҒААТИ

Биз туркистонлиларға ғазета ўқумоқ у қадар расм ва таомил эмас. Агар ғазета ўқумоқнинг манғаатини билса эдук ёки ғазета ўқуб маъносиға тушунса эдук, ҳатто бир нафас ўлсун ғазета мутолаасидин воз кечмас эдук.

Ғазета ўқумоқ у қадар лаззатли шайдурки, бунинг лаззатини фақат қалам ила тасвир қилиб бўлмас.

Лекин ғазета ўқуб лаззат топмоқ учун тарих ва жуғрофиядан хабардор бўлмоқ керак. Чунончи, бу кундаги Туркия ила Италиё сўғушиға мутааллуқ хабарларни ўқуб англамоқ учун бу икки давлатнинг, филжумла жуғрофияси ила тарихини билиб, мавқеъи муҳораба харитасини кўз олдиға тутмоқ керак. Шундай бўлмагон ҳолда ғазета ўқувчи ўқутан хабарларидин истифода эта олмайдур. Бизнинг халқ акса-

рият ила ғазета ўқумайлар. Ғазета ўқувчиларидан ҳам ўн нафаридан тўққизи ғазетадан лозим даражада истифода қила олмайду. Чунки тарих ва жуғрофиядан озгина ўлсун хаба-ри йўқ. Ҳатто ўз баладасини жуғрофиясини ҳам билмас.

Билмоқ керакким, ғазеталарни яхши ва истифодалиси ўлдиғи каби истифодасизлиғи ҳам бўлур. Шунинг учун ғазета ўқувчи бул хусусда диққат ила ғазета интихоб қилмоғи керак.

Бир давлат ёки бир миллатни маориф ва саноиъ тўғру-синда на даражада эдикини билмоқчи бўлсангиз, жуғро-фия ва ғазета воситаси ила билурсиз.

Хулоса: жуғрофия ва ғазета бир оинаи жаҳоннамодур-ки, тамом ҳаракат ва аҳволи аҳли илм буларнинг восита-си-ла билиниб тураду. Буларни ва тарихни ўқуган киши бир миллатнинг тараққийси ва ё инқироzi налар ила ўла-жағини камокона билур.

Ва бундин сўнг дин ва миллатни яхши кўратурган бўлса, тараққийси учун мумкин қадар ҳар бир чорая ташбиш эдар.

Бизнинг Туркистонға эса ҳатто бир дона ўлсун мил-лий ғазета йўқду. Бизнинг ҳаётсизлиғимиз ва ҳам мао-рифи замон ва саноиъи жадидадан бутун бебахра ўлдуғи-миза шул бир дона миллий ғазетая молик ўлмадиғимиз далил бўлса керак. То бир миллий ғазетая молик бўлғунча, биз ушбу «Туркистон» ғазетасиға мақолаларимизни юбо-риб турармиз.

Ҳар ким ҳар на деса десун, биз ўз маслакимизда хид-мат эдармиз.

Мақоламизни ғазетиға дарж этдики учун соҳибидин ҳам миннатдормиз.

«Туркистон вилоятининг газети», 1911 йил 24 ноябр

ЯНГИ АСАРЛАР

Адиби муҳтарам муфти Маҳмудхўжа афанди жанобла-рининг асар хомаларидан ўлон «Мухтасар тарихи ислом» исмли рисоланинг биринчи жузьи бу кунларда босилуб тамом ўлди. Мазкур рисоланинг услуб таҳририя салис ўл-мағи-ла баробар мутавасут туркий шевасинда ёзилдиғин-дан ҳар ким ўқуб англая билажакду. Зотан бу рисола Тур-кистон мактаби жадидадининг учинчи ва тўртинчи синф-лари шогирдонига ўқутмоқ учун тартиб ўлмишду.

Шунинг учун туркистонли муаллим қардошларимиза хайрихоҳона тавсия этамизким, бу рисоладан олиб шогирдлариға таълим берсунлар, чунки ўз тилимизға ёзилмиш бўйла истифодали асарлар бағоят эҳтиёжмандлигимиз пурзоҳир эди. Мазкур рисола нафис суратда босилуб, 38 саҳифа ўлдиғи ҳолда ёлғуз баҳоси 11 тийиндур. Муаллим афандиларға хусусий икромни бўлса керак.

«Туркистон вилояти газети», 1912 йил 31 январ

РАДДИЯ

«Туркистон вилоятининг газети»нинг учинчи нўмрасида «сарт» сўзи ҳақида ўшлик Мирзо Қодиржоннинг гофилони ва мутаассибона ёзгон бир мақоласини ўқуб, таажжуб этдук. Бир-икки ой ичида «сарт» сўзи ва маъносина мутааллуқ «Вақт» ҳам «Шўро»да баъзи шайлар ёзилмиш эди.

Энди Қодиржон афанди «сарт» сўзи ҳақинда қилингон эътирозлара рози бўлмай деюрки, «сарт» сўзи киши нафрат қилғудек бўлмай, балки неча маънидор муқаррам сўзи сарға итлоқ қилинурки, алардин бири подшоҳзода — тоза насли — филўсуф демак ўлур». Бечора Қодиржон афандининг тарихдан ва миллият ҳиссидин заррача ҳиссаси йўқ эмишки, ота-бобосидан мерос қолгон турклик ва ўзбеклик номини қабул қилмай, зоҳиран тумтароқли маъносиға алдануб «сарт» исмини қабул этмишдур. Қодиржон афанди ҳам бошқа одамлар билсунларки, биз туркистонлилар турк эдук. Ҳозирда ҳам туркмиз. Минбаъд ҳам турк исми ила қоламиз. Агарда турклиғимизға шубҳа этувчилар бўлса, очсунлар тарихимизни.

Бурунғи қаҳрамон турк-ўзбек боболаримиз ҳозирда барҳаёт бўлмасалар-да, аларнинг номлари ила дунёда қилгон ишлари тарих саҳифаларида тайин ва мусамматдур. Дуруст, бир неча китобларда «сарт» сўзи зикр бўлмишдур. Англашилдикина кўра, бу ном номаълум халқ тарафидин Туркистондаги бир жамоа қабиланинг бўйинлариға тақилгон бир лақабдур. Ул лақаб ила биз умумтуркистонлилар туркликдин чиқуб, сарт бўлмасмиз. Шунинг учун агар чиндики (сарт) сўзининг маъноси авлиёзода бўлсун, пайғамбарзода бўлсун, бизлар сартлиқни бўйнимизға тақмасмиз.

Шул сабабли Хўқанд ёшларининг «сарт» ҳақида қилгон «прутест» — эътирозлари ҳақлидур. Бизлар ҳам шул хусусда аларга кўшиламыз.

«Туркистон вилоятининг газети», 1913 йил 17 январ

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Ҳамиятлу азиз қариндошлар! Кўбдан бери жариди ва мажаллаларда ўқуб ва билуб келмакдадурсизки, ҳар миллатнинг тараққийси энг аввал мунтазам мактаблардан бошланур. Зотан инсоннинг саодати мактаб тарбиятидан вужудга келмасми? Тил ва миллий адабиёт, дин ва халқ таълимининг ўрни мактаб бўлганидек, ҳаёт ва саодати башарнинг эшики ёлғуз мактабдур.

Агарда биз динимизни, миллатимизни яхши кўруб муҳофаза қилмоқчи бўлсак, энг аввало саодат эшики бўлган мактабимизни замонага мувофиқ ислоҳ қилсак керак.

Жонимиз ила баробар бўлган азиз фарзандимизнинг жисмоний тарбияти учун нақадар жафо чекармиз, пул сарф этармиз, аммо диний ва руҳоний тарбиясига на учун аҳамият бермаймиз ва парво этмаймиз? Бу кунда юз минг нуфуслик Самарқандимизда аққал беш боб тартибли мактабимиз йўқ. Ҳолбуки, Самарқандда бошлаб мактаб очилғонига ўн йил бўладур. Бу муддатда Тошканд, Хўқанд каби шаҳарларда 15лаб, 20лаб янги мактаблар очилди. Аммо бизларники ҳануз бирдан ошмайдур.

Бул хусусда тошкандлик муаллим биродарларимиз: «На учун Самарқандда мактаб кўпаймайдур?» деб савол этарлар. Аларга билгонимизча шундай жавоб берурмизки: Тошканд муаллимларидаки хосият Самарқанд муаллимлариға, маалтаассуф, йўқ. Агарда бизлар ҳам тошкандийлар каби бир-биримиз ила иттифоқлашуб, қардошча ҳаракат этишуб келган бўлсайдук, ҳозиргача 10—15 боб мактабга молик бўлур эдук. Мана! Мактабсизликимизнинг умда сабаби шулдур. Эмди умид этармизки, нифоқ, иноният ва худбинлик балоси бошимиздан кўтарилсун, иншоолоҳ, мундин сўнг бу нифоқ ва мактабсизликимизнинг чораси учун ҳаракат этишурмиз.

Ушбу «мурожаатнома»дан мақсадим бўлган икки нимарсани муҳтарам ёшларимизға хайрихоҳона суратда арз этарман:

1) Эмди муаллим етишдурмоқ, мактаб кўпайтурмоқ йўлида кўлимиздан келганча сарфи ғайрат этайлук. Муаллимликга қобилиятли ва мустаид бўлгон ёшларимизга муованат ва раҳбарлик қилиб турайлук. Мактаб, таълим, китоб ва биргалашуб иш бошқармоқ тўғрисида Тошканд муаллимларидан ибрат олайлук.

2) Муаллимликни ҳавас этуб юргувчи биродарларимиз ҳам тезроқ мактаб очмоқ ҳаракатида бўлсун, ибрат олмоқ, усули таълимни ўрганмоқ учун «Мактаби Шакурий» ҳам Тошканд мактабларини кўруб маълумот олсалар эди.

«Самарқанд» газетаси, 1913 йил, 34-сон.

АДАБСИЗЛИК САБАБИ ВА УНИНГ ЧОРАСИ

«Туркистон вилоятининг газети» 54-рақамида Тошканд мусулмон авомларининг адабсизликидин зорлануб, аларнинг кўчалардаги беадабона ҳолларини тафсил ила ёзубдурки, диққат этуб ўқудук. Лекин шунинг сабаби ва иложи тўғрисида ўз фикрини ёзмағониға таажжуб этдик. Шояд мундин сўнг ёзар. Бизнинг фикримизча, ёлғуз Тошканд авомлари эмас, бутун Туркистон авомларининг кўбиси адабсиздур. Мунинг сабаби бўлса, аввал ўз уйида, сўнгра мактабда лозиминча тарбия кўрмаслики ва жаҳолатдур. Модомики, уйимизда ва мактабимизда тарбия кўрмасмиз, қиёматгача адабли бўлмаймиз, одам қаторига кирмаймиз.

Ҳозир бизларни ким тарбия этар? Уйда ота-онамиз, мактабдаги хат ва саводзада мулломиз ва кўчалардаги бад-ахлоқ авомимиз тарбия этадурми? Бас, бизларнинг мураббийимиз мана шулар бўлган ҳолда, биз қайдан адабли бўлайлук, тирикчилик қилайлук. Хайр, ҳолимиз шундай экан, мунинг айби кимгадур ва мунинг иложини ким айтар? Шубҳасиз, бу ҳолимиз учун айбдор масъул уламомиз ва қадимги мусулмон мансабдорларимиздур. Ва мунинг иложини топмоқ ҳам аларга оид ва лозимдур. Агарда хонларимиз, улуғларимиз ва руҳонийларимиз ўз зиммаларидаги вазифаларини адо қилиб келсалар эди, биз мусулмонлар бу кунда мундай разил суратда жоҳил ва беадаб бўлуб қолмас эдук. Бизнинг бахтсизлигимизға қаршу улуғларимизнинг ва хонларимизнинг ўз эҳтиёжимизға ярарлик

илмлари йўқликидин бўлди. Энди замонимизга мувофиқ янги асбоб керак. Эски юнон исхулостики¹ бу 20-асрда ярамайду.

Агарда бизнинг уламолар «русча ўқумоқ ҳаром» каби халқга мазарр сўзлариға давом этсалар, вой ҳолимизга. Эмди ўз дардимиз давосини ўзимиз топсак лозим. Истиқболимизға ярарлик арбоб ва олим одам тайёрламоқ керак. Аввал, Русия мадрасалари каби жойларға талаба юборуб яхши муаллим ва тараққийпарвар уламо етиштирайлуқ. Сўнгра аларға мактаб ва мадрасалар очуб беруб ўз авлодимизни яхши ўқутайлуқ ва тарбия этдурайлик.

Агарда биз Туркистон мусулмонлари ушбу кундан бошлаб мазкур чораларға ташбиш этсак, ўн йилдан сўнг ишимизни бир тартибга солуб, андоғларға муҳтож бўлмай ўз вазифасини билмайтургон мусулмон улуғлар ўрнини янги тараққийпарвар ёшларимиз ишғол этар ва биз ҳам ул вақт мақсудимизға етгон бўлурмиз. Андин сўнг ҳеч ким авлодимизнинг адабсизлигини зорланмас. Иншооллоҳ, шундай бўлур. Иқтизои замон ҳам шулдир.

«Туркистон вилоятининг газети», 1913 йил 1 август

ИСТИҚБОЛ ҚАЙҒУСИ

Маълумдирки, ҳар миллатнинг тараққийси илм ила бўлуб, илми бор миллатнинг истиқболи мунаввар ва ўзи осойишда ҳам ажнабийлар қошида маҳобатлик ва ҳурматлик кўринур. Соҳиби илм ва мутараққий миллатларнинг аломатлариндан баъзиси шулки, ибтидоий мактаблари мунтазам бўлуб, ўрта ва олий ҳар турли мадрасалари бўладур. Бу мадрасаларда ўқуб чиқгон болалари фаол одам бўлуб, ҳол ва даражаларига муносиб иш — ҳунар — тижорат ва руҳоний ўрунларға киришуб кетарлар. Шу йўл ила мутамаддун миллатлар ўз ишларини ўзлари бошқаруб, ҳеч ваядан ўзгаларға муҳтож бўлмай роҳатда яшайдурлар. Ўз мадрасаларига диний, дунёвий илм ва фанларни лозиминча ўргануб чиқарлар. Онинг учун на динларини қўлдан берурлар ва на дунёвий ишларини.

Демакки, бир қавмнинг ҳаёт ва саодати илм иладур. Сувсиз балиқ тирик қолмагани каби илмсиз, иттифоқсиз

¹ Схоластик.

миллатларнинг яшай олмаслиги табиийдур. Мен бу маҳалда илм ва фан қаторинда сарват, яъни бойликни ёзмадим, ҳолбуки, тирикчилик шартларининг бириси оқча ва мол эди. Чунки мол ва мулк илмнинг ниҳоятсиз самараларидан бир жузъидур. Илми бор одам озгина ҳаракат ва ғайрат қилса, албатта, бой бўлур. Юқорида илмлик миллатлар яшайдур демиш эдим. Мунинг аксинча, нодон миллатлар мутлақ яшамас, тадрижий йўқ бўлур. Алалхусус бу замонда, илми замонийсиз миллатнинг яшамайинча, тезлик ила мунқариз бўлиши муқаррардур.

Бурунги замонда темир йўл, парохуд, телеграф, айру-плон ва шунга ўхшаш маданият асбоблари йўқлигидан дунёдаги ҳукуматлар бир-биридан узоқ туруб, яки дигарининг қувваи аскария ва молиясини тамом билмас эди. Шунинг учун ҳукуматларнинг бир-бири устига боруб ҳужум қилиши ниҳоятда мушкул эди. Шул важдан аввалги замондаги ҳукуматларнинг аҳволи аҳёнан табаддулот ва тағйиротга учрар эди. Аммо бу замон бўлса, бутун бошқадур.

Илм ва фаннинг тараққийси ва ёрдами ила ер юзиндаги мухталиф миллатларнинг ҳар навъ аҳволи мутамаддун ёвруполиларнинг кўзи олдиндадур. Бу дунё ҳаёт муборизаси майдони бўлгонидан, бир кучлик нимарса кучсини эзар, ютар. Бу қонуни табиат ҳар бир жонсиз ва жонлик нарсалар ҳақида умумий ва жорий бўлуб келмақдадур. Масалан, ғарбдаги Америко ҳукумати шарқдаги Ёпуниёни билфарз кучсиз топса, денгиз ичидан келуб, бир ой зарифида тамом Ёпуниёни истило ва тасхир этмоқи мумкиндир. Анинг учундирки, замонамиздаги ҳукуматлар бошиға тез-тез янги ҳодисалар воқеъ бўлуб, ушбу замон силоҳи ила қуролланмаган ҳукуматлар ўз мамлакат ва истиқлолларидин маҳрум бўлмоқдадурлар.

Мисол учун ҳозирги замонамизда кам илм ва бепарволигидан жаннат каби шаҳарларидан айрилуб, юз мингларча аскарлар ва бегуноҳ хотун, бола-чақаларининг талафиға сабаб бўлган Туркия ҳукумати ила нодонлик ва ўз ичидаги фитна ва иғтишош сабабли бир-икки ҳамсоясининг тузоғига илиниб, мухтазорлик ҳолатига келган Фас ҳукуматини кўрсатурмизки, булар ҳар бир кўзи очик жарихонларга маълумдир. Ҳоказо Эрон.

Эмди келайлук мақсудимизға. Бизларнинг замонаға мувофиқ, яъни замонча эҳтиёжимизга ярайтургон мак-

таб — мадраса — дорулсаноъа — ...ларимиз ила замоний илм ва фанларни билатургон уламо — ағниё — тужжорларимиз ва ҳунармандларимиз йўқ. Токи, бизлар ҳам ўзгалар қошида ушбу (муборизаи ҳаёт) майдонида эзилмай, илмимиз ила динимизни, молимиз ила ҳаётимизни муҳофаза қилиб яшасак. Шундай қилмаганимиз ҳолда, бора-бора охир ҳолимиз табоҳ—болаларимизнинг иши оҳ ва воҳ бўлуб, ҳам дин ва ҳам дунёимизни қўлдин беруб мунқариз бўлурмиз. Ушбу вақтдан бошлаб истиқбол ғамини еб, таъмини истиқболимиз йўлида ҳаракат қилмоқ ҳар биримизнинг вазифаи лозималаримиздур.

«Ойна» журнали, 1913 йил, 2-сон

МУҲТАРАМ ШУАРОМИЗГА

*(Тўғри сўзлар сўзларам мумкин қадар,
Хоҳ онам ранжисун, хоҳи падар)*

Ухлаб қолган кишиларни бошлаб мулойим овоз ила уйғотмоқ одобдандур. Садо кифоят этмаганда мутлақо туртиб уйғотмоқға мажбурият кўрилуру. Мен ҳам ушбу қоидани риоя қилуб, аҳволи олам ва иқтизои замондин оз хабарлик муҳтарам шоирларимизни уйғотмак нияти хайрихоҳонаси ила товуш чиқармакчи бўлдум. Аммо биравга насиҳат берурга ёки туртиб ранжитмоқға асло ҳаққим йўқдур. Маълумки, дунёда ҳар бир илм ва ҳунарни фойдали мақсадға етмоқ учун ўрганурлар. Диний ёки дунёвий фойдаси бўлмаган илм ва фанни таҳсил этмоқ йўлиға ақли бор одам ҳеч вақт азиз умрини сарф қилмас. Эмди шеър масаласида келсак, бу фан шаръан мазмум бўлмаса керак. Чунки асри саодатда ҳам асҳоби киром ичида машҳур шоирлар бор эди. Ва аларни шеър иншодидан ислом манъ қилмабдур. Ҳатто Аҳзоб муҳорабаси бошланмасдан бурун Мадинаи мунаввара атрофинда «ҳандақ» қазмоқ асносинда пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзларида Абдуллоҳ бин Равоҳнинг шеърини ўқиб биззот туфроғ тошигонлари ривоят ўлинмушдур.

Яна бир неча жиҳатдан шеърнинг таъсир ва фойдасини-да инкор қилиб бўлмас. Чунончи, муҳофизаи тил ва адабиёт ва миллий ҳиссиётни кўзғотмоқ ва бошқа важҳ-

лар учун шеърнинг келтурадурган фойдалари ниҳоятда кўбдир. Лекин бир неча асрдан бери бошқа санъатларимиз каби фани шеърга ҳам суистеъмол қилиниб, алалхусус, бу замонда шеър, таърифи хатту ҳол, тавсифи май ва жом ё гамаъгарона маддоҳиёт ва ғаразгарона ҳажвиётдан иборат бўлуб қолди. Мана шул сабабли ахлоқи омма бузулуб, жувонбозлик феъли ва шаробхўрлик одати халқ кўзиға мубоҳ даражасида келди.

Халқ ашъори фисқия ва ё ҳажвиядан лаззат олатурган бўлуб ахлоқи диния таъсир қилмас. Энди умид қилурмизки, бир мундан сўнг фазилатлу шуаромиз (бир-икки зот истисно) ошиқона шеър ва ҳажвомез назм иншод этмакдан воз кечуб, замонаға мувофиқ фанний, миллий ва ахлоқий шеърлар иншод этарга киришсунлар. Токи, бу сабабдан бутун мустақбалдаги авлодимизнинг ахлоқлари тузула бошлаб, миллий ҳислари ва ахлоқлари тузалсун. Шунинг ила дин ва миллат, илм ва маданият йўлида қадам босиб фойдали ишлар ишласунлар. Миллий шеърларнинг намунасини кўруб истифода этмак учун: Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Ҳодий ва марҳум Абдулла Тўқаеф каби шуарои асримизнинг ашъорини олдуруб мутолаа қилинса, ибрат олинмоқиға шубҳа йўқдур.

«Меҳрий, бу тўғри сўзинг қаттиғ эрур,
Оре нофеъ дору ҳам аччиқ эрур».

«Ойна» журнали, 1913 йил, 9-сон

ЯНГИ АСАР

«Ойна» журнали муҳаррири Маҳмудхўжа афанди «Падаркуш ёки ўқумағон боланинг ҳоли» исмли тиётруга қўймак учун махсус бир рисола таҳрир ва нашр этубдурларки, ўқуб чиқдук. Туркистон шеvasиға ёзилғон ушбу рисолада Туркистон маишатидин бир фожиани гоят муассир равишда тасвир этилмишдур. Бу рисоланинг хулоса мазмуни ушбудир: туркистонлик бир бой ўз ўғилларини ўқутмағони учун суҳбат асносида бир мулло насиҳат берар ва илмнинг ҳар ким учун лозими тўғрисида сўйлар. Бой бунинг сўзиға қулоқ солмай, бечора муллоға қаттиқ

сўзлар ила муқобала этар. Мулло ҳам томоғи куйуб, бой меҳмонхонасидин аразлаб чиқуб кетар. Мундин кейин бир зиёли мусулмон келуб, бул ҳам шул ўғилларини ўқутмағони учун хейли насиҳатлар берар. Мунга-да бой малолат ила қулоқ солуб, охири мудраб ухлаб қолур. Бечора зиёли бойнинг бу ҳоли асаф иштимолини кўруб, камоли таъсиридин йиғлаб, бойнинг хонасидин чиқиб кетар. Бойнинг ўғли ёмон одамлар ила пивахона ва фоҳишахоналарга юриб, андоғ фисқ ва фужурни қилур. Бир кеча пивахонада жўралари ила шароб ичишиб, маст бўлуб турганлари чоғда буларнинг кўнгли бир фоҳишага кетар. Они суҳбатлариға чақирмоқчи бўлурлар. Фоҳиша эса ўн беш сўм олмасдин бурун буларнинг мажлисиға келолмасликини баён этар. Буларнинг киссаларидин беш сўмдин зиёда пул чиқмас. Мастлик устиға пулсизлик хижолати буларнинг бошларини зиёда қиздирар. Охири, бойнинг меҳмонхонасида сандукдаги ақчасини ўғурламоққа қарор беруб, ўғурлик асбобларини бирга олуб, бой ётган меҳмонхонага боруб кирарлар. Сандукни очган вақтда бой уйғонуб, буларни калтак ила урмоқчи бўлур, шу чоғда бойбачча келуб, отасини кўлтиқлаб ушлар. Жўраси бойни пичоқлаб ўлдуар, сўнгра пулни олуб пивахонага келуб, фоҳишани чақируб олурлар. Шул кайфу сафо асносида пристуф хабардор бўлуб, полисалар ила келуб буларни босиб олур, ҳибс этар. Тафтишдин сўнг булар Сибирга ҳукм этилур. Мана бундин олинадургон ибратимиз шулки, бой фарзандларини ўқутмағони учун фарзандлари ўз бошиға бало бўлди ва ўзлари ҳам умрлик Сибирга кетуб, на дунёдин, на отаси давлатидан бахт ва роҳат кўрмадилар. Бу фойдали рисола-нинг мутолаасини туркистонлик ёш биродарларимизга ҳам тавсия этармиз. Баҳоси 12 тийиндир.

«Туркистон вилоятининг газети», 1914 йил 2 январ

ҲАҚСИЗ НАФРАТ

«Туркистон вилояти газети»нинг 22нчи рақамида жаноб Тўлаган афандининг «Эътизор» сарлавҳалик бир мақоласини ўқуб, суи истифо сабабли «Вақт» газети ила «Ойна» мажалласидан изҳори нафрат ва шикоят этконлари учун таассуф этдук. Тўлаган афандининг шикоятлари

зоҳир ҳақли каби кўрунса-да, аммо бизнинг гумонимизча ҳақиқатан дуруст бўлмаса керак. Чунки ҳар бир газета ва журналнинг ўзига маълум бир маслак мақсади бўладур. Шунинг учун булар ўз маслакига шева ёки мазмун жиҳатидан мувофиқ келмаган мақолаларни жаридаларига дарж этмайлар ёки бошқа бир фурсатда ўзгартуб дарж этарлар ва баъзан алфози кўб, маъноси оз мақола ва хабарларни қисқартуриб ёзарларки, бу ишлар у газета ва журнал идораларининг вазифасидур. Шунинг учун мақола ва хабар ёзувчининг бу тўғруда газет ва журнал идорасидан шикоят ёки нафрат қилишлари номуносиб ва ҳақсизликдур. Шундай суи тафоҳим ва англашмаслик сабабли келатургон шикоят ва нафрат ҳаёллари маним бошимдан ҳам ўтган эди. Лекин сўнгра оҳиста-оҳиста ўзимнинг камчилигимни билуб шундай фосид ҳаёлларимдан қутулдим. «Вақт» газетаси маслакина келсак, бу жариди тараққийпарварлик ва фидокорлик жиҳатидан Русиядаги ислом жаридаларининг биринчи сафидадур, лекин биз туркистонлилар мунинг тўғри ва очиқ сўзларининг ҳақиқатиға тушунмай турамиз.

«Туркистон вилояти газети», 1914 йил 30 март

МИЛЛИЙ ТАРИХИМИЗНИ КИМ ЁЗАР

Ушбу мазмунда бир саволни мўътабар «Садои Туркистон»да кўриб мен ҳам ўз фикри ожизамни ёзмакчи бўлдим. Биз Туркистон туркларига мутолаа учун бир дона муфассал ва мактабларимиз учун бир дона мухтасар «Турк ва Туркистон» тарихи албатта лозимдир. Эмди буларга маним фикримча, ушбу хусусда тарих ёзмоқ ниҳоятда қийин ва оғир бўлуб, мунинг ёзувчи киши туркий, форсий, арабий ва русий тилларида турк ва Туркистон ҳақида ёзилгон эски, янги китобларни тадқиқ ва татбиғ айлаб сўнгра тарих ёзса керакдир. Ҳозиргача янги тадқиқоти ила шуҳрат топган муаррихнинг Туркистонда борлиғини билганимиз ёки эшитганимиз йўқ. Бор бўлгон суратда шундай тарихни ёзмоқ онинг вазифасидир. Бўлмагон тақдирда биз бу хидматни ёш муаррихимиз қозонли мухтарам Аҳмад Закий афанди Валидий жанобларининг қаламидан умид этармиз.

«Садои Туркистон» газетаси, 1914 йил 1 июл

ТААССУФЛИК ҲОЛАТДАМИЗ

Замоннинг оинаи жаҳоннамози бўлган жарида, мажалла ва тарих саҳифаларини диққат ила мутолаа этсак кўрармизки, ўзга қавм ва миллатлар илм ва ҳунар хосияти ила оз бир замонда бутун жаҳонни тасхир этдилар. Мусулмон ҳукмдорлари (ўзларининг замон иқтисосинча ҳаракат қилмагонлари учун) асир ва нобуд бўлдилар. Оврупойлар ҳозирда билган илмлариға қаноат қилмай, ғайрат ва ҳимматлари соясида кундан-кун яна тараққий этмоқдадилар. Ўзларининг роҳат ва осойишлари учун на қадар олот ва асбоб ихтиро қилганларидек, ўз нафсларини душмандин муҳофаза қилмоқ учун турли олотлари ҳарбия ижод этмакдадиларки, аларнинг орасида ояндаға энг муҳими — айруплан — тайёра деган балои осмоний бўлса керак. Агарда яна 5—10 йил ўлмасак кўрармизки: оврупойлар душман ила ҳавода уруша бошларлар. Эмди ўзимизнинг аҳволимизга бир йўла кўз солиб қарасак: Куръони ҳикмат баёнимизнинг алфозини аъмоларнинг кўнглида маҳфуз кўрармиз. Маориф нуқтаи назаридан қарасак, Зайд ила Амрнинг уруши ва эски юнонийлардин қолма хилофи исломият сафсаталардек нимарсаларни кўриб камоли ҳузун ва йаъс ила айтармизки: «Оҳ!.. Таассуфлик ҳолатдамыз».

«Ойна» журнали, 1914 йил, 29-сон

ТИБ ВА ҲИФЗ УС-СИҲҲАТДА РИОЯТСИЗЛИГИМИЗ

Дини мубини ислом, кўб амрларда (таҳорат, намоз, гусл...) каби жумла мусулмонларни назофат ва покизалик ила юрмоқлариға буюруб ва шунинг учун «Буниял-исламу алан-назафати» (Ислом покликка қурилган — *Н. Н.*), «Ан-назафату шатр ул-имон» (Поклик имоннинг бир бўлагидир — *Н. Н.*) демишдур. Мундан бошқа неча оят ва ҳадислар мазмунидан ҳифзи сиҳҳат қоидалариға риоят этуб, либос, таом, уй, ҳатто кўчаларни покиза тутмоғимизнинг лозимлиги англашилгон ҳолда бизлар бул хусусда ҳеч бирисиға аҳамият бермай, киру ифлослик ила маишат этуб, ўзимизни турли дарду балоларға гирифтор ва нобуд этмакдамыз. Кунда ўн мартаба бўлса ҳам таом еярмиз. Унинг мижозимизға фойдалик ёки зарарлигини

ҳаргиз ўйламаймиз. Ҳолбуки, аксар хасталик бемавруд ва ё зарарлик таом емоқдан пайдо бўлур. Сув ичармиз ва анинг микроб (майда қурт)лари ва нопоклигиға диққат этмай-миз. Ҳолбуки, аксар ҳавузлардаги сувнинг ярми қурт бўлуб, ранг, бўй ва мазаси ҳам тағйир тобгандур. Мундай сувнинг кўб дардларға сабаб бўлиши маълумдур. Бухоро аҳолисининг аксарият ила (дардчил ва ришта) хасталигиға мубталоликлари ифлос сувларни ичмоқдан бўлса керак. Яна бизларнинг жаҳолатимиздин нашъат этган бир одатимиз борки, мабодо касал бўлуб қолсак, муолажа учун фолбин, қабристон ва азайимхонлардан маслаҳат ва шифо истаб беҳуда ерда неча сўмлардан ажраймизки, агар бу оқчаларни ҳозиқ, табиб — дўқтур ва керакли доруларға сарф қилинса, дарддин шифо топмак умидироқдир. Ҳолбуки, фолбинлар сўзига ишонмоқ шаръан дуруст эмас. Бас, аларнинг сўзи ила амал қилмоқ қайда қолди? Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг хасталар учун табибларға мурожаат этмоқға буюрганлари, ҳатто ўзлари ҳам табиблардан дору сўраганлари марвийдур. Бурунги асрларда уламои ислом тиб ва ҳифзи сиҳҳат хусусида неча китоб ёзиб, бул муборак фаннинг тавсиъ ва такмилиға хейли хизмат этмишлар. Аммо бу замонда бизлар тиб ва табиблардан қочиб, фолбин, раммол, қабристон ва дуохонларға сиғинамизки, бу иш тарих ва улуми лозимадан хабарсизлигимизнинг аломатидур. Дуруст, ҳозирги мусулмон табиблардан қочмоққа ҳам ҳаққимиз бор. Чунки буларнинг кўбиси илми тибдан беҳабардурларки, дарднинг зўраймоғига ва хастанинг тезроқ охиратга сафар қилдурмоқға сабаб бўлмоқдан бошқа ҳунарлари йўқдур. Буларнинг мақсади эса пулға дору сотмоқ ва шунинг ила тирикчилик этмоқдур. Лекин ҳақиқий табиб ва дўқтурға ружуъ қилмоқ керакдур.

«Ойна» журнали, 1914 йил, 33-сон

ШҶРОИ ИСЛОМИЯ ВА САЙЛОВ

8нчи сентябрда Самарқандда шаҳар думасининг сайлови бўлуб ўтди. Аммо не тариқада бўлди?... Ушбу саволға лойиқинча жавоб ёзмоқ учун мазкур кунда воқеъ бўлгон кўб ваҳшоний ҳаракатлар, қийновлар, талъин ва такфир-

ларни айнан зикр этуб ўтмақ лозим бўладурки, бу аснода кўнглида заррача инсоният ҳисси бор одамнинг кўзларидан раҳм ва шафқат ёшлари оқмаслиги мумкин эмасдур.

Газетамизнинг ўтган рақамларида Самарқанд шаҳар думасининг сайлови хусусида мусулмонлар икки фирқага айрилуб, биринчиси «Шўрои ислом»дан бой ва уламолар бўлуб, биринчи нумер, иккинчиси «Заҳматкашлар иттифоқи» бўлуб, булар иккинчи нумер рўйхат ҳозирлағонлари сабаби ва тафсилоти ила ёзилгон эдики, ушбу тўғруда сўз узайтурмоқни ортуқ кўрамиз ва ушбу тафриқа (айрилув)га сабаб Самарқанд «Шўрои исломия»си бўлгонлиги маълумдур.

Мана ўшал кундан эътиборан «Шўрои ислом» тарафидан кўб бойлар ва муллолар, бечора нодон халқ орасида фитна солуб «Заҳматкашлар» ҳақида қанча тухматлар қилдилар... Ораларида бир неча ёшлар борлиғини билуб ҳаммаларини жадидчи ва кофир дедилар... Ҳатто шўронинг бир неча мўътабар ва муҳтарам аъзолари биззот маҳаллаларга боруб (ваъз ўрнида) заҳматкашлар ва ёшларни ёмонладиларки, бу воқеанинг шоҳидлари бордур.

Ана шул сабабли бечора «Заҳматкашлар иттифоқи»нинг барча аъзоси ва тарафдорлари халқ орасида жадид ва кофирликга от чиқоргон эди. Шундай бўлса ҳам, «Заҳматкашлар жамияти» маъюс бўлмади, тек турмади, кечакундуз ҳаракат қилди, ўзини мудофаа этди. Бир неча баённома ва хитобномалар тарқатиб халқнинг кўзини очди, секин-секин хейли одамларни ўз тарафига олдики, охириги кунларда буларнинг адади бир неча мингга етган эди.

Лекин сайлов куни бирдан иш ўзгариб кетди, кутилмаган воқеалар олдимизга чиқди: «Шўрои ислом»нинг халқ орасида солгон фитна ва фасоди сайлов куни натижа берди, бечора заҳматкашлар ва уларнинг тарафдорларидан бир неча кишилар сайлов участка(қитъа)ларида шўрочилар тарафидан урулдилар, сўкулдилар, такфир қилиндиларки, ҳозирда алардан бир нечаси ўлум тўшакида ётибдур.

Мундай йиртқичлик ва ваҳшийликни кўруб, бечора халқ бирдан кўрқушиб қолди. Табиий, жон ширин, ҳарким кўрқар. Шундай ҳуррият замонида зулм ва истибдод асари бўлгон мундай қаро кунни кўрган халқ кўрқушидан иккинчи нумерни ташлаб, биринчи нумерга товуш бера

бошлади. Шунинг учун сайловнинг эртаси ҳисобланганда, иккинчи номерга садо берганларнинг сони 1700 миқдоридан зиёда чиқмади.

2нчи номер оз садо олғони учун «Заҳматкашлар жамияти» хафа бўлуб ўзининг истиқболидан умидини узмайдур. Балки жамиятнинг таассуф этуб қайғурмоғи шундай хурриятлик сайлов кунда бир неча гуноҳсиз кишиларнинг бир жамоа ваҳшийлар тарафидан ҳақсиз қийналуб ташланмоғидадур.

Ушбу таассуфлик воқеада ҳукуматнинг ҳам бир оз тadbирсизлиги сабаб бўлди. Чунончи, ҳукумат сайлов тўғрусида шунча мухолифат ва низо борлигини билиб туруб, сайлов кунда бирор тadbир қилмади. Яъни ҳар участкада ақаллан йигирма нафар аскар қўймади, агарда ҳукумат тарафидан шундай тadbир қилинса эди, мундай воқеага йўл қўйилмаган бўлур эди.

Ҳар нима бўлди, энди ўтди. Бу воқеанинг бош сабаби «Шўрои ислом»дур. Бошдан «Шўрои ислом» заҳматкашлар тарафидан кўрсатилгон ўн нафар номзод кишиларни қабул қилуб, ўз сиёҳасиға киргузганида ва ё қабул қилмагон тақдирда, заҳматкашлар зарариға ҳаракат қилмагонда мундай қайғулик воқеалар юз бермаган бўлур эди, мана шу сабабли демоқға ҳақлидурмизки, ушбу ихтилоф ва фитнаға «Шўрои ислом» сабаб бўлди.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 19 сентябр

«ОИЛА»

(ёхуд) вазоифи хонадорий

Ушбу кунларда «Оила ёхуд вазоифи хонадорий» номида форсча ёзилгон 200 саҳифалик улуғ бир китоб қўлимға тушди. Китобнинг муҳаррири диний, ижтимоий, ахлоқий илмларда кенг маълумоти бўлгон муҳтарам биродарим Абдурауф Фитрат афандилигини англаб камоли ихлос ва рағбат ила бошдан охириғача мутолаа этдим ва кўб мустафид бўлдим. Мен 12 йилдан бери турк-татар матбуотини таъқиб этуб, оила хусусида муфассал ёзилгон мундай бир китобға ҳануз тасодиф этмаган эдим.

Фитрат афанди ижтимоий хасталикларимизнинг энг

муҳликларини оилаларимиздан топмиш ва аларнинг иложини ҳам камоли муваффақият ила очик суратда баён этмишдир. Китобда: хотун олмоқнинг шаръий тариқаси, эр ва хотуннинг вазифалари ва болаларнинг баданий, ахлоқий ва фикрий тарбияси, етим ва хизматкорларнинг ҳуқуқи оят ва ҳадис ила муфассал суратда баён этилмишдур.

Хусусан, хотунларнинг ислом назарида ҳуқуқи, тааддуди завжот (кўб хотун олмоқ)нинг мушқиллиги ва ахлоқий зарарлари, тааддуди завжот учун адолатнинг шартлиги ва бу шартнинг риояси ниҳоятда мушкул бўлуб, онинг учун адолат бўлмагонда бирдан ортуқ хотун олмоқнинг шаръан дуруст эмаслиги, талоқнинг қайси вақтда жоизлиги далиллари ила муфассал ёзилмишдур.

Хулоса: бир ислом оиласининг масъуд ва бахтиёрлиги учун ҳар нимаки лозим бўлса, барчаси ушбу китобда мубиндур. Китоб Бокуда «Мактаб» матбаасида босилмишдур.

Китобнинг устида ёзилгон баҳоси 2 сўм 50 тийин бўлуб, ноширининг адреси ушбудир: Эски Бухоро, китобхонаи ширкати «Маърифат», Мирзо Абдулвоҳид Манзум.

Шуни ҳам ёзамизки, мазкур китобнинг уч камчилиги бор:

- 1) Туркистон шеваи туркиясида ёзилмаганлиги;
- 2) фихристсизлиги;
- 3) охирида хато-савоб жадвали йўқлиги.

Туркистонда ёлғуз 2—3 юз минггина форсча биладургон мусулмонларнинг хотири учун китоб форсча тилда ёзилиб, аммо бир неча миллион Туркистон турклари риоя қилинмай китобнинг туркча ёзилмаслигиға сабаб на бўлса деб, ҳар кимнинг хотириға бир савол келур эди. Мана ушбу саволи мукаддарға муҳаррир афанди жавоб бермоқчи бўлуб, китобнинг муқаддимасида баёни маъзурат этмишдур.

Рисолаларға, билхосса мундай улуг ва муҳим асарларға бир фихрист илова этмак ва бир хато-савоб жадвали кўшмоқ мутолаа ҳаваскорлариға бир раҳнамолик вазифасини ифо этадур. Шунинг учун китобнинг муҳтарам фидокор ноширидан ўтинар эдукким, ҳозирда ҳам бўлса, бир фихрист ва бир хато-савоб жадвали тартиб этуб, китобнинг охириға илова этсалар эди.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 22 сентябр

КАТТАҚҮРҒОН ХОТИРАЛАРИ

41нчи рақамли «Хуррият»да газетани давом қилдирмоқ учун ноширлари тарафиндан берилгон қарор ва обуна олмоқ тўғрисида маним Каттақўрғонга юборилмоқлигим ёзилгон эди.

Мана, мазкур қарордан бир неча кун ўтгандан сўнгра хусусий ишларимни биткуриб, 20нчи ўктябрда Каттақўрғонга бормоқ учун йўлга чиқдим.

Вағунда 2—3 бухорий ва бир эроний ила йўлдош бўлдим. Поезд жўнамасдан бурун русча-мусулмонча турли газеталар сотғувчи бир русдан бир дона «Очиқ сўз» газетасини сотиб олдим ва баъзи муҳимроқ ўрунларини (йўлдошларимнинг илтимослари бўйинча) ўқуб бердим. Шул муносабат билан эроний йўлдошимиз ила сўзга киришуб, уруш хабарлариндан ва урушғувчи давлатларнинг вазият ва ҳоллариндан хейли сўйлашиб олдиқ.

Эроний йўлдошимизнинг замона аҳволиндан хабардор, дин ва дунёдан хейли маълумотлик зот эканлиги сўзлариндан билинур эди. Шунинг учун анинг билан суҳбатимиз қизиқ қолди, турли боблардан таъоти афкор этдук. Олами исломнинг таданнийсиндан ва анинг сабаблариндан, лекин бу сўнг йилларда ислом оламинда ҳам бир оз интибоҳ пайдо бўлуб, баъзи ўлкаларда мусулмонлар уйғона бошлагонлариндан, Мисрда шайх Жамолиддин ва Муҳаммад Абдуҳлар, бошқа ўлкаларда ҳам шуларга ўхшаш неча улуғ мужоҳид кишилар, доҳий ва файласуфлар чиқиб, мусулмонларни уйғотмоқ учун қилгон ғайрат ва ижтиҳодларини бир-бир сўйлашиб ўтдук.

Бир вақт ёнимиздаки бухорий йўлдошларимизга қарасак, онлар хурр-хурр ухлаб қолиблар.

Қаторимиз ҳам Каттақўрғонга яқинлашибдир. Нарсаларни йиғиб бўлуб, вағун тризасиндан бошимни чиқариб ушбу йил ёмғурсизликдан экин бўлмагон ерларга қармоқ ила баробар турли фикрларга чўмуб кетдим... Зотан ёмғур кўб ёғгон йилларда ҳам Туркистоннинг экинлариндан ҳосил бўлгон доналар ўз аҳолисига зўрға етишур эди. Бу йил ёмғурсизликдан экинларнинг баракаси учуб, ўлкамиз қимматчилик устинда қаҳатчиликга ҳам дучор бўлди. Бу жиҳатдан қашшоқ ва камбағаллар, бева ва бечоралар-

нинг тирикчилиги ниҳоятда оғирлашди. Аммо буржулар, инсофсиз савдогарлар бу фурсатдан мингларча-миллионларча истифода қилдилар ва қилмоқдалар.

Биз бойларимизнинг ақча кўпайтурмоқлариға бахил ва ҳасад қилмаймиз. Ёки дунё топмакни ёмон ва мазмум бир иш деб эътиқод этмаймиз. Балки бизнинг бу сўзларимиздан муддаомиз бойларимизнинг қашшоқлар ҳоллариға тараҳҳум этмасликлари ва унларға шафқат ва мурувват кўрсатмасликларини айтиб ўтмакдир. Бой ва қашшоқ, табиий, ҳар ўлка ва ҳар миллатда бор. Мутамаддун миллатлар орасиндан бойлари кўб бўлуб, қашшоқлари оздир. Аммо бизларнинг ярим маданий бўлғонимиз учун бойларимизға нисбатан қашшоқларимиз ниҳоятда кўбдур. Бизлар билан маданий миллатлар орасинда кўнгилни ачитатурғон яна бир айирма шуки, унлар ўз қашшоқларини кичикликдан бошлаб тарбият қилалар, ўқуталар, одам қилалар. Ва бу йўл билан фақирлиқ томурини қуруталар, мана шунинг учун маданий миллатлар орасинда фақирлар кундан-кун озаймакда ва гадойлик каби манфур одат йўқ бўлмоқдадир.

Энди бизлар ўз ҳолларимизға бир йўла қарасак, кўра-мизки, бизнинг аҳволимиз унларнинг аксинчадир... Ҳолбуки, бизнинг динимиз ислом фақирларға боқмоқ тўғриси-ндан турли йўллар кўрсатиб буйруқлар қилғондир... Ҳатто бойларға закот фарз қилғонлигининг фалсафа ва ҳикматлариндан бириси, фақир ва мискинларға мурувват этмакдир.

Мана, мен ушбу фикрлар денгизинда чўммоқда эдимки, қаторимиз Каттакўрғон мавқеъиға етишиб қолди. Йўлдошларим билан хайрлашиб вағундан тушдим ва Каттакўрғондаги ёшлардан қадрлик дўстум Маҳбубхон афандининг манзиллариға бордим.

Каттакўрғон аҳволиндан маълумот олмоғим тўғриси-нда менга раҳбарлик этғувчи муҳтарам Маҳбубхон афанди бўлғонлари учун энг аввал бу зотни «Хуррият» ўқувчилариға озгина танитиб ўтмоқчи бўламан:

Маҳбубхон афанди Каттакўрғон улуғзода ва бойбаччалариндан очиқ фикрлик бир зотдирлар. Мен мундан илгари (11нчи йилнинг ноябр ойиндан 14нчи йилнинг сентябригача) тақрибан уч йил Каттакўрғон русский-тузем-

ний мактабинда муаллимлик қилғоним вақтларда ҳам доим бу киши билан суҳбатдош бўлуб турғон эдим.

Яна букун мазкур афанди билан кўрушмакни Худо на-
сиб қилғон экан. Ҳавлилариға бориб кўришдук. Аҳвол сўра-
шиб ва бир-икки пиёла чой ичишиб бўлғондан сўнг бу
ерда на мақсад билан келганлиғимни англатдим. Бу муно-
сабат билан Каттақўрғоннинг Ҳурриятдан кейин кечур-
ган ҳоллариндан ва ҳозирги ҳолиндан маълумот олмоқ ор-
зусинда бўлғонимни ҳам билдирдим.

Маҳбубхон афанди Каттақўрғоннинг турли аҳволин-
дан хейли маълумот бердилар. Сўзлариндан англашила-
дурки, инқилобдан сўнгра Туркистон ўлкасининг ҳамма
еринда бўлғон ўзгаришлар бу ерда ҳам бўлуб ўтибдурки,
бу табдилотнинг сиёсий, маданий ва диний жиҳатларин-
дан биз мусулмонларнинг лозиминча истифода қилурға
истеъдодсизлиғимиз ва ҳаракатсизлиғимиз кўринуб туриб-
дир. Бу инқилобдан кейин Русиядаги турли миллатлардан
кўбиси ўзларининг истеъдод ва ҳозирлиқлариға яраша иш
кўрдилар ва кўрмоқдадирлар.

Маданий ҳозирлиқлари мукамалроқ бўлғон миллатлар
(финлар ва украинлар каби) Русия инқилобиндан кейин
ўзлариға оид ишларни ўз қўллариға олмоқ ҳаракатинда
бўлдилар ва ўз мақсадлариға ҳам етиша бошладилар.

Модомики, бизларнинг маданий ҳозирлиғимиз йўқ
эди, яъни ушбу замонға ярайтурғон билги ва онгимиз йўқ
эди, ҳуррият неъматлариндан керагинча истифода қилол-
май турамиз.

Саккизинчи сентабрда Каттақўрғонда шаҳар думаси-
нинг сайлови бўлуб ўтубдур. Бу сайловда уламо, бойлар ва
ёшлар муттафиқан бир рўйхат тузганлари сабабли сайлов
ғавғосиз ўтубдир. Аммо бу сайловда хотунларнинг ишти-
рокиға ижозат берилмабдур. Ҳолбуки, хотунлар ҳам инсон
болалари эдилар, уларнинг ҳам бу сайловға иштирок эт-
моқға ҳақлари бор эди. Шаҳар думаси очилғондан кейин
ғласнийлар полковник Росс жанобларини шаҳар раисли-
киға ўтқарибдирларки, бу ишлари ниҳоятда муносиб ва
ўрунли бўлуб тушубдир. Чунки полковник Росс тақрибан
ўн йилдан бери Каттақўрғонда ҳоким бўлуб, бу орада
аҳолиға яхши муомаласи билан ўзини севдирган ақлик
ва тадбирлик тўғри бир кишидир.

Ман уч йил Каттақўрғонда турғон вақтимда ҳам бирон кишининг мундан шикоят қилғонини эшитмаган эдим. Сурушдируб англағонимизга кўра, бу ҳокимнинг халқ қошинда бу даражада мақбулият касб этғонлигининг сабаби ва ҳокимнинг фазилатлариндан баъзиси шу экан:

Полковник Росс жаноблари ҳеч бир тўғрида ҳеч кимдан ришват олмас экан. Доим бой ва қашшоқни бир билиб, бировнинг риояи хотири учун бошқа бировга зулм ва жабр қилмас эканлар. Миссионерлик фикри ва ҳаракатида бўлмас экан.

Воқеан, бир киши золим ва мустабид Ниқолай замонинда шунча яхши сифатли бўлғон эса унинг хидматларини тақдир этмаслик ва унга қадршинослик юзиндан мукофот бермаслик инсоният сифатлариндан бўлмаса керак.

Ман 6 йил бурун Каттақўрғонга муаллим бўлиб борғонимда бошлаб шул ҳокимнинг қошига кирган эдим.

Ҳоким маним кимлиғимни, нима учун келганлиғимни сўраб жавобни олғондан сўнг шу мазмунда насиҳат ва таълимот берганлиғи ҳануз эсимда бор: «Эшитаманки, Самарқандда мулло Абдуқодир деган бир муаллим усули жадид мактаби очиб болаларни яхши ўқутмоқда экан. Сиз ҳам ўшал муаллим каби болаларни яхши ўқутингиз. Шогирдларингизга диний эътиқод ва амалларини ҳам тузук ўргатингиз. Ахлоқлариға диққат этингиз. Болаларға шундай муомала қилингизки, улар ҳам сиздан қўрқсунлар ва ҳам сизни севсунлар».

Ман умримда бир рус оғзиндан мундай тўғри ва хайрихоҳона сўзларни биринчи дафъа эшитганим сабабли ниҳоятда шодланғон ва руҳланғон эдим. Каттақўрғонда илгари тотор қардошларимизнинг мунтазам бир мактаблари бор эдики, бу мактаб ҳозирда ҳам давом қилмоқда экан.

Каттақўрғонда ерли аҳоли учун ҳануз янги бир мактаб очилмағонлиғи сабабли баъзи кишилар ўз болаларини мазкур тотор мактабиға элтиб қўймоқда эканлар.

Инқилобдан кейин бу ерда уламо ағниё ва ёшлар тарафиндан «Равнақ ул-ислом» исминда бир жамият очилғон бўлса ҳам, бу катта жамиятнинг улуғ ҳиммати кичкина бир «қироатхона» очмоқ билан тамом бўлғонға ўхшайдир.

«Қироатхона»сини ҳам бориб кўрдим. 60—70 қадар му-

сулмоний, мундан ортуқроқ русча турли рисола ва китоблари ва 10–15 турли мусулмоний ва русий газета ва мажаллалари бор экан. Аммо бу нарсаларни ўқиятурғон киши йўқ деярлик даражада оз кўринадир. Сабаби бўлса...маълум...

Самарқанддек катта бир шаҳарнинг қироатхонаи исломияси ўн йилдан бери давом этиб ўзининг кундалик мутолаачисини ҳануз ўн нафарга еткура олмағонда Каттақўрғон қироатхонаси ўз мутолаачиларини нечук кўпайтирсун?..

Борчага маълумким, бизнинг халқ аксарият илмсиз бўлиб, илмлилари орасинда бўлса фикри очилғони юзда бир нисбатинда оздир. Мунинг устинда, баъзи ёшлар ҳам ўзлари учун хусусий газета ва китоблар тадорик этиб қироатхонага у қадар эҳтиёжлари йўқдир. Энди бу ҳолда қироатхона учун мутолаачилар қаердан келар?

Мана шунинг учун керакким, ҳар ерда қироатхонадан бурун мактаблар очилсун, фикри очиқ мутолаачилар етишдурулсун. Ундан кейин табиий қироатхона очмоқга эҳтиёж тушар.

Агарда бизнинг «Марваж ул-ислом» ва «Равнақ ул-ислом» исмли жамиятларимизнинг чин мақсадлари исломга ривож ва равнақ бермак ва мусулмонларни тараққий этдурмак бўлса, бошлаб мунтазам мактаблар очсунлар, сўнгра эски мадрасалардан фойдасиз ҳошияларни чиқариб, аларнинг ўрнинда кераклик илм ва фанларни киргузсунлар ва бу йўл билан мусулмонларни ҳақиқий маорифдан баҳраи ёб этиб, жаҳолатдан қутқарсунлар. Шу ҳолда дини мубини ислом ривож ва равнақ топар, мусулмонлар ҳам, шаксиз, икки дунёда масъуд бўларлар. Йўқса, жамиятларимизнинг ёлғиз тумтароқли исмлар тақиб юрмаклари авом орасинда кўз бўёвдан иборат бўлуб, бечора мусулмонларни икки жаҳон овораси қилмоқдан бошқа фойдаси бўлмаса керак.

Шу ҳақиқат ҳам маълумдирким, дунёда илмсиз ҳеч бир миллатнинг, илмсиз ҳеч бир диннинг тараққий ва ривож топганлигини тарих кўрсатмайдир.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 21 ноябр, 1, 29 декабр

НАМОЙИШ ТЎҒРИСИНДА

Яқинда Туркистон мусулмонларининг Хўқандда бўлгон 4нчи қурултойинда билиттифоқ «Туркистон ерлик Мухторияти»га қарор берилиб, эълон қилингонлиғи ва бу муносабат билан Хўқандда зўр намойишлар бўлгонлиғи маълумдир.

Эшитғонимизга кўра, бу кунларда Андижон, Намангон ва Тошкандда ҳам мусулмонлар тарафиндан «Мухторият» фойдасиға тантаналик суратда улуғ намойишлар қилинибдир. Ҳатто Тошканддаги намойиш ниҳоятда дабдалик бўлуб ўткан.

Яқинда Самарқанддаги «Заҳматкашлар иттифоқи» жамияти ҳам бир мажлис қуруб, «Шўрои ислом» жамияти билан биргалашиб «Мухторият» учун намойиш қилмоқға қарор берган ва бунинг учун ўз тарафиндан «Шўрои ислом» жамиятиға тўрт нафар вакил юбориб анинг ризолигини сўрагон эди.

Лекин на сабабдандир «Шўрои ислом» жамияти бу ишға ризолик бермади ва намойиш қилмоқни истамади.

Шунинг учун Самарқандда бўлгули намойиш ҳануз кечикиб турмоқдадирки, бу мусоҳала ҳуррият ва Мухториятға қарши бир жиноят бўлса керак.

Энди «Шўрои ислом»нинг бу ишиға қандай маъно бермак керак? Биз бу ҳолнинг ҳақиқатини билмай турубмиз. Ҳарҳолда, биз шўронинг бу ишини ушбу уч эҳтимолнинг бирисиндан холи эмас, деб гумон қиламиз:

1) Қўрқоқлик.

2) «Мухторият»нинг фаҳмиға бормаслик.

3) «Мухторият»нинг вужудға чиқишиға ишонмаслик.

«Шўрои ислом» ҳақинда мазкур эҳтимоллар тўғри келурми, келмасми мунинг аҳамияти йўқ. Ёлғуз шунчаси борки, «шўро»нинг бу ҳаракати Туркистондаги ўн миллион мусулмон қардошларининг асоратдан қутулишларини истамаган каби бўлуб кўрунадир. Бу иш эса Марваж ул-ислом исмини олгон буюк бир жамиятнинг шаъниға яраштургон сифатлардан бўлмаса керак.

Йўқса, ёлғиз «Шўро»нинг намойишға иштироки билан «Мухторият»имиз арши аълоға чиқиб, анинг тескарилики билан фаолиятға чиқмай қолмас. Муҳтарам «Шўрои ислом»

жамияти шуни ҳам билсунки, букун Туркистон мусулмонлари «Мухторият»га молик бўлдилар. Мундан сўнгра «Мухторият» билан бирга яшарлар. Ва ушбу йўлда ўз мол ва жонларини ҳам аямаслар. Яшасун Туркистон Мухторияти!

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 12 декабр

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Туркистоннинг фиғони)¹

Ман бурунги замонда илм ва маданият ўчоғи бўлгоним учун дунёнинг энг маъмур ва масъуд ўлкасиндан саналур эдим. Шунинг учун эдики, ҳозирда қўйнимдағи (харобазордан иборат бўлгон) Самарқанд — «Самарқанди фирдавсмонанд» аталур эди. Чин ўғлонларимдан бўлгон у ботур, у жаҳонгир «Темур»лар даврида кўргон умроният ва бахтиёрлигим қиёматғача эсимдан чиқмас.

Оҳ! На бўлдим, сўнги болаларим илм ва маорифдан узоқлашдилар?! Ота-боболарининг йўлларидан чиқдилар?! Нега оталариндан мерос қолгон маорифни ташлаб жаҳолатни ихтиёр этдилар?! Бирликни қўйуб, нифоқ ва низоға недан киришдилар?! Илгари ёт ва душманлар қонини тўкмак билан ифтихор қила эканлар, сўнгра жаҳолат ва нафсоният сабабли ўз диндош ва қондошларининг қонларини тўкдилар. Бошқа иборат билан айтганда, ўз томурларига ўзлари болта чопдилар. Мана бу озғунлиқ ва ахлоқсизлиқлари сабабли бир-бирларидан айрилишиб бўлак-бўлак бўлдилар-да, ётлар тарафиндан қулайгина ютулдилар, ўз истиқболлариға хотима чекдилар. Бу орада маним устимдаги маданият осориндан бўлгон тоғ каби мадрасалар ва расадхоналар ҳам харобазорға айланиб қолди.

Оҳ! Ҳар на бўлди, энди ўтди... Модомики, маним қўлимдан чидам, тўзум ва яхши дуодан бошқа иш келмас эди, у нохулқ болаларим ҳақинда Тангридан тавфиқ ва инсоф тилаб тура эдим. Йўқ, бахтсизлигимдан бунлар тезликда инсоф ва интибоҳға келмадилар. Теварагимдағи ёт элларға қарасам, аларнинг ҳар бирлари кундан-кун маданийлашмоқда, олдай бормоқда ва тинчгина яшамоқдадирлар.

¹ Ушбу мақола беш йил бурун «Шўро» мажмуасининг олтинчи жилд ўнинчи бетинда ёзилгон эди. Бу дафъа «Юрт қайғуси»ға иштирок этмак учун баъзи иборатларини ўзгартиб, бу ерга кўчирилди.

Аларнинг бу ҳолларини кўруб, яна қот-қот дардим зў-
раядир, ҳасратим кўпаядир, бурунги шон ва шавкатим,
иморат ва маданийим эсимга кела бошлайдир. Хўнгур-
хўнгур йиғлайман, нола ва фарёд қиламан... Аммо маним
бу ҳолимни кўргучи кўз қайда? Қайғули товушимни эшит-
гучи кулоқ қани?..

Оҳ! Қандай бахтиқаро эканман, нечук толесиз экан-
манки, бу кунда маним қўшниларим интибоҳ азонин эши-
тиб уйғонғон ва ўз саодатлари сари югурмоқда бўлғон
ҳолда, маним бахтсиз авлодим бир-бирлари илан нифоқ
ва адоват кучи билан таллашиб, ёқалашиб, охири ҳориб,
кучсизланиб жаҳолат тўшагинда ҳануз ухламоқда ва жон-
сиз гавдалар каби ҳануз ётмоқдалар...

Ай туркистонли турк ўғлонларим! Энди турингиз! Жа-
ҳолат уйқусиндан уйғонингизки, кичик қиёмат кўпди!.. Агар
бу чоғда ҳам уйғонмай ўзингизни асорат кишанингиздан,
ёқангизни жаҳолат чангалиндан, юртингизни душманлар
тирноғиндан ажратиб қутулмасангиз, сўнгра буюк қиёматда
сизларга тамуғ ериндан бошқа юрт берилмас, заққум
ошиндан бўлак емак едирилмаски, расвои олам бўлурсиз.

Ай турк болаларим, уйғонингиз! Уйғонингиз! Мана,
боқингиз, кичик қиёмат бўлиб қолди. Ҳар кимсанинг но-
маи аъмоли ўз қўлига берилди; «Аъмол» тарозуси ҳам
қурилди. Мана, қарангиз! «Аъмали солиҳ»и ортуқ келган
миллатлар шодлиқ билан учмох, саодат сари чопмоқда.
Аммо ёмон амали ортқон қавмлар «сирот» кўприкидан
ўтолмай, тамуғ сари тушмакда ва йиқилмоқдадирлар...

Ай суюгли ўғлонларим, уйғонингиз! Уйғонингиз! Тонг
отди, энди ухламақ ҳаром!.. Қиёмат кўпди, энди тек тур-
мак маҳол! Ана, тинглангиз! Ҳозирги маданиятнинг сури
Исрофили, охир замоннинг муаззини на дер? Дерки,
«Ҳаййа ғалал фалаҳ!»

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 10 ноябр

БОЛШЕВИКЛАР ВА БИЗ

Русия инқилобининг саккизинчи ойинда болшевик-
ларнинг «Душман билан ярашиб, мамлакатни ҳалокатдан
қутқарамиз!» деб қилич қуввати-ла ҳукуматни Киринский-
дан тортиб олғонлари ва ўшал кундан эътиборан Туркис-

тоннинг маркази бўлгон Тошкандда ҳам қанча қонлар тўқуб, ҳукумат идорасини ўз қўлларига олгонлари, аммо ҳозиргача халқ ва мамлакат фойдасига бир пуллик иш кўрсатолмай, балки хорижий қон тўқулишлар устинда Русия доҳилинда ҳам уруш чиқариб бутун Русия халқини фалокат ва ҳалокатга тушурмоқда бўлгонлари барчага маълум бўлса керак.

Сулҳга келганда, «Тездан, балки январгача душман билан ярашамиз» деб ваъда берган бўлсалар ҳам бу тўғрида ҳануз қатъий бир қарор чиқаргонлари маълум эмасдур.

Болшевиклар иш бошига ўтуб олгон кунларда «Биз кичик миллатларга тамом ҳуррият ва истиқлол берамиз!» деб хитобномалар воситаси-ла ваъда қилгон бўлсалар ҳам бу қуруқ сўзлари қоғоз устинагина қолди. Булар ҳозиргача ҳеч бир миллатнинг мухторият ва истиқлолиятини тасдиқ этмадилар, балки, билъакс, шундай мухторият ва истиқлолият эълон этган миллатларга тўп ва пулемит билан муқобала этдилар ва этмақдадирлар.

Муфрат «сотсиализм» маслакида бўлгон болшевикларнинг ўз маслақларини қабул этмаган миллатларга ҳуррият ва истиқлол бермасликлари аниқ бўлуб чиқди.

Булар истайдирларким, Русияда ҳуррият ва истиқлолият тилагинда бўлгон миллатлар «сотсиализм» пружроми билан рафтор этсунлар, яъни ҳар миллатда ва ҳар мамлакатда «ишчи, деҳқон вакилларининг шўроси» деган бир ҳукумат ташкил қилиниб, мамлакатнинг идораси шуларга топширилсин. Миллат афродининг бутун ер, мол ва сарватлари умумий мулк этиб эълон қилиниб, шул «шўро» ихтиёрига қўйулсун. Шундай бўлмағонда булар ҳеч бир миллатга ҳуррият ва истиқлол бермас эмишлар, ҳеч бир миллатнинг ҳуррият ва истиқлолини ҳам тасдиқ этмас эмишлар.

Болшевикларнинг бу ғайритабий тилақлари, бузуқ гаразлари ҳозиргача Русияда бўлгон ҳеч бир миллат тарафидан қабул қилинмади. Шунинг учундирки, болшевиклар ўзларига бўйунсунмай «сотсиализм» маслагини қабул этмаган (малорус ва Дўн қозоқларидек) миллатлар билан урушмоқдадир.

Ўзимизга келганда, 95 просенти мусулмон бўлгон улуғ Туркистон ўлкасинда ҳам болшевиклар ўз сўзларини ўткар-

мак ва ўз бузуқ маслакларини татбиқ этмак учун кўллариндан келган чора ва тадбирларга киришмоқдадилар.

Чунончи, Тошканд шаҳар думасини тарқатдилар. Туркистон Мухториятини «мулло ва буржулар қарори» деб тасдиқ этмадилар ва Тошкандда Мухторият шодлиғи учун намоёиш ясагон мингларча мусулмонларга бир баҳона билан милтиқ ва пулемит отиб, бир неча гуноҳсиз мусулмон ва русларни ўлдурдилар. Булар ила ҳам муддаолари ҳосил бўлмағоч, ўз тарафдорларини кўпайтуруб, мусулмонлар орасига мухолифат солмоқ учун мусулмон солдатларини ва мусулмон ишчи-деҳқонларини иғво этдилар.

Аммо бу тадбирлар билан уларни ўз тарафлариға тортмоқға муваффақ бўлмадилар. Чунки мусулмонлар болшевикларнинг бузуқ муддаоларини англаб олиб, ўзларини тортдилар, алданмадилар.

Яна мунинг устинда, ўз мақсадларини болшевикларга очикроқ англамак учун Туркистондаги бутун мусулмон солдат, ишчи ва деҳқонлар 25нчи декабрда Хўқандда фавқулодда бир съезд ясаб, съездда ҳозир бўлгон 200 нафарча намояндалар ўтган тўртинчи мусулмонлар қурултойи тарафиндан чиқарилгон қарорларни ҳақли топиб, Туркистон идора ва ҳокимиятининг дарҳол Мухторият ҳукуматиға топшурилмоғига қарор чиқардилар.

Қани, энди кўрайлук, бу съездға болшевиклар қайси кўз билан қарайлар!.. Нима дерлар!.. Ҳарҳолда болшевиклар тек турмаслар. Бирор баҳона топиб, бизнинг тинчлигимизни бузарлар, деб гумон қиламиз. Чунки буларнинг чин муддаолари ҳануз ҳосил бўлгон эмасдур. Шунинг учун бизларға керакким, бу тўғрида ҳар эҳтимолға қарши ҳозирлик кўрайлук. Тамом бирлик билан куч йиғайлук. Ўз хуррият ва мухториятимизни сақламоқ учун ўз мол ва жонимизни фидо этмакға ҳозир бўлиб турайлук.

«Хуррият» газетаси, 1918 йил 9 январ

ЁШЛАРИМИЗ ВА ҚИЗЛАР ТАРБИЯСИ

Бизнинг Туркистонда бошлаб татар муаллимлари ва сўнгра туркистонли ёшларимиз тарафиндан ёлғуз эр болаларға махсус янги мактаблар очила бошлағониға 15 йилдан ошди. Бу муддатда ҳозиргача бутун Туркистон ўлкаси-

да 50дан ортуқ мактаблар очилди, лекин камоли шармандалик ила иқрор бўлурға мажбурмизким, шул муддатда ва шунча мактаблар қаторинда болаларимизнинг ярмини ташкил этган қизларимиз учун намуна бўлурлик бир дона «Қизлар мактаби» очилмади, тўғриси, очарға ҳаракат қилинмади. Ҳолбуки, бизнинг Туркистон ёшлари орасида қизлар тарбиясининг аҳамиятини билатурғон зотлар йўқ эмас, оз бўлса ҳам бор эди. Бас, нима учун бу йўлда улар тарафиндан бирлар қадам босилмади?

Бу саволға жавоб ўрнида баъзи кишилар айтатурғонлардирким: қиз болаларни ўқитмоқ учун Туркистонда иқтидорли муаллималаримиз йўқ эди. Татар қардошларимиздан муаллималар кетирарға замони мусоид йўқ эди. Яъни эски ҳукумат монеъ бўла эди. Шунинг учун бу тўғрида айб ёшларимизда эмас, замондадир.

Мен бўлсам мундай сатҳи юзаки жавобларға ҳеч вақт кўнмайман. Менимча, бу ҳаракатсизликларнинг сабаблари бошқа тарафдан келган. Мана шул очик ҳақиқатдир: бизнинг ислом дини хотунларға ўзга динлардан кўброқ ҳуқуқ берган ва ҳурмат кўрсатган, илм ўрганишнинг қарзлиғини эркаклар билан баробар хотун-занларға фарз этган бўлса ҳам, лекин биз мусулмонлар, бохусус, биз туркистонлилар неча замонлардан бери бу ҳақдаги ислом ҳукмлариндан ва ислом таълимотиндан кўз юмиб, хотинлар ҳуқуқини поймол этиб ва аларни ўзимизға асир ҳукминда юрутуб келмақдамиз. Қуръони карим адолат қилмоқ шартти-ла тўртгача хотун олмоқни тажвиз этган экан, бизлар мундай шартларни ҳеч бир риоят этмай, кўп хотун олмоқ пайғамбаримизнинг суннати, савоб деб ўзлиғимизча уч-тўрт хотун оламиз ва аларға истагимизча, чарчаганимизча жавр ва зулм қилиб келамиз. Ислום шарияти зарурат вақтиндағина талоқға рухсат берган экан. Биз мусулмонлар шахсий ғаразларимиз ва фосид муддаоларимиз билан гуноҳсиз хотунларимизни сабабсиз талоқ қилиб юборамиз ва аларни тириклай қабрға тиқамиз. Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом барча муслим ва муслималарға илм ўрганишнинг фарзлиғини очик суратда билдирган экан. Бизлар ўз қизларимизни мактабга юбормай, чор девор орасинда ҳайвон қаторинда қамаб кўямиз ва аларни илму тарбия шарафиндан, дунё саодатиндан маҳрум этамиз.

Нима учун бизлар ўз қизларимизни ўқутмаймиз? Чунки аларнинг вазифалари уй ишлари ва бола тарбиясидангина иборат эмиш. Аммо эр болалар эса, ўқуб чиққондан сўнг қози, мударрис, имом, лоақал муаллим, мирзо ва савдогар бўлалар эмиш. Шунинг учун буларни ўқутмоқ керак эмиш.

Мана, биз мусулмонлар неча асрлардан бери шундай ёмон одатлар ва бузуқ эътиқодлар билан яшаб келган ва бу одат билан эътиқод бизларнинг тамоман руҳимизда ва қонимизда сингишиб қолган. Шунинг таъсири иладирки бизнинг Туркистон ёшлари нуфузимизнинг ярмини ташкил этган беш миллионлик маънавий ҳамшираларимиз учун 15 йил ичинда лоақал бир дона мунтазам мактаб очмадилар ёки хотунлар ҳуқуқини ҳимоя учун бирор турли ҳаракат қилмадилар.

Матбуотимизга келсак, 15 йил ичинда Туркистонда неча турли ғазета ва мажмуалар чиқорилди. Лекин аларнинг («Садои Туркистон»дан бошқа) ҳеч бирисинда бу тўғрида аҳамиятли бир мақола ёзилмади. «Садои Туркистон» ғазетасинда хотун-қизлар ҳақида бир неча мақолалар ёзилди. Чунки ул ғазетанинг муҳаррири татар қардошларимиздан Абдурауф афанди Музаффар¹ эди. Агар ул ғазета бизнинг қўлимизда бўлса эди, унда хотунлар тўғрисида бирор мақола ҳам ёзилмагон бўлур эди.

14—15нчи йилларда мазлума хотунларни ҳимоя этиб, ўз шевамизда икки дона тиётру рисоласи нашр этилди. Бу рисоалар татар ёшлари тарафиндан тақдир этилиб, Самарқандда такрор саҳнага қўйилгон бўлса ҳам, лекин Туркистон ёшлари тарафиндан қуруқ хусни таважжуҳ кўрмак шарафиға-да нойил бўлмади.

Русия инқилоби кабириндан сўнг татар қардошларимиз хотунлар ҳуқуқи тўғрисида қўллариндан келганча тиришдилар. Қурултойларинда бу хусусда музокара ва мубоҳасалар этдилар.

Аммо бизнинг Туркистон ёш ва зиёлилари хотунларнинг ҳуқуқини талаб этарлик шундай мавқе ва мажлисларда ҳозир бўлгонларида бу ҳақда хидмат ўрнинда жиноят қилиб келдилар. Чунончи, Масковда бўлгон умуммусулмонлар қурултойиға боргон туркистонли бир вакилимиз хотунлар ҳуқуқинда сўз очилғоч, ҳеч бир уёлмайинча маж-

¹ Муҳаррир Убайдулла Асадуллаҳўжаев бўлган. — Н. Н.

лида чиқиб айтган эдики: «Биродарлар! Бизнинг Туркистон хотунлари татар хотунлари истаган ҳуқуқни истамаслар. Зинҳор бу тўғринда бизнинг хотунларни қотишдирмангиз!»

Бултур Хўқандда Туркистон Мухторияти эълон қилинган қурултойда Самарқанддан борган муслима бир вакилга хотунлар ҳуқуқидан сўйларга мажлис тўриндаги ўз зиёлиларимиз тарафидан рухсат берилмаган эди.

Ушбу сўнг кунларда Туркистон маркази бўлган Тошкандда «Халқ дорилфунуни»нинг ибтидоий қисми номи ила ўнлаб мактаблар билан «дорилмуаллимин» курси очилди. Аммо булар қаторинда кўпдан бери тўрт кўз ила кутиб турдикимиз бир дона «Қизлар мактаби» очилмади. Лоақал, «дорилфунун» шўросининг келар замонда шундай мактаблар очарга ташаббус этажаги ҳақинда бирор хабар эшитилмади.

Хулоса, ҳозиргача бизнинг Туркистон ёшлари, қизларни ўқутмоқ ва ҳуқуқи машруъисиндан маҳрум қилинган миллионларча мазлума ҳамшираларимизни ҳимоя этмак йўлинда тилга олурлик бирор турли ҳаракатда бўлолмадилар. Ҳаракатсизликлари сабабли келар замондаки ўз болалари қошинда тарихий масъулиятда қолажақларини бир даража эслариға ҳам тушурмадилар...

Иншооллоҳ, биз мундан сўнг хотун-қизлар ҳақинда ёзилган мақолаларға газетамизда мамнуният ила ўрун берармиз. Хотунларни ҳимоя ва қизларни тарбия этмак чоралари тўғрисидаги хусусий фикримизни ҳам газетамизнинг келаси рақамлариндан бирисинда ёзармиз.

«Меҳнаткашлар товуши», 1918 йил 28 июн

ОИЛА ТАРБИЯСИ

Дунёда ҳар бир миллатнинг ҳуқуқли ва масъуд бир суратда яшамаки, ул миллатнинг ўз замониндаги маориф ва маданиятни қабул этмакига муваффақ бўлгонидек, ҳар бир оиланинг бахтиёрлиги ва роҳат билан тирикчилик этмакига ҳам ул оиланинг афроди мутлақо тарбияли бўлурға тевишдир. Оламда тараққий этган ҳеч бир миллат йўқдирки, унинг оиласи тарбиясиз қолган бўлсин. Ёки ҳеч бир оила йўқдирки, унинг афроди тарбия кўрмайинча чин бахтсаодат билан умр кечирмакда бўлсин.

Исломиятнинг аввалги асрлариндаги мусулмонлар оила тарбиясига аҳамият бериб, эркак ва қиз болаларини ўқита бошладилар. Хотунлар ҳуқуқини риоя этдилар. Ва шул сояда маориф ва маданият йўлига қадам қўйиб, улуғ бир қувват ҳосил этдилар. Озгина вақтда дунёнинг қисми аъзамини ўзларига қаратдилар. Ул асрларда ислом дунёсинда эрлар қаторинда хотинлардан ҳам қанча олима ва шоира, муҳаррира, хатиба, адиба ва фақиҳалар етишган эди.

Мусулмонларнинг у давр тараққийлари Аббосий халифаларнинг замониғача давом этди. Аббосийлар давринда бошлаб оила тарбияси бузилди. Хотунлар ҳуқуқиға тажовуз этилди. Халифа ва амирлар саройинда айш ва ишрат ва шафоҳат бошланди. Ҳукумат идораларинда жабру алам, ғадру хиёнатлар юз берди ва ўшал дақиқадан эътиборан мусулмонлар ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан кундан-кун таназзул эта бошладилар. Ҳукуматлари қўлдан кетди, мамлакатлари барбод бўлди. Бошдан ўзгаларга амир ва ҳоким бўлиб келган мусулмонлар ахлоқсизлиқлари ва оила тарбиясининг бузуқлиғи сабабли бора-бора ётларға маҳкум ва асир бўлиб қолдилар.

Ҳосили калом, аввалги асрларда мусулмонлар ҳусни ахлоқ ва оила тарбияси соясиндагина тараққий этдилар ва масъуд бўлдилар. Охирида оила тарбиясиндан қўл кўтарганлари ва ахлоқсизлиқлари сабабли сукут этиб ҳозирги ҳолға тушдилар.

Биз туркистонлилар ҳам 15 йил бўладирки, бу дунёда ўзгалардек тараққий ва таолий этмак орзуси билан янги мактаблар оча бошладик. Ёлғиз эркак болаларимизни тарбия этарға киришдик, аммо қизларимизнинг тарбиясиға ҳозиргача ҳеч бир аҳамият бермадик.

Бизлар ушбу ноқис ва хато ҳаракатларимиз билан яна истармизким, келар замонда бизлардан ҳам масъуд оилалар етишсин, бизлар ҳам бошқалар қаторинда мутараққий ва мутамаддун бўлайлик. Лекин ҳозирдан билмагимиз ва амин бўлмоғимиз керакдирким, бизлар то эркак ва қиз болаларимизни биргаликда тарбия этмагунча бизлардан келажакда масъуд оилалар етишмас. Бизлар ҳеч вақт ғояи аъмолимиз бўлгон чин бахт ва саодатға, тараққий ва тамаддунға етолмасмиз.

(Охири бўлур.)

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 9 июл

ТИЛ МАСАЛАСИ

Ҳозирда бизлар учун энг муҳим масалалардан бири, шубҳасиз, тил масаласидир. Биз Туркистон турклари она тилимиз бўлгон туркий тил билан бирга яшарға ва туркий тилимизни ўз ҳаётимиз ва ўз ҳуқуқимиз билан баробар муҳофаза этарга тевишимиз.

Эски ҳукумат замонинда биз туркистонлилар ҳукуматнинг расмий идора ва мактаблари нари турсин, ўз мактабларимизда ҳам она тилимизда илм ва фан ўқумоққа комили ихтиёрли эмас эдик. Чунки ул мустабид ҳукуматнинг чин муддаоси бизларни ва ҳам ғайри русларни руслаштурмоқ бўлгонлиғи сабабли бизларни ҳар жиҳатдан қисарға, эзарга тиришиб тура эди.

Энди Худоға шукрлар бўлсинким, ондай сиқинтилиқ ва шиканжалардан қутилдиқ. Ҳозирда ҳар ерда она тилимизға сўйларға, ибтидоийдан ўрта ва олий даражадаги мактабларимизда она тилимизда таҳсили илм этмакка ихтиёрли бўлдиқ, ўшандоқ расмий идораларимизда қарорнома, тазкира ва буйруқдек расмий коғозларимизни туркча тилда ёзарға ва тарқатурға эрклимиз. Шунинг учун эндиликда шундай мусоидли замин ва замондан истифода этиб, туркий тилимиз ва адабиётимизнинг такомилиға тиришмагимиз ва туркий тилимизнинг Туркистонда расмий ҳукумат тили қилурға ҳаракат этмагимиз лозимдир. Чунки мухториятли Туркистон ўлкасининг 95 прусентини ташкил этган биз, турк мусулмонлармиз. Шул сабабли ҳозирги замонда туркий тилимизни рус тили билан ҳуқуқда баробар этарға ва расмий ҳукумат тили ясарға ҳаққимиз бордир.

Газеталарда ўқуғонимизга кўра яқинда Тошкандда бўлиб ўтган болшевик коммунистлар сиездида Тобулин афанди тарафиндан мусулмон тилини рус тили билан ҳуқуқда баробар этмак масаласи кўзғатилгон. Тобулин афанди ўз нутқинда айтганким: «Ҳозиргача рус тили расмий ҳукумат тили ҳисоб этилиб келди. Биз мухториятли Туркистоннинг асл эгалари мусулмонлар бўлгонлиғини хотиримиздан чиқармасға, шунинг учун аларға ўз тилларинда маром ва мақсадларини англатурға йўл очарға керак, яъни маҳаллий туркий тилни расмий ҳукумат тили ҳисоб этиб рус тили билан бир ҳуқуқда юритурға, истеъмол этарға керак».

Мана, ушбу муҳим масалани бошлаб қўзғатмоқ вази-фаси тил эгаси бўлгон биз мусулмонларга лозим экан. Билъ-акс, ани қўзғатиб, ўртага отмоқ шарафи бошқаларга на-сиб бўлди. Энди бизларга, хусусан иш бошинда тургон улуг-ларимизга, ёшларимизга ва матбуотимизга лозимдирки, фурсатни ўткармасдан тездан ушбу масаланинг ҳаллига тиришгайлар.

Ушбу муносабат билан биз шуни айтиб ўтмакни те-виш кўрамизким, Туркистондаги мусулмон шўролари би-лан мусулмон расмий ташкилотлари идорасиндаги барча дафтарлар билан мусулмон идоралариға юборилатургон расмий коғозлар туркий тилинда ёзилгай. Аммо мусулмон идоралариндан рус идоралариға юборилатургон расмий ко-ғозлар ёнинда русча нусхаси билан бирликда туркча ёзи-либ юборилгай. Ўшандоқ рус идоралариндан мусулмон идо-ралариға юборилатургон расмий коғозлар туркча нусхаси ила бирликда русча ёзилгай.

Илова суратинда ҳам айтамызким, ҳозирда Самарқанд мусулмон шаҳар думахонаси билан мусулмон шўроси ўз тарафлариндан мусулмон идоралариға юборилатургон рас-мий коғозларини фақат русча ёзиб юбормакдадирларки, бу иш ўз тилимиз ҳақинда бир жиноятдир. Шунинг учун муҳтарам шўро ва баладия идорасиндан ўтинамызким, бу масалаға аҳамият бериб, бу тўғрида тезроқ тадбир кўрарға киришгайлар.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 16 июл

ХАЛҚ ДОРИЛФУНУНИ

Эски ҳукумат замонинда Русиядаги ўрта ва олий мак-таблардан фойдаланатургон халқнинг кўбиси, балки ҳам-маси ёлғуз бой синфи эди. Ул чоғда фақир халқнинг бола-си «дорилфунун» деган илм юртини тушинда ҳам кўрол-май ёлғиз ибтидоий мактабнигина битуриб чиқса, ўзини бахтиёр санар эди. Бохусус, биз Туркистон мусулмонлари бир ёқдан ҳукуматнинг тазйиқи, иккинчи ёқдан ўзимиз-нинг илм қадрини билмаганлигимиз сабабли андай мад-расалардан истифода қилолмаганимиз каби ўз мактабла-римиздан ҳам лозиминча баҳра ололмай юра эдик.

Иккинчи инқилоб натижасинда Русиянинг фақир хал-қи бурунғи бахтсизликлардан, бурунғи фалокатлардан қу-

тулиб, роҳат юзи билан илм нурини кўра бошлади. Ибтидоийдан то ўрта ва олий даражадаги илм юртларининг эшиклари фақир халқ юзига қарши очилди. Илгари фақирлиги сабабли ўз боласини ёлғиз ибтидоий мактабда давом қилдирадиган муваффақ бўлмаган халқ бу кунда «дорилфунун» каби илм ва ҳунар хазинасидан бир пул масориф тутмайинча истифода этарга ҳақли бўлди.

Ўктябр инқилобиндан кейин Тошкандда Туркистон халқи учун «Халқ дорилфунуни» очилиб, анинг масорифига ўттиз миллион сўм тахсис этилди. Бу «дорилфунун» Туркистоннинг умумий фақир халқи учун таъсис қилинган бўлса ҳам, лекин биз мусулмонларнинг илм-маърифат тўғрисида гоё тубан даражада эканлигимиз ва шунинг учун ундан лозиминча истифода этолмай қолажанимизни кўзда тутиб, Тошканднинг бир неча ғайратли ёшлари Тошкандда мусулмонларга махсус халқ дорилфунунининг мусулмон шўъбасини очарга ҳаракат қилдилар ва бу ишларга муваффақ ҳам бўлдилар. Ҳозирда унда «дорилфунун» шўъбасининг ибтидоий қисминдан ўндан зиёд мактаб, ўрта қисминдан ҳам икки санойиъ мактаби очилиб ўқувлар давом этмакдир. Олган маълумотимизга кўра, мазкур ибтидоий мактабларнинг бештаси хотин-қизларга, бошқалари эркак болалар билан катта кишиларга махсус бўлиб, ҳозирда аларнинг мажмуасинда 75 нафарча муаллим ва муаллима билан 700дан ошиқ талаба ва толиботи бор экан.

Ийди фитр муносабати билан Тошканддан Мухтор Бакир афанди Самарқандга келиб, ёшлар мажлисинда Тошкандда очилган «Мусулмон халқ дорилфунуни» шўъбаси тўғрисида муфассал маълумот берди ва мунда ҳам «дорилфунун» шўъбаси очарга ҳозирини таклиф этди. Мажлис анинг таклифини бир оғиздан қабул этиб, ўз орасиндан ташкилот комиссияси сайлади. Ҳозирда бу комиссия дорилфунун шўъбаси очмоқ хусусинда тиришмакдир. Иншооллоҳ, тезда мунда ҳам дорилфунун шўъбасининг ибтидоий қисми номи ила эркак болалар ва катталар ҳам хотун-қизларга махсус бир неча мактаб билан бир санойиъ мактаби ва қисқа муддатлик муаллималар курси очса керак.

Бу мактабларда 15 ёшдан кичик бўлмаган ҳар кимса қабул қилиниб, ўқувлар мажжоний — текин бўладир. Ўқув вақтлари ҳам пешиндан кейин ҳар куни уч соатгина бўла-

дир. Бу мактабларнинг ибтидоий қисминда талабаларга она тилиндан осон ва равшан ўқув, ёзув, ҳисоб, жуғрофия, тарих, ахлоқ ва ҳам деҳқончилик, боғчачилиқ каби халқ учун фойдали илмлар ўргатилур. Хотин-қизларга махсус очилатургон мактабларда эса муслима муаллималар қўйилиб, аларга ўқув-ёзувдан бошқа турли қўл ҳунарлари ҳам ўргатилур. Булардан бошқа панжшанба кунларида талаба ва толиботларга лексия тариқи билан маданий ва сиёсий маълумот берилур. Санойиъ мактабида ҳам меъморлик, нажжорлик, муқовасозлик каби турли санъат ва ҳунарлар ўргатилурки, бу бизнинг камбағал халқ учун гоят фойдали бўлса керак.

Маълумдирки, бизнинг мусулмон биродарларимиз аксарият ила камбағал бўлуб, ёлғиз кун ўткармак ёки бир ҳунарни ўрганмак учун бир уста (ҳунарли) кишининг уйида беш-ўн йил хидмат қилиб зўрға ҳунарни ўрганиб чиқадирлар. Мана мундан сўнг шундай ҳунарға толиб биродарларимизнинг андай усталарға муҳтож бўлмай, тўп-тўғри шул санойиъ мактабига кириб, озгина вақтда хат ва савод билан истаган ҳунарларини ўрганиб чиқиб тирикчилик этмаклари мумкиндир.

Хулоса: бу «Халқ дорилфунуни» бизнинг фақир мусулмон биродарларимиз учун бир илм ва ҳунар хазинасидирки, унинг очилиши ила баробар халқимизнинг комили ихлос ва рағбат ила ундан истифода этмаклари матлубдир.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 23 июл

БИЗГА НИМА КЕРАК?

Дунёда ўзининг ҳаётини ҳимоя қилмоқчи ва ўз маишатини таъмин этмакчи бўлгон кишининг табиат қонунлари ва ҳаёт шароитлари мужибинча қандай тадбирлар кўрарга ва қандай чоралар изларга тутунмоғи қанча лозим бўлса, сарбастона ва масъудона бир суратда яшамакчи бўлгон бир миллатнинг ҳайъат мажмуаси ҳам ижтимоий ҳаётиндаги вазифаларини лозиминча ифо этмак йўлинда ҳаракат этиши ўшанча лозимдир. Акс ҳолда, ул фарднинг ҳаёти нақадар таҳликага маъруз қолурса, бул миллатнинг ҳаёти ижтимоияси ҳам шул қадар таҳликага учраб ўзгаларнинг тасаллут ва асорати остинда қолажағи табиий ва шубҳасиздир.

Яшамак шартлари ва ҳаёти ижтимоиядаги вазифаларининг энг умдалари: аскарлик, маориф, тил, адабиёт, зироат, тижорат ва санойиъ эканлиги маълумдир. Мана, ҳаёти ижтимоиямизда лозим бўлгон бу нарсаларнинг барчаси ҳозирда бизда борми? Бўлса қайси ҳолдадир?

Бу саволларга қарши тўғри жавоб ёзилгонда ихтиёрсиз қалам уёлур, киши истиқболдан маъюс бўлур. Чунки мазкур нарсаларнинг баъзиси бизда йўқ ва баъзиси ҳануз ибтидоий ҳолдадирки, буларнинг мумкин суратда вужудка ижтиҳод чиқарилиши учун кўб умрлар ва кўблар сарф қилмоқ керакдир. Лекин лозимаи ҳаётимиз бўлгон бу нарсаларни вужудга чиқариб олгунча бизга замон мусоада этарми, яъни фурсат берарми?

Сиёсий аҳволнинг ҳозирги суръатли ўзгаришига қараганда, замон фурсат бермас каби кўринадур. Шундай бўлса ҳам, ҳозирги мусоиди замин ва замонни ғанимат билиб ватан, ҳуқуқ ва ҳаётимизнинг муҳофазаси, истиқболимизнинг таъмини учун керак бўлатургон тадбир ва чораларга киришмагимиз лозимдир.

Мана, ҳозир ушбу савол ворид бўладирки: бизга нима керак?

Ҳозирги вазифамизга қарагонда бизга энг аввал, аскар керакдир. Чунки ҳозирги дохийий шўриш ва инқилоб хорижий душманларнинг тажовузидан ортиқ бизга қарши хатарли бир ҳолга айланмакдадурки, бу шўришдан ватан ва хурриятни қутқариб олмоқ учун аскарний зўр бир қувватга молик бўлмоғимиз мутлақо лозимдир.

Маълумдирки, ҳозирда бир ёқдан Николай косалеслари бўлгон Ашқобод фитначилари, иккинчи ёқдан казачийлар билан ... оёққа қалқиб Туркистонимизни таҳдид этмакда ва фақир халқ ҳокимиятини таҳликага туширмакдадирлар. Буларнинг мақсади ҳокимиятни фақир халқдан олиб буржуазларга тобшурмоқ ва бунинг ила миллионларча бечора камбағал халқни янада бойларнинг оёғи остинда эздурмакдир.

Мана, ушбу дохийий душманларимизнинг ҳужуминдан ватанимизни қутқармоқ ва аларни тасаллутиндан муқаддас ҳокимиятимизни муҳофаза этмак учун биз Туркистон фақир ишчи ва деҳқонлариға лозимдурки, ўз орамиздан аскарний фирқалар ташкил этиб, жонимиз ва номуси-

миз каби азиз бўлгон ҳуқуқ ва ҳурриятимиз йўлинда қурбон бўлурға ҳозир турайлуқ.

Дунёда золим остинда номуссиз яшамакдан ҳуқуқ ва ҳуррият йўлинда номус билан ўлмақ минг марта яхшироқдир.

Эй Туркистон ишчиси! Оёқға тур! Душманларингни бос! Юртингни сақла!

Эй туркистонли турк ўғли! Яроғингни ол! Ёвингни от! Ҳурриятингни сақла!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 13 август

ТИЛ МАСАЛАСИ

Мундан бир неча кунлар илгари Тошкандда бўлиб ўтган болшевик коммунистлар курултойинда Туркистон жумҳуриятинда туркий тилни расмий давлат тили этарга қарор берилганлиги хабари ила баробар шул хусусда ғазетамизда бир мақола ёзиб ва ўшандан бери бу тўғрида марказий ҳукуматнинг буйруғини кутиб тура эдик.

Сўнг кунларда ушбу ҳақда муқаддима ўлароқ Туркистон марказий кўмитасинда юқоридаги буйруқ чиқарилди.

«Улуғ Туркистон» рафиқимизнинг ёзғониға кўра, 8нчи августда Марказий Туркистон комитетининг биносинда Туркистон мусулмонлари учун давлат тили тайин этгувчи комиссиясининг 3нчи йиғилиши бўлгон. Сулкин тахти раёсатинда рус ва мусулмон жамоат ходимларининг иштироки ила ясалгон бу мажлисда «Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони туркий тили бўлур» деб қатъий қарор чиқарилгон. Шунинг ила баробар ўрниға қараб бу тилда ўзбек, қозоқ ҳам туркман шевалариндан бириси олдин тутилур деган бир талаб ҳам киргузилган. Туркий тилнинг ҳукумат маҳкамаларинда, пўчта, телеғроф, банк, хазинахона ва бошқа шундай давлат муассасаларининг қаюсинда воқе равишда имлога қўйилмоғи ҳақинда лойиҳа тузмак иши Кўчарбоев билан С. Лиқушин афандиларға тобшурулгон. Бу лойиҳанинг ҳозирланиб тамом бўлиши билан туркий тили Туркистон учун давлат лисони этилиб фармон чиқарилур ва бутун маҳкамаларда бу тилда ариза, коғоз ва телеғромлар қабул этарга амр берилур экан.

Ушбу яхши хабар биз Туркистон мусулмонларини бир

ёқдан қанча шодлантурса ҳам, иккинчи ёқдан кўб қийинликлар олдинда шоштириб қўюр. Чунки туркий тилимиз давлат тили бўлиб, Туркистон жумҳуриятидаги барча ҳукумат мусулмонлариға киргузилганда бу ўринларда етишарлиқ мирзо ва таржимонлар тил билмайдирки, мунинг учун зўр мушкулот олдинда шошиб қолурмиз. Ҳозирги мирзоларимиз бўлсалар, ўзлари турк ўғли турк бўлиб туркий тилнинг қоидаларини ва ёки имлони билмайдирларким, буларнинг ёзғон ва ёзатурғон нарсалари умум ва кўча тилиндан озгина тафовутлидир. Мунга илова, бу сўнг йилларда (бохусус Русия инқилобидан кейин) бизнинг мирзолар орасинда ёмон бир одат жорий бўла бошладики, булар туркий тилимизга русча сўзлар қўшиб ёзатурғон бўлдилар. Русча ўқуғон зиёли ва таржимонларимизга келганда, булар (аксарият ила) русча ва туркчани яхши билмаганликлари сабабли таржималари очиқ ва дуруст чиқмайди. Булардан русчани яхши билатурғонлари туркчани дуруст билмайдирлар.

Биз туркча қоидаларни билмаганлари учун ҳозирги мирзо ва таржимон биродарларимизни айблай олмаймиз, алар бу тўғрида маъзурдирлар. Чунки алар ва бизларнинг ҳеч қaysимиз мунтазам мактабларда ўқуб чиқмағон. Тил қоидаларининг таълими мунтазам мактабларда бўладирки, мундай мактаблар ҳануз Туркистонимизда очилғон эмас. Ҳозиргача давом этиб келган янги мактабларимизда бўлса туркий тилимизнинг сарф ва наҳви ўқутила бошлағони йўқ. Бизнинг туркий тилимиз ишланмағон бир тил бўлиб, мунинг сарф ва наҳвиға оид ҳануз бирор турли рисола босилиб чиқғон эмас. Бизнинг муаллим афандиларимиз тил қоидаларини яхши билмайдирларки, ушбу кунгача баъзилари тарафиндан ёзилғон мактаб китоблариндан маълумдир.

Хулоса, бир тарафдан тилимизнинг ҳануз ишланган бир ҳолға келмаганлиги, иккинчи тарафдан бу кунги ишларимизға етишарлик миқдорда тил билатурғон мирзо ва таржимонларнинг топилмаслиғи масаласи биз Туркистон халқини оғир ва қийин бир вазиятда қолдирадирки, мунинг тахфифи учун бирор турли тадбир ва чора кўрмакимиз лозимдир.

Бизнинг фикримизча, бу мушкилотнинг бир даража олдини олмоқ ва ўз орамиздан яхши мирзо ва таржимон-

лар етиштирмақ учун ҳозирдан бошлаб Туркистон ўлкасидаги ҳар бир шаҳарда ҳукумат ҳисобиндан тил курслари очилсун. Бу курслар икки шўъбадан иборат бўлуб, биринчи шўъбасинда ҳозирги мирзоларимиз билан мирзоликка ҳаваскор кишиларга туркий тил қоидалари ва дафтардорлик усуллари ўргатилсун. Иккинчи шўъбасинда ҳозирги таржимонларимиз билан таржимонликка ҳаваскор одамларга туркча ва русча тиллари ва таржима этмақ усуллари ўргатилсун. Мундан сўнг шундай курслардан мирзоликка ёки таржимонликка шаҳодатнома олиб чиққон кишиларгина хидматга олинсунлар.

Мана ушбу тадбирни ихтиёр этган тақдирдагина биз юқорида айтилган қийинлиқлардан бир даража қутулқон бўлурмиз.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 20 август

ШИКОЯТЧИЛАРГА ҚАРШИ

Бултур Туркистонда фақир халқ ҳокимияти эълон қилинқондан сўнг июн бошларинда Самарқанд вилояти шўросининг нашри афкори ўлароқ ушбу газета чиқарила бошлаб, муҳаррирлиги бизларга тобширилқон эди. Биз ҳам ҳозирги фақир халқ ҳукуматини халқимиз учун фойдали қилиб, бир ёқдан ҳукуматнинг мақсад маслақини халқимизга англамақ, иккинчи ёқдан халқимизнинг аҳвол ва мутолисини ҳукуматга тушунтурмоқ йўлинда хидмат этмақ билан баробар бошқа тарафдан халқимизнинг илм ва тарбияга сўнг даража муҳтожлиқини кўзда тутуб, аларни илм ва маориф таҳсилига ташвиқ ва тарғиб этиб келдик. Бу орада янги ҳукуматимиз идораларига турли сабаблар ила кириб, бир ёқдан халқни таламақ, иккинчи ёқдан халқни ҳукуматдан нафратландирмақдан бошқа хидмат қилмайтурқон баъзи виждонсиз, хоин ва акс ҳаракатчиларни танқид ва ҳажв этиб, шундай зарарли ҳашаротдан ҳукумат деграларини тозаламоқ учун қўлимиздан келганча тиришдик ва ушбу йўлда бир оз машаққат ҳам кўрдик. Хулоса: биз фақир халқ ҳукуматига садоқат этмақ билан баробар халқнинг кўзини очмоқ ва аларга ҳозирги инқилоб замонинда илмий ва сиёсий йўлларни кўрсатмақ учун ожизона фикрларимизни арз этиб турдик. Мундан сўнгра ҳам ушбу маслақ ва хидматимизда давом этсак керак.

Фақир халқ ҳокимияти янги эълон қилинган кунларда бойлар баъзи мутаассиб муллолар ва эски ҳукуматдорларнинг оғулари билан халқимиз керак янги ҳукуматдан ва керак газетамиздан нафрат қила эди. Янги ҳукуматни «таловчи гуруҳ» ва газетамизни онинг маъшуқи деб гумон эта эди. Лекин бу англашилмаслик секин-секин кўтарилиб, ҳозирда халқ ўзининг ҳукуматини таниди ва онинг билан бирлашди. Илгари ҳукуматни танимаган халқимиз ҳозирда ҳукумат идораларинда рус биродарларимиз билан қўлга қўл тутишуб ишламакда, илгари ушбу газетани «большевик хушомадчиси» деб гумон этган халқ ҳозирда «ўз газетимиз» деб олиб ўқумоқдадир. Мундан илгари шаҳримизда чиққан газета ва мажаллалар мингдан зиёда босилган йўқ эди. Аммо бизнинг ушбу газетамиз ўқувчиларининг кундан-кун кўпая борганлиги соясинда ҳозирда ҳар бир рақаминдан 2200 нусха босилиб тарқалмоқдадир.

Юқорида ҳам айтдикким, ҳукумат ишларинда аралашиб юрган баъзи фитначи, ифвогар, номуссиз ва киссапараст кишиларни биз ҳамма вақт танқид ва ҳажв қилиб келмакдамиз. Токи халқ ўзининг дўст ва душманларини таниб олсун. Мана биз ушбу ишимизда бир ёқдан муваффақият кўрмакда бўлсақ ҳам лекин бошқа тарафдан баъзи виждонсиз хоинларнинг шикоят ва ҳужумлариға маъруз бўлмоқдамиз. Чин сўзнинг аччиғ ва қаттиқлиги барчаға маълумдир.

Тўғри танқид ва ҳажвларимизнинг натижасинда баъзи кишиларнинг хиёнатлари майдонға чиқа бошлағач, алар қўрқувға тушуб биздан ва газетамиздан ҳукуматға шикоят этарға киришдилар. Ҳатто бир дафъа маним ўзимни ўлум ила таҳдид этдилар, «сени хотун-чақанг билан ўлдурармиз», дедилар.

Тақрибан икки ой бурун шаҳримиздаги бир комиссарнинг ишсизликиндан газетамизда бир шикоятнома босилган эди. Шул шикоятномани кўргач, мазкур комиссар бизнинг устимиздан ҳукуматға шикоят этдики, идорамиз тарафиндан анга муносиб жавоб қайтарилди. Яна ушбу кунларда бизнинг 51-рақамли газетамиздаги «Тасфинлик мажлис» сарлавҳали мақола билан «Шапалоқ»ни ўқуб бир неча зотлар ҳаяжонға келмишлар ва бизнинг устимиздан вилоят шўросиға шикоят этмишлар. Аларнинг

шикоятлариға қараганда гўё бизлар фитначилик йўли билан ҳукуматга қарши ҳаракат қилғон бўлсақ, гўё биз Ақобир афандига тарафдорлик қилиб болшевиклар ва ё бошқа ҳукумат идораларининг зарариға ёзғон бўлсақ. Ҳолбуки, «Тасфинлик мажлис» мақоласинда ёзилғон сўзлар ўз сўзимиз бўлмай, балки расмий бир жамиятнинг умумий мажлисинда сўйланган сўзлардирким, бу тўғридаги маъсулият бизга эмас, нотифларга оид бўлса керак. Ақобир афандига келганда, биз анга тарафдорлик қилиб «бу киши яхши, бошқалари ёмон» деганимиз йўқдир. Аммо шу қадарини биламиз ва иқрор этамизким, Ақобир афанди ушбу кунгача халқимизга яхши хидмат этиб келди. Мунга уезд шўроси билан фирқа кўмитаси тарафидан Ақобир афандига юборилган «ризнома»лар далил ва шоҳид бўлса керак.

Эмдиликда бизлар ҳукуматга ҳақсиз шикоят ва саоят этатурғон афандиларга ва бошқаларга қатъий суратда айтатурғон сўзимиз шулким: бизлар ҳеч кимга хушомадгўйлик қилмаймиз ва ҳеч кимдан кўрқмаймиз. Бизлар виждон ва номусимизни пулға сотмаймиз. Бизнинг дўстимиз ва маъшуқимиз ёлғуз ҳақиқат бўлғонлиғи учун ҳақиқат ва тўғрилиқдан бошқа ҳеч кимни риоя этмаймиз. Тўғрилиқ йўлидан бўҳтон, ҳибс, ҳатто, ўлумдан ҳам кўрқмаймиз. Тўғрилиқ ва муқаддас маслакимиз йўлинда қурбон бўлмоқни ўзимиз учун шараф деб биламиз.

Ушбу тўғрида ҳукуматдан қилинатурғон рижо ва илтимосимиз шулким: мундан сўнг биздан ва ғазетамиздан шикоят қилатурғон зотларни бизлар билан бир мажлисда рўбарў қилсин, токи бизлар аларнинг шикоятиға жавоб берайлук. Агар шундай мажлисда бизнинг гуноҳимиз собит бўлса, бизни, йўқса, ондай бўҳтончиларни ҳукумат тевишли жазоға гирифтор этсун.

Ҳайъати таҳририя томонидан Ҳожи Муин ибн Шукрулло.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1919 йил 23 январ

ТҶЙ ВА АЗА МАРОСИМИ ҲАҚИНДА

Ҳар ернинг авом халқи ўзи ҳақиқат ва моҳиятини англамағон ҳолда динга нақадар эҳтиром кўзи ила қараса, эскидан қолғон русум ва одатларға ҳам шул нисбатда эҳтиром ва эътибор ила қарайдир. Ҳатто авом халқининг кўбиси

диннинг амр ва наҳйилариндан юздан бирига амал қилмагон ҳолда, ота-боболаридан қолгон урф ва одатлардан четга чиқмаслиқ учун бор кучи ила тиришадир. Баногоҳ, бирор ишини урфга мувофиқ суратда қилолмаса, «ёру дўстларим орасинда беобрўй бўлдим», деб қайғурадир ва ўзини нажотсиз санайдир.

Мана, биз Туркистон халқи ҳам илмсизлигимиз сабабли турли маросим ва одатлар юки остинда эзилиб, мунинг учун ахлоқий ва молий жиҳатдан ғоят кўб зарарлар кўрмакда бўлгон бир миллатмиз. Бизларни ўзиға асир этиб олгон урфлардан энг кўб зарарли ва ёмонроғи хатна, никоҳ тўйлари билан аза маросимидир. Бизнинг халқ «мол ва жон кетса кетсун, обрўй кетмасун», деб хатна ёки никоҳ ва ё аза маросимини ўрунға кетурмак учун қўлларинда бор нарсаларини 1—2 кунда барбод этадилар, қарздор бўлалар. Қарзларини адо эта олмағач, охири, «молни одам топар, одамни мол топмас», деб ўз боғ ва ҳовлиларини сотиб, қарзлариға бералар. Шул йўл билан бир ёқдан мол ва мулклариндан айрилиб дарбадар ва хору зор бўлалар. Иккинчи ёқдан ҳақиқий обрўйлариндан ажралиб охиратга сафар эталар.

Биз Туркистон фақир халқи неча йиллар Русиянинг золим ва мустабид чорларининг қўли остинда асир бўлуб, ҳеч бир жиҳатдан ўз аҳволимизни ислоҳ эта олмадиқ. Эски ҳукуматнинг биринчи мақсади ҳам, ўз қўл остиндаги ғайри рус миллатини жаҳолат ва одати мазаррат остинда эздуруб охири руслашдирмоқ эди. Эмди андай ҳукумат бизнинг бошимизда йўқ. Ҳозирда ҳокимият фақир халқнинг ўз қўлиндадир. Ушбу вақтда Туркистон фақир халқи ўзининг илмий ва ижтимоий ҳолларини на тариқа ислоҳ ва тараққий этдирмакчи бўлса, ихтиёри ўзиндадир. Бу тўғрида ҳеч ким анга монеъ бўлолмайди. Балки ҳар ким ёрдам берадир. Мана, ушбу яхши фурсатни ғанимат билиб илмий, ижтимоий ҳолларимизни ислоҳ этмак, яъни чин илм ва маорифдан баҳра олмоқ ва ўз орамиздаги ёмон одатларни барҳам бермак барчамизга лозимдир. Биз юқорида ҳам айтдикким, ҳозирда бизнинг устимизда даҳшатли суратда ҳукм-фармо бўлгон урф ва одатларнинг энг кўб зарарлироғи хатна, никоҳ тўйлари билан аза маросимидир. Бу маросимнинг баъзи ёмонроғини барҳам

бермак ва баъзисини ислоҳ этмак керакдир. Ушбу кунларда Тошкандда мусулмон шўроси ҳам шул урф ва одатларни ислоҳ этиб бир қарорнома нашр этдиким, маҳаллий газеталарда ўқулди. Бизнинг фикримизча, хатна, никоҳ тўйлари билан аза маросимини ушбу равишда ислоҳ этмак тевишдир.

ХАТНА ТҶЙИ

Бизнинг туркистонлилар хатна тўйиға кўб аҳамият бериб, бир кундан 5—6 кунгача тўй қилалар. «Базм», «кўбқари»лар бералар ва бу йўлда мингларча сўмни исроф ва барбод эталар. Ҳолбуки, бу одат бизнинг Туркистондан бошқа ўлкалардаги мусулмонларда йўқдир. Арабистон, Миср, Истанбул, Кафказ, Татаристон ва Эрон мусулмонлари болаларининг хатнаси учун тўй бермайлар, лоақал бир неча кишини чақириб зиёфат ҳам қилмайлар. Фақат пайғамбар суннатини бажо кетурмак ила иктифо эталар. Бизларнинг ҳам бу тўғрида аларнинг йўллари ила боришимиз керакдир. Хатна учун қанча ақчалар исроф этиб, тўй ва кўбқари бермак ҳожат эмасдир. Ҳатто хатна муносабати ила бола учун янги кўрпа-ёстуклар ёки турли рангда неча қабат янги кийимлар ҳозирламак ортуқчадир. Мундан бошқа мумкин қадар болаларни кичиклик вақтинда янги усул ила хатна қилмоқ керакдир.

НИКОҲ ТҶЙИ

Никоҳ тўйинда икки турли ёмон одатимиз борким, алардан бир қисмининг ахлоқий жиҳатдан, иккинчи қисмининг молий жиҳатдан кўб зарари бордир. Мана шул урфу русумларнинг баъзисини бутун барҳам бермак ва баъзисини ислоҳ этмак лозимдир. Никоҳ тўйи зоҳиран бизнинг кўзимизга бир тўй каби кўрунса ҳам, лекин ҳақиқатда ўзи беш тўйдир. Чунки, «Нон шиканон» (синдириш — *Н. Н.*), «Фотиҳа», «Никоҳ», «Рўйи бинон» (юз очди — *Н. Н.*) ва «Домод талабон» (куёв чақирди — *Н. Н.*)нинг ҳар қаюси бир тўйдирким, буларға мингларча сўм исроф бўладир. Бу тўйлардан «никоҳ» ва «рўй бинон»дан бошқалари ортуқдир. «Нон шиканон»га 3—4 кишидан зиёда одам юбормак ҳожат эмас. Ўшандоқ «никоҳ» ва «рўйи бинон» тўйлариға ёру дўст ва қариндошлардан 30—20 дан ортуқ кишиларни

чақирмаслиқ керакдир. Баъзи кишиларға тўн кийгизмак, тўйдан нон ва ширавор олиб кетмак барҳам бўлсун.

Хотунларға ҳам олиб кетмаклари учун тузу нон ва киши бошига бир табақдан ош берилмасун. Никоҳ тўйинда куёвдан «шоҳи улоғ», ёғ пули ва шунга ўхшаш нарсалар олинмасун. Падар вакил ва шоҳидларға тўн бермак, қизни «вакиллигингни бер», деб қийнамоқ ва йиғлатмоқ, имом хутба ўқуғон чоғда куёвнинг кийиминдан игна ўтказмак, никоҳдан кейин куёвга кийимлар кийгузмак, «пойандоз» тутмоқ, қизни ўтга айландируб, анинг олдинда бир неча ҳаёсиз кишиларға қабиҳ алфозли ашулалар ўқутдируб куёвнинг уйиға элтмак каби ёмон урф ва русумлар манъ этилсун. Куёв ўз кийимини ўз уйиға кийиб келсун. Келинни ароба билан узатмак мувофиқдир. Куёвнинг уйинда келинни олов атрофиндан айландирмак мажусийлардан қолғон бир одатдирким, муни барҳам бермак керак. Никоҳ кечаси 15—20 хотун-қизлар ётғон бир уйда куёвнинг келин билан бирга ётмоғи катта айб ва ахлоқсизлиқдурким, бу одатдан қўл тортмоқ лозимдир. «Рўйи бинон» куни куёвнинг ақрабоси бўлғон хотун-қизларнинг келинни ҳадя «дастовез»лар билан кўрмаклари ва келиннинг аларға «кийити» номи ила қалпоқ, белбоғ ёки кўйлак-иштон бериши ортиқча таклиф бўлғони учун барҳам бўлсун. «Домод талабон»га куёвнинг ўзи 3—4 киши билан бирга борса кифоя этадур. Никоҳ тўйидан илгари ҳар бир ийдда қиз тарафиндан куёвга «таги жога» исми-ла кийим ва дастурхон тақдим этиши ёки куёв тарафидан қизга шунга ўхшаш нарсалар юбориши ҳожат эмасдир.

Никоҳ тўйиндан илгари қиз ҳам куёв тарафиндан ҳозирланатурғон кийим ва уй асбоблариға келганда: бу тўғрида бизда ортиқча масориф кўбдирким, буларни ислоҳ этмак керакдир. Мисол, куёвнинг ақчаси ила қиз тарафидан тайёрланатурғон «кашида»ларининг кўбиси бўғча ва сандиқларда чуруб ётатурғон кераксиз нарсалардирким, булардан ёлғуз бир донадан «белбоғ», «жойнамоз», «сўзана», «рўйжо» ва «болиш-пўш» ҳозирлаб, бошқаларини барҳам бермак лозимдир. Қизга ҳар бир кийимдан 7—8 хил тайёрламоқ керак эмас. Бу тўғрида куёв ўз ҳолиға қараб ишласун. Яъни, кучи етса кўброқ, бўлмаса озроқ кийим олиб берсун. Андай кераксиз нарсалар ўрнида уй ва ти-

рикчиликка керакли асбоблар ҳозирлансун (мисол, кўрпа, ёстук, гилам, таом асбоблари ва шунга ўхшаш зарур нарсалар). Бу тўйларда «базм» қилиб жувонлар ўйнатмоқга йўл берилмай, аммо дутор, танбур ва доира чалмоқ, ашула ўқумоқ мумкин бўлсун. Тўй ҳар вақт бекорлик чоғда, яъни халқ хизматдан бўшагон вақтда бўлсун.

Булардан бошқа яна бир нозук нуқта борким, тўйдан илгари мана шунга диққат этмак тевишдир. Ул нуқта эса қизнинг ризолиғини олмоқдир. Ҳозирда бизнинг мусулмонлар ёлғуз ўз ихтиёрларинча қизларини куёвга бералар. Ҳатто баъзи виждонсизлар ўз қизларини бойларга сотиб юборалар. Мана шу зулм ва хиёнатларга йўл бермаслик керакдир. Қизни куёвга берилур экан, энг аввал бу тўғрида қизнинг ризолиғини билмак керакдир. Қизни ризолиғиндан бошқа куёвга бермак шаръан ва қонунан манъдир. Бу ҳақда ғоят диққат ва эътибор ила ҳаракат этмак керакдир.

ЎЛУК ВА ТАЪЗИЯ МАРОСИМИ

Ўлук ва таъзия тўғрисида ҳам ёмон урф ва русумларимиз кўбдир. Чунончи, қабр устинда халқга «йиртиш» бермак, қўлга таёқ олиб баланд товуш ила йиғламоқ, ўлукнинг ақрабоси бўлгон хотунларга аза тутмоқ учун кўк ва қора кийимликлар бермак, хотун-қизларнинг «гўянда» ва «садр» ила баланд йиғламоқлари, «уч», «етти», «йигирма», «қирқ», «йил» кунларинда халқга ош бермак. Мана ушбу беҳуда одатларнинг барчасини барҳам бермак керакдир. Аммо мазкур кунларда ўлукнинг руҳига хатми Қуръон, дуо ва фотиҳа қилмоқдан зарар йўқ. Шунга ҳам 3—4 кишидан зиёд одамларни чақирмаслиқ керакдир. Ўлукнинг энг яқин хотун-қиз ақрабоси 40 кундан зиёд аза тутмай, 40 кундан сўнг азалиқ кийимини ташласа лозим.

Тўй ва аза хусусинда бизнинг фикримизга келган нарсалар шулардан иборатдир. Бу урф ва одатлар шаҳар халқиға махсус бўлиб, аммо уезд ва саҳро халқининг бу тўғридаги одатлари бошқачадирким, биз андан бутун хабардор эмасмиз.

Энди уезд ва шаҳар шўролари ила мусулмон иштирокиюн фирқасиндан ўтинамизким, ушбу маросим ва одат-

нинг ислоҳи хусусинда кенгашлашиб яхши қарорлар чиқарсунлар. Ва ўшал қарорномалариндан бир неча минг бостуруб, халқ орасинда тарқатсунлар эди. Шундай қарорномага амал қилмағон тўй ва аза эгалари билан гузар комитетларини масъулиятга тортиб, аларни қаттиқ жазоларга маҳкум этсунлар эди.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1919 йил 22 март

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ

Халқимиз илм ва маорифнинг ҳақиқий қимматини ўлчай олмаса-да, мактабдан асл мақсад нима эканлигини дуруст тушунмаса-да, «мактаб деган ўқув юрти бор, унда болалар бориб ўқуйдилар» деб билалар, ихтиёрли, ихтиёрсизми болаларини мактабга юборалар.

Аmmo «Болалар боғчаси» деган сўзни эшитмаган одамлар кўбдир. Шунинг учун бу тўғрида бир оз маълумот бермак, бу кунларда очилган «Болалар боғчаси»га аҳолининг диққатини жалб қилмоқ муносиб кўрулади:

«Болалар боғчаси» шундоқ бир бинодирки, анда ўқув ёшига етмаган 4—6 яшар болаларни йиғиб асрайдирлар. «Болалар боғчаси» шаҳарнинг энг яхши ва хушҳаво еринда, боғчалик бир бинода бўладир.

Болалар боғчасинда болаларнинг сонларига қараб учтўрт нафар бола тарбиясини яхши биладирган тарбиячилар қўйулалар. Болалар кунда соат саккиздан икки ёхуд тўртгача у ерда асраланалар.

Тарбиячилар болаларни ҳар қисми оддий ўйунлар билан ўйнаталар, коғоз, лой ва чўбдан ҳар нарсанинг суратини ва намунасини ясаталар. Қалин коғоздан кесилган ёхуд чўбдан ясалғон ҳарфларни болаларнинг кўлларига бериб, ўйун йўли билан ҳарфларни таниталар. Болаларнинг ўз аъзолари ва кўзларига кўруниб турғон нарсаларнинг отлари ва сифатлариндан қисқа-қисқа сўзлар ясаб, болалардан айтиралар. Шул восита билан болаларни тўғри ва уста сўйламакка ўргаталар. Болаларни бирга ўйнатиб, бирга ўтуртуб, бирга турғузуб жамоат билан ишламак, жамоат бўлиб тирикчилик қилмоқга одат қилдиралар. Болаларнинг тез-тез оч қолишларини эътиборга олиб, болалар табиатига мувофиқ енгил-енгил емаклар егузалар. Болаларни покизаликга

одат қилдиралар. Ұйун вақтинда, тамақ вақтинда кийимларини, кўлларини булғотдирмайдирлар. Болаларга қисқа-қисқа шеърлар ўргатиб, мусиқий ҳавоси билан ўқутуб, руҳларини тарбия қилалар. Болаларнинг эсонликларини сақламоқ, гавдаларини ўсдурмак учун табиблар сўзлари бўйинча ҳар қисм ҳаракат қилдиралар. Хулоса, бир тарбияли онадан ортуқроқ болага қарашалар ва асрайдирлар.

Маданий миллатлар ичинда «Болалар боғчаси» кўб замонлардан бери бор. Ва болалар мактабдан бурун у ердан тарбия олалар. Болалар боғчаси Туркистонда ҳам кўпаймоқдадир. Эски Тошкандда мусулмонларнинг бир неча болалар боғчалари бўлди.

Самарқандда ўтган йил руслар учун собиқ губирнатур боғинда, яхудийлар учун қизлар гимназияси ёниндаги бинода «Болалар боғчаси» очилиб, миллионлар сарф қилинмоқдадир.

Баъзи маориф шўъбаларинда қотишиб юрган маориф-парвар ўртоқларнинг кўшишлари билан ўтган баҳор эски шаҳарда Хайробод қитъасинда Қулибойбачча ҳовлисинда мусулмонлар учун ҳам болалар боғчаси очилиб эди. Лекин болалар боғчаси нима эканлигини халқ англамади, болаларини юбормадилар. Бир талай харажатлар бўшға кетди, тарбиячилик учун Тошканддан келтурулган, болалар боғчаси курсига ўқуғон татар ҳамшираларимиз бола йўқлигидан зерикиб яна қайтиб Тошкандга кетдилар. Лекин эски шаҳар маориф шўъбаси болалар боғчасининг кераклигини, бола тарбияси учун лозумини кўзга олиб мазкур Қулибойбачча уйинда яна «болалар боғчаси» очди. Эмди халқимиз мундоқ тарбия уйиндан истифода қилмоқ учун 4–6 яшар болаларини бу ерда юборсалар эди.

Эскидан бери халқимиз болаларни тўрт-беш яшарлигидан мактабга элталар, домлоға айтадургон сўзлари: «Тақсир, ўқумаса-да, алдаб-сулдаб мактабда сақланг, уйда шўхлиқ қилиб, онасини безор қиладир. Иш кучидан қолдирадир, кўчаларда, ноқулай ерларда ўйнайдир. Бирон ўсал бўлмасин деб кўрқаман. Мактабда турса, ман бозорда, онаси уйда хотиржам бўламиз...» Ана шу ҳоллар кўрсатадирки, ёш болаларни асрамак ва ёмон ўйунлардан, ноқулай ишлардан сақламоқ учун бир ер керак экан. Бошқа муносиб бир ер йўқлигидан оталар болаларини ёш чоғиндан

хотиржам бўлайлук деб мактабга элталар. Лекин ёш болаларни мактабга юбормак ва ўқуйдиргон болалар қаторинда ўтқузмоқ боланинг эсонлигига кўб зарарликдир. Бола ёш чоғинда кўнгли хоҳламайдиргон бирон ишга мажбур қилинса, бадани ороқ бўладир. Димоғ ва миясига халал келадир, қони бузиладир, аъзоси ўсишдан қоладир ва бошқа касалларга учрайдир.

Кўчада, уйда ўз ҳолича кўйулса, ёмон ўйунлар ўйнайдир, кўча болалари билан ёқалашиб, урушиб ахлоқи бузиладир, ёшликдан айғоқликни, олифталикни ўрганадир. Кўчада от ва ароба остинда қолиб ёки том ва ёғоч устиндан йиқилиб, бирон ўсал бўлмоғи ҳам мумкиндир. Ўсал бўлмаса-да, ўз бошига ўйнаб юрган болани «Нима бўлди?» деб ота-онанинг юраги титрайдир. Мана, «Болалар боғчаси» шу ҳолларнинг борисига чорадир.

«Болалар боғчаси»нинг биринчи фойдаси болаларни мазкур ҳоллардан, ота-онани беҳуда ташвишлардан қутқармоқдир. Иккинчи фойдаси болаларни яхши тарбия қилиб, лозим ишларга ўйун йўли билан ўргатиб, мактабдан бурун мактабга ҳозир қилмоқдир.

Бу хулосаларни халқимиз дуруст англаб, мингларча халқ ақчаси сарф бўлаётган бу ишлардан истифода қилсалар эди. Англагон кишиларга лозимдирки, англамагонларга тушунтирсунлар. Муни яхши билдирсунларки, маориф шўроси, халқ ҳукумати бу ишларни ўйун учун ёхуд ўзи учун қилмайдир. Балки халқ ақчасиндан бир қисмини халқ манфаатига сарф қилмоқчи бўладир. Бизга лозимдирки, гўшт дўконинда навбат кўзлаб тургандек, мактаб ва боғчалардан ҳам биримиздан-биримиз бурунроқ навбат олмоқ ва истифода қилмоқ учун югурсак.

Сўз охирида шуни эсга тушуруб ўтамизки, яҳудий ватандошларимиз аҳмоқ кишилар эмаслар. Балки буларнинг зийракликларига барчамиз қойилмиз. Булар ҳунар мактаби очдилар, эскидан савдогар бўлдиқлари ҳолда ўн қўл билан янги ҳунар, янги ишларга ёпишдилар. Болалар боғчаси очиб болалар билан тўлдирдилар, ҳосили қанча мумкин бўлса, шунча фойда олаётибдилар.

Ҳоло биз болаларимизни охири солдат қиладир, деб кўрқмоқда, хаёлот билан овора бўлиб, истифода йўлларииндан маҳрум қолмоқдамиз.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1919 йил 3 ноябр

ЁШЛАР! ЮРТНИНГ УМИДИ ЁЛГУЗ СИЗГАДУР

Биродарлар! Сўнг асрларда олами исломнинг умуман, Туркистоннинг хусусан бошиндан ўткардиги фожеаларни бир-бир санасак, неча жилд китоб бўладир ва бу фожеаларнинг бошлича сабаби билимсизлик, жаҳолат, муҳокамасизлик, бир-бировга суи зан (бадгумонлик), бир-бировга ишонмаслик, бирон каттароқ ё мўйсафид одам ҳар нима деса ани Худо тарафидан келган ваҳийдек билмакликдан иборат эди. Нодонлигимиз шу даражададирки, асрлардан бери ислом олами, Шарқ дунёсининг бошига қандай фалокатлар келди, бу фалокатларнинг сабаби кимлар ва нима эдикини билмаймиз. Ҳоло ҳам билмасликимизга давомат қилмоқдамиз. Ўтган асрларни бир ёққа қўяйлик, ёлғуз шу кейинги тўрт-беш йилда Туркистонда нималар бўлди, хабаримиз йўқ. Ҳолбуки, орамизда мундан олтмиш йил бурунги ҳолларни кўзи билан кўрган, рус ҳукумати мустабидаси билан мулоқот воқеаларда иштирок қилгон қарияларимиз кўб. Лекин бечора қарияларимиздан у фожеаларнинг сабабини сўрасак, «Фалон одамлар русларга тил берди, фалон авлиёнинг руҳи койиди ёки фалон девона айтдики, хизр Илёс рус аскарлариға пешдорлик қилмоқдадур. Шунинг учун таслимдан бошқа чора йўқ эди...»дек сафсата сўзлар сўзлайдилар.

Ҳақиқат ҳол нима эканлигига бир мисол бўлсун деб, қисқагина бир нарса ёзаман. Рус аскарлари Туркистон ҳудудини ошиб, Авлиётани ишғол қилаётган вақтинда мағрур амир Музаффарнинг якка мақсади Хўқанд хонлигини маҳв этмак эди. Анинг зуъмнича, Хўқанд хони хилофи шаръий ишлар қила эмиш. Шунинг учун шариятнинг ягона эгаси бўлгон Бухоро ҳукумати Хўқанд хонлигини маҳв этмак фарз эмиш. Хўқанд хонлиги эса гоҳ Худоёрхоннинг тарафини олиб, гоҳ Мусулмонқулиға пабрўлик қилиб, гоҳ билмам қайси эшони миённинг истиҳорасиға имон келтируб, бир-бировини сўкмак билан овора эди. Иш шу даражага етдики, рус қозоқлари Тошканд шаҳрини ишғол қилдиғи вақтда, амир Музаффар шарият исминдин Хўқандни таламоқ, хотун-қизларни номуссиз қилмоқ билан машғул эди. Анинг зуъмнича, биринчи фурсатда Хўқанд аҳолисидан ўч олмак лозим эди. Аммо руслар бўлсалар,

шариат исминдан муҳораба қиладургон амир Музаффар аскарининг қаршусинда тура олмай, Оренбургдан нари ёқға қочиши аниғ эди.

Лекин иш амир Музаффар ўйлағонча чиқмади. Тошкандан кейин Хўжанд, Уратепа, Жиззах, Янги Қўрғон, Самарқанд бири орқасиндан бири кета бошлади. Бу вақт эътиқодлар бошқаланди, бу мағлубиятларнинг сабаби, ҳикмати изланди: «Рус аскарининг олдайинда хизр Илёс, билмам яна қайси дажжол раҳбарлик қила эмиш. Шунинг учун бу мағлубиятларга биз туркистонлиларнинг ҳеч даҳлимиз йўқ эмиш».

Баъзиларнинг зуъмнича, бунинг сабаби ўзимизнинг аъмоли бадимиз эмиш. Дарвоқе, бу бир даража тўғри фикр. Лекин масала, бундаги қайси қисм амали бадимиз бунда бир қисм ишларда гуноҳкор бўлур. Лекин бу гуноҳ ўз шахсига оид бўлдиғи учун анинг жазоси қиёматда мавқуфдир. Худо хоҳласа — бағишлар, хоҳласа — жаҳаннамга юборур (у шариат ҳукми). Аммо бир қисм гуноҳларга банда анинг жазосини шу дунёда кўрур. Мисол, илмсизлик, ёмон ахлоқдек гуноҳлар.

Маалтаассуф, бизнинг муҳтарам фахрийларимиз у фожеаларимизга аввалги қисм гуноҳларимизни сабаб кўрсата эдилар. Аммо, дарҳақиқат, охирги қисм гуноҳларимиз, яъни нодонлигимиз сабаб эди. Нодонлик бир гуноҳдирки, анинг жазосини ҳар кимса шу дунёда кўрмакга мажбурдир.

У фалокатларнинг ҳақиқий сабабларини тушунган, иш қўлдан кетмасдан бурун илож ва чорасига фикр юритган баъзи бир одамлар бор эди. Лекин у бечораларнинг қайсиси тилчилик, қайсиси ҳукуматга хиёнат, қайсиси Хўқанд хонлиғи, балки Шаҳрисабз бекига жосуслик гуноҳлари билан кесилдилар, осилдилар, зиндонларга солиндилар.

Улуғ Туркистон парча-парча бўлуб, рус қозоқлари оёғи остинда эзилгандан кейин ҳам биз бурунги аҳволимизга давомат қилдиқ. Келаси кунлар учун ҳеч бир ҳозирлик кўрмадук. «Бу ҳол билан кетаберсак, бир кун дунё юзиндан маҳв ва мунқариз бўлурмиз. Шунинг учун фурсат ўткармасдан илм ва маърифатга ёпишмоғимиз керак», деб орамиздан чиқиб бизга насиҳат берган мутафаккирларимизни яна Бухоро амирининг, Бухоро уламосининг иш ва сўзларини ўзимизга далил қилиб, шариат исминдан жо-

нимиз борича илм ва маорифга қаршу турдуқ. Агар бизга ақл ва муҳокама бўлса эди, эллик йиллик асорат замонида чор ҳукумати бизни қанча қисса ҳам яна Туркистоннинг ҳар шаҳринда юзларча илмлик одамлар етишдира олар эдик. Бу инқилоб замонинда мунчалиқ хатолар (одам-сизлик)га учраб, фалокатларга гирифтор бўлмас эдик.

Эмди келайлук инқилоб замониға: биз бу нарсага ҳозир эмас эканмиз, буюк Русия инқилоби бошланди. Яна ўшал мўйсафидларимиз, қариларимиз, уламомиз майдонға отилдилар. Ҳар нарсани ўзлари билдикича юритмоқчи бўлдилар. Табиий, буларнинг билдиклари нарсалар мундан эллик йил бурундаги одамларнинг билдиклариндан ошуқ эмас эди. Ёшларимизға келсак, буларнинг бир қисми қариларимизнинг асорати остинда эдилар, бир қисмлари дуруст тарбиялари, етарлик илмлари ва тажрибалари бўлмадиғи учун жиддий ишлар, инқилоб тошқунларини бажара олмас бир ҳолда эдилар.

Керинский замони ўтди, ишчилар даврони келди, лекин яна биз олами ҳайратда на дейишимизни, нима қилишимизни билмасдан сарсон эдик. Қариларимиз ва тажрибакорларимиз «15 кун, бир ойда шўролар ҳукумати йўқ бўлур», деб ҳукуматға яқинлашмадилар ва яқинлашганларга шариат исминдан, билмам, қайси имон кароматиндан кўрқуб йўл бермадилар.

Инқилоб ўсди, Русияни бутун ишғол қилди, икки йилни тўлдуруб учинчи йилға қадам босди. Москов йўли очилиб, Туркистонға инсониятпарвар ўртоқлар раҳбар бўлиб келдилар. Туркистон аҳолисиға ота-боболарининг эсларига келмаган ҳақлар берилди. Бу ҳақларга эга бўлмоққа ярайдиган йигитлар етиштирмак учун мактаблар очилди. Миллионлар билан оқча сарф қилинди ва сарф қилинмоқдир. Асоратдан қочиб ватанлариға бораётган усмонли қондошларимиз бизнинг жаҳолатимизга жонлари куйиб, муваққат бўлса-да, бир неча кун бизга раҳбарлик қилмоқ учун Туркистонда тўхтаб фидокорона хизматларга киришдилар. Усмонли қардошларимиз ёлғиз илм жиҳатдангина эмас, ҳатто, ҳукумат ва фирқа ишлариға киришиб сиёсий жиҳатдан ҳам бизга раҳбарлик қилмоқдалар.

Осмондан тушган шунча давлат, шунча тахт, шунча ҳуқуқ, шунча имтиёз муқобилинда биз нима қилаётир-

миз? Биз яна 50 йил бурундаги эски жаҳолатимиз, эски суизанимиз (бадгумонлик), эски соддалигимиз (таъбири маъзур кўрилсун), эски ақлсизлигимиз билан ҳар нарса ўзимизча маъно бериб, халқни ташвишга, ёшларни жаҳолат ва ахлоқсизликга солиб шундоқ ғанимат ва тор бир фурсатни бўш ўтқариб, туркистонлиларнинг келаси кунлари учун гўр қазмоқдамиз.

Хотирларга бўлса керак, ўтган йил мактаб болаларини фанний саёҳат учун рўйхат қилаётгондаги «бизнинг болаларни солдат қила эмиш», деб 8–10 яшар болаларни мактабдан қочируб боғларга элтиб ёшурдик. Таҳрири нуфус (аҳолини рўйхат) вақтинда «Худо урди! Солдат бўлиб ўлармиз?» деб йигитларимизни Шаҳрисабзларга, Қаршиларга, Бухороларга қочирдук ва неча кун орадан ўтди, ҳеч ким солдатликка олинмади. Худуд қоравуллари кўлларига тушиб турмада қамалгон йигитлар ҳам озод қилиндилар. Шаҳрисабзга қочгонлар оёғлари шишиб, балоларга гирифтор бўлиб «бозордан қайтгон инак»дек такрор Самарқандга келдилар. Буларга ҳам «Қаерга кетиб эдинг!» деб ҳеч ким бир нарса сўйламади, бу алдангон қочқунлар кўб зарарларга, кўб фалокатларга учрадилар. Кўб ақчалари сарф бўлди, Самарқандда хотун-болалари кишисиз қолди. Баъзилари, устига-устак, Шаҳрисабзда 50 таёқ шаллоқ ҳам едилар. Ҳар нима бўлди-ўтди. Яна Ватанларига келдилар. Лекин буларни иғво билгон нодонлар, буларни қочургон қарилар, буларни шунча фалокатларга учратган оталар қилгон ишларидан ҳеч уёлмадилар. Уёлмоқ нари турсин, у нолойиқ иғволариндан ибрат олиб, мундан буён ақл билан иш қилмоқ, муҳокама қилиб сўз сўйламоқни ҳам ўрганмадилар.

Мунча узун-узун сўз сўйлаб, ўқувчиларнинг бошларини оғритдигимга сабаб бўлгон кичкинагина бир ҳикоятни арз қиламан. Маълумки, 1919 йил ёз фаслидан бошлаб Самарқанд ҳам илмга интила бошлади. Мактаблар тартибга қўйилди. Мутааддид курслар очилди. Бу ишларга усмонли қардошларимизнинг, хусусан, эски шаҳар маориф мудирини Сулаймон Сомий афандининг фидокорона хидматлари сабоқот қилди. Ўқувчилар ўзларини халқ назарига кўрсата бошладилар. Хусусан, «Олтой дарнаги» курсининг шогирдлари бутун Самарқанд аҳолисининг диққатларини жалб қилди. Бу жамиятнинг гимнастик, мусиқа ва тиётру учун бошқа-бошқа тўдаси бордир. Шу кунларда мусиқа

тўдаси бир неча шарқийларни нўтасиға табиқот чолмоқ-
дадир. Бу музиқани доира ва нақорадан иборат билиб юр-
ган, ёврополилардек музиқа чалишни, ёврополиларға мах-
сус бир ҳорқа гумон қилиб келган биз самарқандлиларга
катта ишдир. Бунинг учун қанча қувонсақ ҳақимиз бор.
Лекин ишнинг ижобати бошқа ўринда, «Олтой дарнаги»-
нинг музиқа тўдаси аъзолариндан бирининг онаси ўғли-
нинг ёврополикдек музиқа чалишини кўриб, ўз қисқа ақли
билан ё бошқа бир нодоннинг иғвоси билан «Худо урди,
энди ўғлим солдат бўлди», деб ҳукм қилмиш. Гўёки булар-
ға музиқа ўргатиб, фронтға юборур эмишлар. Йўқса, ёвру-
полилардек музиқа чалмоқ нимага керак эмиш. Шу эъти-
қодға биноан ўғлини шаҳримизға қочирмоқчи бўлмиш...

Ай аҳмоқ бобо! Агар шўролар ҳукуматининг фронтла-
ри санинг ўғлингдек уч шарқийни зўрға чаладурғон ўн
икки нафар самарқандликка муҳтож бўлса эди, қачонлар
шўролар дунёда йўқолиб, сан ва ман хотун-болаларимиз-
гача ваҳший мутаассиблар, ажнабий аскарлар қўл остин-
да эзилиб, маҳв бўлур эдик. Шўролар ҳукуматининг икки
миллиондан ошиқ аскар ва шунга муносиб дасталари
бор. Санинг ўғлингдек «нонхўр сарзободий» ҳеч кимнинг
газакига дору бўлмайдур. Ўтган йилдаги аҳмоқликларни
эсингга кетур. Жондек гуноҳсиз ўғлингни ваҳший ҳамсоя-
лар кўлиға ўз кўлинг билан топширма!

Ёшлар! Ай ёши йигирмадан ошган биродарлар, сиз-
лар бундан буён мундақа аҳмоқларнинг сўзлариға қулоқ
солманг. Бу фурсатларни ганимат билиб, илм йўлиға югу-
ринг. Ватанингиз, бу бекас Ватанингизнинг дардия даво
бўладурғон эр ва олим йигитлар бўлмоққа чолишинг!

Ўтган йил шундақа оғуларға алданиб ватандан қочган,
йўлда ушланиб, турмаларға қамалган бир неча биродар-
ларингиз бу йил сизнинг жамиятингизнинг ишликли энг
фаол йигитларидандир. Уларнинг эсларига ўтган йилдаги
воқеа тушса қизариб, уёлалар, у ишларға сабаб бўлғон-
ларға нафрат баён қилалар.

Сўзнинг қисқаси: бизга нодон одамларнинг маслаҳат-
тиндан зарардан бошқа нарса тегмайдур. У одамлар мун-
дан сўнгра ақлға ҳам келмайдурлар. Сиз ўз пок вужудин-
гиз, ғаразсиз кўнглингиз билан иш қилинг! Ёшлар! Юрт-
нинг умиди ёлғиз сизгадур!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1920 йил 15 феврал

«БУХОРО ИНҚИЛОБИ ТАРИХИ»

Бу кунларда «Меҳнаткашлар товуши» газетаси ва «Шўълаи инқилоб» мажалласининг муҳаррирлариндан бухороли ўртоқ Садриддин Айний афандининг қалами ила «Бухоро инқилоби тарихи» отли улуғ бир асар ёзилиб, Туркистоннинг янги адабиётига қўшилди.

Мазкур асарни бошдан охиригача ўқиб чиқдик. Ўзи ўрта қўлда 571 саҳифа бўлуб, 4 бўлук ва 70 фаслдан иборатдир.

1-бўлукда Бухоронинг 1000нчи йил ҳижрийдан 1326 йилгача бўлгон аҳвол оламияси, хонларнинг иш тутишлари ва алар билан муллоларнинг муносабатлари, Бухоро амирлари ва бекларининг аҳолига қилгон жабр ва зулмлари баён этилиб, натижада Бухоро халқиға бир оз интибоҳ пайдо бўлуб, бир неча ёшлар чиқа бошлагонлиқлари зикр этилган.

2-бўлукда 1326нчи йилдан 1335нчи йилгача (1917 йил феврал инқилобигача) бўлгон муҳим воқеалар ёзилгон. Бу бўлукда Бухорода ёшлар томонидан усули жаид мактаблари очила бошлагонлиғи, бу янги мактабларға қарши Бухоро муллоларининг кўзғолгонлиқлари ва охири Бухорода Николай ҳукумати томонидан қўйилгон сиёсий маъмурларнинг янги мактабларни боғлатмоқ йўлида этак остидан юритган сиёсатлари, бунинг ила-да ёшларнинг руҳий тушмай билкулли халқнинг кўзини очмоқ учун жиддий суратда ишга кириша бошлагонлиқлари, чунончи газеталар чиқориб ҳам ёшурун жамиятлар очгонлиқлари муфассал суратда ёзилгон.

3-бўлукда Русиянинг 1917 йил феврал инқилоби кабиридан Бухорода Қолисуф воқеасигача бўлгон аҳвол ёзилгон. Бу даврда Бухоро ёшларининг очиқ равишда инқилоби жавобана бир суратда майдонға чиқиб ишлай бошлагонлиқлари Бухоро ҳукуматининг ислоҳотға мажбур бўлуб, бу тўғрида фармон чиқаргонлиғи, лекин бир неча кун ўтмасдан рус сиёсий маъмури ила амир ҳукуматининг ёшурун пултиқаси соясинда акси ҳаракат пайдо бўлуб, Бухоро тараққийпарварларининг оғир кунлар кечирганлари, Қолисуф воқеасигача баён этилган.

4-бўлукда Қолисуф воқиаламаси ва анинг асбоб ва амаллари, Бухоро инқилобчиларининг амир ҳукумати тарафидан ваҳшиёна бир суратда ўлдурила бошлагонлиғи

ва қолғон ёшларнинг Туркистонга ҳижрат этарга мажбур бўлуб, шунда Бухоро инқилоби учун ҳозирлик кўруб Бухорода ва бошқа шаҳарларда яширин жамиятлар очиб, 1920 йил 29 август инқилобигача қилғон ишлари ёзилғон.

Асар Туркистон шева ўзбекиясида (газетамиз шевасида) ғоят воқифона ва бетарафона суратда ёзилдигидек ҳам жуда енгилдирки, ҳар бир туркистонли машаққатсиз ўқиб англай оладур.

Бу асарда амир ва бекларнинг фақир аҳолига қилғон жабр ва зулмлари маориф ва маданиятга қарши этган ҳаракатлари ҳам тараққийпарвар ёшлар ҳақида қилғон ваҳшиёна муомалалари шундай ўткур қалам ила муассир ва очиқ равишда ёзилғондирким мунинг бир қатла ўқуғон кишининг бир неча ўринда ихтиёрсиз суратда кўзидан ёш оқмаслиги, ҳам амир ҳукумат мустабидасидан нафрат этиб, фидокор бир инқилобчи бўлуб чиқмаслиги мумкин эмасдир, десак шояд муболаға этган бўлмасмиз.

Асар ҳозирги Бухоро инқилоби ҳукуматининг фармоёиши билан ёзилғонлиги учун тездан босилиб матбуот майдониға чиқса керак. Ҳарҳолда шундай муҳим ва фойдали улуғ бир асарни вужудга кетурарга муваффақ бўлғонлиқлари учун керак муҳаррири ва керак буюрғувчиси (Бухоро ҳукумат ҳозираси) шояд табрикдурлар.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1921 йил 12 май

СЎЗ, ҚАРОР ВА ИШ

Маориф ва маданиятга ниҳоят даражада сувсағон Туркистонда уч ярим йиллик инқилоб давринда эзилган халқнинг тараққий ва таолийси учун нима ишлар қилинди, қандай муассасалар вужудга кетурилди?

Бу улуғ саволға аччиғ бўлса-да, тубандаги сўзлардан бошқа тўғрироқ жавоб тополмаймиз:

Бу уч ярим йиллик инқилобий даврда кўп сўзлар сўйланди. Митинглар қилинди, ташвиқотлар этилди. Ва ғоят яхши қарорлар чиқарилди. Лекин йўқ даражасинда оз иш қилинди. Мақтанурлик ва ифтихор этурлик ишлар ҳануз ишланмади.

Халқнинг олдин бориши, юртнинг тинчланмоғи ва кучли бўлмоғи маориф, аскарлик, иқтисод ва деҳқончи-

лиқ ишларининг тузук бир-бирига қўйилиши билан бўладурким, маалтаассуф, бу тўғриларда ҳануз халқ учун фойдали ва кўзга кўринурлик ишлар қилинғон эмас.

Маориф ишлари ғоят паришон бир ҳолдадир. Мактаб бор, дуруст муаллим йўқ. Талаба бор, лекин унга кераклик китоб йўқ ёки мактабда кифоя этатурғон асбоб (мисол, парта, печка, ўтун) йўқ. Бу ҳолда биз маориф ишлари тевишли йўлга қўйилғон дея олмаймиз. Аскарлик жиҳатидан ҳолимиз ундан ҳам ёмондир. Ҳолбуки, юртни сақламоқ ва халқнинг тинчлигини тайин этмак учун аскар керакдир. Туркистоннинг ерли аҳолисиндан аскар олмоқ учун марказда яхши қарорлар чиқарилғон ва бултур аскар олина бошлағон бўлса-да, бу ишдан ҳануз яхши бир натижа кўра олғонимиз йўқ.

Агар бизнинг бошқа қарор ва ишларимиз ҳам шунингдек эътиборсиз ва натижасиз ўтуб кета берса, биз бу ҳол билан дунёда ҳеч бир иш қила олмаймиз.

Зироат ишлари аввалги ҳолидан ҳам неча даража кейинда қолди. Биз инқилоб даврида зироат ишларини бир йўлга солмоқ ўрнида деҳқонларни таладиқ. От ва ҳўкизларини олдиқ, отрядлар юбориб деҳқонларни таёқ ости қилдиқ, хотун, бола-чақаларининг ор ва номусига тажовуз этдурдик. Мунинг билан уларнинг кўнглини ишдан совутдик. Охири, бу ишларимизнинг хато эканлигини билиб, энди алар билан тўғри муомала этарга бошладиқ ва аларга ёрдам бермаклик лозимлигини англадик.

Сўз маносабати келгач, «Тил масаласи»дан бир оз ёзайлук.

Туркистонда аксар аҳоли мусулмон бўлдиғи эътиборға олиниб, мундан уч йил бурун туркча тил — расмий давлат тили деб эълон этилса-да, буни амалға киргизмак учун ҳануз жиддий тадбир кўролмадик. Балки бу «эски ҳаммом — эски тос» мазмунича кўп маҳкама ва идораларда ҳануз рус тили ҳукм фармойишдадир.

Ҳукуматнинг идора ва маҳкамаларида туркий тилни ишлатмак учун бошлаб таржимонлар, мирзолар ва бухгалтерлар етишдурмак керак эди ва мунинг учун керакли ишлар ҳозирламак лозим эдики, маалтаассуф, бу ишлар бу кунгача ишланмади. Шунинг учун бу қарор ва буйруқдан ҳам яхшироқ натижа чиқмади. Юқоридаги баёнотдан

маълум бўладиким, биз ҳануз «сўз» ва «қарор» даврида бўлиб, бу уч ярим йиллик инқилоб замонида буйруқ, қарордан бошқа жиддий ва фойдали бирор иш қила олмағон ва бошлағон ишларимизни тинчлик бир йўлга қўя олмағон эканмиз. Энди қуруқ сўз ва қарорлардан тўйдиқ. Энди бизнинг ишламакимиз керак. Ва иш билатурғон ишчилар етишдирмоғимиз керак!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1921 йил 26 май

ХИДМАТГА ТУҲМАТ

Ҳар бир яхши хидматга қарши унга яраша мукофот тайинламак, ҳеч бўлмағонда қуруқ ташаккур ва раҳмат ўқумоқ табиий бўлса-да, баъзан шундай хидматларга қарши туҳмат эшитмак ва тақдир ўрнида тақдир кўрмак ҳам мумкин дур.

Шундай тақдир ва тавбиҳ, ҳам ҳаддан ошуқ танқидни «Зарафшон» газетаси ҳам кўруб турадур. «Зарафшон»нинг чиқа бошлағониға саккиз ой бўлди. Бу муддатнинг аввалги икки ярим ойида газетани ўртоқ Ғози Юнус чиқарди. 5–6 ойдан бери ўртоқ Исмоилзода ишлаб турадур. Газета чиқа бошлағондан бери бу кунгача керак оғзаки ва керак мактуб орқали ҳар ёқдан таҳсин ва офаринлар эшитиб келдик. Ҳеч кимнинг танқидини ва ё норозилиғини кўрмадик. Ҳатто газетамизнинг Кафказ ва Қримғача суйилуб ўқулғонини эшитдик.

Фақат бу орада (апрел бошларида) марказий фирқа кўмитасидан бир мартаба танбеҳ ва таълим қоғози олдиқ. Бу мактубда газетамизнинг баъзи камчиликлари ёзилғон ва кераклик таълимот берилган эди. Биз у мактубга жавоб ўрнида хусусий суратда изоҳ ёздик ва шунинг билан баробар, газетамизнинг камчиликларини тўлдиришга кўлимиздан келганча тиришиб келдик. Ҳануз тиришмакда бўлсақ ҳам, лекин, маалтаассуф, бу ишга муваффақ бўлолмай турамиз. Газетани кўнглимиз қаноатланурлик даражада чиқара олмай турамиз. Бунинг сабабларини ҳам қуйида сўз мавқеи келганда ёзиб ўтамиз.

Биз ўз нуқсонларимизни эътироф қилиб, шунинг икмолига тиришиб келаётқанимиз бир вақтда букун қизиқ бир танқид ва ҳужумга учрадиқ. Ул танқид ва ҳужум эса бу

кунларда марказ (Тошканд)да босилиб чиққан «Коммунист йўлдоши» мажмуасининг 2—3 нчи сонида Қосим ўртоқ томонидан ёзилган бир мақоладур. Мақола эгаси «Зарафшон» газетасининг баъзи камчиликларини тўғри танқид қиладур. Аммо 1—2 нуқсонидан ўзича аллақандай маънолар чиқариб газета муҳаррирлариға ҳужум қиладур. Кичкина бир камчиликдан каттагина бир «гуноҳ» топиб, шул баҳона билан газетани айбламакчи ва унинг ёзишғувчиларини ким қандай «синф»лар қаториға элтиб қўймоқчи бўладур. Газетамизнинг бурунғи 1—2 камчилигини «даст-моя» қилиб олиб, «Бу фирқа газетасига ўхшамайдур. Бу қандай газета, ким газетаси, кимлар учун чиқариладур?» деб савол берадур-да, яна ўзи «бу саволға газетанинг бошидағилар ҳам жавоб бера олмаслар», деб «даъво» ҳам қилиб қўядур.

Бошлаб унинг ҳақсиз танқид ва тавбиҳларини кўздан кечирайлик. Мақолада ёзиладур: «Газета «олий сиёсат» билан овора, Фаронсия босқунчилиғи, рус масаласи, Туркия ва бошқаларға газета жиддий аҳамият берадур. Самарқандликларни «олий сиёсат» жуда қизиқдурса керак. Газетага қарағонда шундай фикрға келасан...

Мақолалар кўбисинча яхши ўйланиб ёзилмагон, сиёсий саводга хилоф йўсунда бўлуб, шўролар ҳукумати учун ташвиқот ўрнига, ўқуғувчини «ҳукумат шунақа экан-да» дейишга мажбур қиладур. Газетанинг ҳар нумерида байналмиллий масалалар текшириладур. Байналмиллий сиёсат ўнгдан-да, сўлдан-да «таҳлил» қилинадур...»

Мана, катта камчилик ва «гуноҳ»имизнинг бири шу экан! Сиёсат билан овора бўлиш дуруст эмас экан. Биз айтамизки, сиёсий аҳволдан ёзиш ва хабардор бўлишнинг нима зарари бор экан? Газетачиликнинг бир вазифаси дунёда бўлиб тургон муҳим воқеалардан ўз ўқуғувчиларини хабардор қилиб туриш эмасми? Бу кунларда жаҳонгир ҳукуматлар шўро ҳукуматини йўқотиш ва бутун Шарқни ютиш учун қандай плонлар чизиб турубдурлар. Мана, уларнинг мақсад ва йўлларидан Туркистон халқини огоҳлантириш гуноҳми?... «Газетанинг ҳар нумерида байналмиллий масалалар текшириладур» демак катта ёлгон ва бўҳтондур. Биз фақат январ, феврал ва март ойларидагина сиёсий аҳволдан кўбрак ёзиб турар эдик. Апрель бошларида

марказий фирқа кўмитасидан бу тўғрида танбеҳ ва таълимот олғондан сўнг озроқ ёзатурғон бўлдиқ.

Сиёсий мақолаларимиз кўбисинча сиёсий саводга хилоф экан ёки ташвиқотнинг тескариси экан, буни очиқдан-очиқ исбот ва танқид қилинса, биз камчилигимизнинг қайси нуқтада эканлигини билиб, қаламимизни ислоҳ қилар эдик. Инсон хатосиз бўлмас. Балки бизнинг хатоларимиз ҳам анчагина бордур. Фақат бу янглиш ва хатоларимизни тўғри танбеҳ ва танқид воситаси билан тузатишга ҳозирмиз. Лекин бундай туҳмат ёғдуриш йўли билан қилинғон «танқид»ларни биз чин танқидлардан санолмаймиз. Ёлғиз 1—2 гина хатомизни кўзда тутуб мақолаларимизнинг кўбисини «сиёсий саводга хилоф» демак тўғридан-тўғри ҳақсизлиқ ва ҳақиқатдан кўз юмишдан бошқа нарса эмасдур. Шунини ҳам айтиб ўтиш лозимдурким, сиёсатдан гапурма демак, Туркистон халқиға сиёсий аҳволни билиб туриш керак эмас ёки булар сиёсатни билмай «ҳайвон» каби юрсунлар, демак каби хато бир фикрдур. Тўғриси, бундай сўзлардан мустамлакачилик иси келадур, десак ҳам мумкиндур. Хайр, Туркистон халқининг 90 фоизи илмсиз авом, булар сиёсатга ҳали тушунмайлар, дедик. Қолғон 10 фоизи ҳам сиёсатдан хабардор бўлмасунми? Ёки буларнинг коммунизм сиёсатидан бошқа байналмиллий сиёсатдан хабардор бўлишға ҳақлари йўқми?...

Мақола эгаси 2нчи катта «гуноҳ»имизни шул равишда тасвир ва баён қиладур.

«Юқорида «Зарафшон» кимнинг газетаси, кимлар учун чиқариладур, деган саволларни берган эдик. Бу сабабсиз эмас эди. Ҳангома ва бир хил «шиор»ларни олайлиқ. Ҳангомаларда «муҳаррир»лар шўролар ҳукуматини «чимчилаш» ва шу маҳалларда тузалишда бўлғон камчиликлардан масхара қилиб «кулиш»ни зарур кўрадурлар... Бунда самимий танқид йўқ, фақат кулиш, халққа шўролар ҳукуматини оёғи билан юқори қилиб тасвир қилиш бор...» Бундан сўнг ёзадур: «Энди шиорлардан бир мисол:

«Олим бузулса, олам бузулур». Мана бундай шиор (ҳақиқатан, «ақллик» шиор)ларни коммунистлар газетасида кўришға мушарраф бўласиз. Бу, коммунистлар газетасида босилатурғон шиорми?...Бунинг жавобини муҳаррир ўртоқнинг инсофиға топшурамиз».

Мана шул бир неча камчилигимиз учун газетамиз «аллакимлар» газетаси бўлгон экан. Газетамизнинг бундан бир неча ой бурун чиққан сонларидан бир-иккисида (ҳажв ва кулгу бўлумида) аччиғ ҳақиқатдан бир неча фикра ёзилгон ва шунда бир оз қатигроқ иборатлар билан баъзи камчиликлар танқид қилингон эди. Унда Қосим ўртоқ айтганча, ҳукуматни халқ кўзига ёмон қилиб кўрсатиш йўқ эди. Агар биз ул чоғда кучлик шўро ҳукуматининг содиқ ходимлари ичида кичкина бир «таёқ»қа чидалмайтургон ва унинг «хубба»сини «қубба» қилиб кўрсататургон «хайрихоҳ»ларнинг борлигини билган бўлсақ эди, таёғимизни бир оз ингичка ва юмшоқ қилиб чиқаргон бўлур эдик. Хайр, балки Қосим ўртоқ истаганча баъзи бир камчилигимизни лозиминча «тасвир» қилишға муваффақ бўла олмагондурмиз. Бунинг учун айб бизнинг қаламимиздадур.

Ҳукуматимиз янги ва ёш бир ҳукуматдур. Бунинг тузулишида камчилик ва хатолар бўлиши табиийдур. Буни Қосим ўртоқ ҳам иқрор қиладур. Биз ҳам биламиз. Лекин шундай камчиликларни жиддий ва тўғри танқид қилишға «мусоада» борми? Танқид қилишқон тақдирда, бошқа бир «хайрихоҳ» афанди майдонға чиқиб тўғри бир сўзимиздан эгри бир маъно чиқармасми? Сиёсий идораларда бизнинг отимиз аксилҳаракатчилар қаторида ёзилмасми?... Бу сўзларнинг ҳар ерда тўғри жавоби шул: «ҳақни айтсак урарлар»...

Мақола эгаси, газетамизда бир муносабат билан бир мақоланинг охирида «олим бузулса, олам бузулур» деган арабларнинг ҳикматлик бир сўзини коммунизм маслакига хилоф деб ёзадур. Шунинг билан баробар киноялик сўзлар билан бизни истехзо этиб ўтадур. Қосим ўртоқнинг бу жумлаларини ўқуғон киши гумон қиладурким, бизнинг газетамизда шундай «маъносиз» шиорлар кўб ёзилгон ва бу ундан биргина намуна мисол бўлса. Ҳолбуки, бундан бошқа бундай ҳикматлик сўзлар ҳеч вақт ёзилгон эмасдур. Бу ҳам фақат уламомизнинг фитна ва фасодкорлиғи хусусида ёзилгон бир мақоланинг остида ёзилгондур. Бу шиор коммунизм маслакига мувофиқ бўлмаса ҳам, бизнинг шарқ халқиға таъсир этарлик маънидор бир сўздур. Мавқеи келганда шундай ҳикматлик сўзлар ёзиб ўтишдан коммунистлар ҳам зарар кўрмаслар, деб ўйлаймиз. Бу ер Туркистондур. Ёвропо эмасдур. Бунда коммунизмнинг ҳар бир

қоида ва қонунини бирдан ҳаётга татбиқ қилиб бўлмай-
дур. Шунинг учун бундаги газеталарда ёзилатурғон сўзлар-
нинг ҳар бирини коммунизм маслакига татбиқ қилиб ёзиш
ҳам мумкин эмасдур. Буни эса олти йиллик тажрибамиз
очиқ суратда исбот этиб турубдур.

Ҳол шундай экан, биргина сўз устида мунча дод-фар-
ёд қилиб қиёмат кўптуриш Қосим ўртоқ каби коммунист-
ларнинг шаънига ярашмайтурғон бир сифатдур.

Энди Қосим ўртоқнинг тўғри танқидлариға ҳам бир
кўз солиб ўтайлук. Ул камчиликларимиз қаторида газета-
мизда маҳаллий хабарлардан, босмачиликдан оз ёзили-
шини, деҳқонлар ҳаётидан ва деҳқончиликдан тўла маъ-
лумот йўқлиғини, фирқа турмушидан озроқ ёзилиб турғо-
нини ёзиб, мақоласининг охирида газетамизнинг деҳқон-
лар газетаси бўлишини, сиёсат билан унча бош қотирмас-
лиқни, маҳаллий ҳаётдан кўпрак ёзишни тилаб қоладур.

Биз ҳам шул йўл билан боришни биринчи мақсади-
миз деб билганимиз учун бу тўғрида қўлимиздан келганча
ҳаракат қилиб турубмиз. Лекин эсизким, газетамизни му-
каммаллаштуриш учун моддий ва маънавий кучимиз етиш-
майдур. Газета молия жиҳатидан ғоят торлиқда қолғон.
Шунинг учун маънавий кучимизни ҳам ортдуролмай ту-
рамиз. Ҳозиргача газетамизда биргина вазифалик мухби-
римиз йўқ эди. Шаҳар ва музофотимиздаги баъзи хабар-
ларни ўзимиз топиб ёзар эдик. Фақат бу кунлардагина бир
мухбир оларға муваффақ бўлдиқ. Бу кунгача газетамизда
ёлғиз бир муҳаррир, бир мусахҳиҳ ва бир таржимон бор
эди. Бир муҳаррир қайси бир ишни бажарсун! Газетанинг
ҳар сониди мақола ёзсунми, оқча учун кунда ҳукумат идо-
раларида югурсунми, хабарлар ёзсунми ёки ўзи мутахас-
сис бўлмай туриб юз мавзуда мақолалар ёзсунми?

Инсоф қилинсун!.. Йигирма ёшар ёш бир муҳаррир
қайси бир ишни қилсун? Шунча оғур шароит ичида иш-
лаган газета ҳайъати таҳририяси газетани ҳар жиҳатдан
қандай мукаммал қила олур? Бу иш мумкинми? Юқорида
туриб «газета ундай бўлсун, бундай бўлсун!» деган қуруқ
«амр-фармон»лар ёки «тилак»лар билан иш битмас. Ортиқ
сўз ва қарор замони ўтуб, иш даври келган. Энди ишлаш
керак. Ишламаганларни иш бошидан ҳайдаш керак, «қуруқ
сўз қулоққа ёқмас»...

Куруқ «таълимот» бериш ва «тўрттаси чор як» фалсафалар сотиб ўлтуриш афв қилинмаслиқ жиноятдур.

Ўртоқ Қосим айтганча, ҳозирда газетани деҳқон газетаси қилиш мумкин эмас, қилинғонда ҳам фойдасиздур. Биз газетани деҳқон газетаси қилиб сўзимизни қайси саводлик деҳқонга эшитдурамиз? Бу ишдан бурун бошлаб деҳқонлар ичида мактаб очиш, маориф тарқатиш лозим ва шунинг билан баробар секин-секин газетани ҳам деҳқонларга фойдалиқ бир йўсунда олиб бориш керакдур.

Сўзнинг охирида шуни ҳам ёзиб ўтамизким, бизнинг катта айбимиз бўлса, ул ҳам косалесликни, маддоҳона ва хушомадгўйликни билмаслигимиздур. Шунинг учун тўғрилик билан ҳеч кимдан кўрқмасдан ёзатурғон сўзларимиз ўзгаларга қаттиғ тегадур.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил 21 июн

САМАРҚАНДА МАТБУОТ ИШЛАРИ¹

(Самарқандда матбуот ва ёшлар)

203-сон «Қизил байроқ» газетасида «Бургага аччиғ қилиб кўрпани куйдириш» унвони билан Самарқанд ёшлари ва Самарқанд газетасига доир «Озиёлик» имзоси билан босилғон бир мақола кўрилди.

Озиёлик ўртоқ менинг газета идорасидан чиқишимни «кўнгилсиз воқеа» деб атаб, умуман, Самарқанд ёшларининг Самарқанд газетасига иштирок қилмаслиқларининг масъулиятини ёшларга ва ёшларнинг бир-бировлари билан келиша олмағонлиқлариға юклайдир.

Самарқанд ёшлари Самарқанд газетасига қандай муомала қилиб келдилар? Кейинги чоқларда нима учун газета идорасидан ўз муносабатларини уздилар?

Мана бу сўроқларға очиқ жавоб бермак учун Самарқанд матбуоти ва ёшлари тўғрисида бир оз изоҳ бериб ўтмоқчи бўлдим.

Самарқандда эски ҳукумат вақтида ҳам самарқандликларнинг ҳам ўз моддий ва маънавий қучлари билан маҳаллий матбуот қимирлаб турғон эди. Ўзгаришдан кейин,

¹ Феруза Нуриддинова табдили.

айниқса, ўктабр ўзгаришидан сўнгра Самарқанд газетаси ҳар вақт Самарқанд муҳаррирларининг ўз қўлларида ва масъулиятларида яшаб турди.

1918нчи йил охирларида рус газетаси теварагида йиғилгон овруполик ўртоқлар бир неча вақт бизнинг газетамизни қисиб тургон бўлсалар ҳам, лекин Самарқанд ёшларининг ғайрати ва маҳаллий ҳукуматнинг ёрдами соясида мустамлакачиларнинг қисишидан қутулгон эди. Сўзнинг қисқаси, Самарқанд газетаси ерлик муҳаррир ва ёшларнинг қўлларида 1921нчи йил ёзиғача Самарқанд музофотининг ойнаси ҳам маҳаллий ҳукуматнинг ношири афкори бўлиб келди.

Аммо 1921 йилнинг ёз бошларида Мурсалимов деган бир ўртоқ Самарқандга келиб, музофот фирқа кўмитаси томонидан у вақтдаги «Меҳнаткашлар товуши» газетасига сиёсий нозир тайин қилинди. Газетанинг ҳайъати таҳририяси ушбу тайинни шодлиқ билан қарши олди. Оз кучимиз кўб бўлди, деб қувонди. Лекин Мурсалимов ўртоқ бир оз ишлагандан кейин маҳаллий муҳаррирларни қиса бошлади. Буларнинг мақолалари учун баъзан газетадан ўрин бермай турди. Татарча мақолаларни газета муҳарририга кўрсатмасдан, ўзи матбаага бериб бостира берди, ҳатто ўз ихтиёри билан «Идорадан жавоблар» ёзиб, менинг масъулиятим остида босиб чиқара берди. Самарқандда у кунларда мусофир бўлган бир неча татар муҳаррири ва муаллимларга ўзбек газетаси идорасидан ҳақоратлиқ жавоблар ёзиб, ўзбек-татар орасида англашилмовчиликларга сабаб бўлди.

Ерлик муҳаррирлар ҳар нима ёзсалар, «Сиз хабаргина ёзиб келтиринг, мақолани биз ёзамиз, биз олий таҳсил кўрган одамлармиз», деб бостирмади. Хулоса: бир ой-бир ярим ой ичида Самарқанд газетасини «Мурсалимов газетаси» қилиб юборди. Бунинг билан қаноатланмай, «Текканга тегаман, тегмаганга кесак отаман» мақолига мувофиқ арзимайдиргон бир ишни баҳона қилиб, мени трибуналга, масъулиятка тортди. Бу ишдан иш бошидаги масъул ишчилар хабардор бўлиб, (тафтишдан сўнг) уни тавбиҳ этдилар ва мени қутқазиб олдилар. Мурсалимов бунинг билан мени йиқитишга муваффақ бўла олмағач, устимдан обкўм партияга шикоят этиб, мени Фарғонага нафй

(сургун) қилишга қарор берди. Бу дафъа ҳам Самарқанд зиёлилари мени ҳимоя этиб қутқардилар.

Шул вақтларда Тошкандан Акмал Икромов ва Усмонхўжа ўртоқлар келиб, аҳволни англадилар ва Мурса-лимовни газета идорасидан ажратдилар. Шунинг билан яна Самарқанд газетаси ерлиқ муҳаррирлар қўлида қолди ва ушбу вақтгача давом этди.

Сўнг замонларда обкўм партиянинг масъул саркотиблигига маҳаллий тилни билмайтурғон бир ўртоқ ўтганидан истифода қилиб, яна газета устида жанжал чиқардилар ва газетанинг масъул муҳаррирлигига вақтинча Зоҳида Бурнашева ўртоқни тайин қилдиришга муваффақ бўлдилар. Бундан кейин газета идораси айнан бултурғи ҳолга айланди. Маҳаллий мақолаларга йўл берилмади. Қуруқ йўл берилмадигина эмас, балки «Мақолангизда Беҳбудий оти кўп зикр қилинғон. Бу миллатчиликдир», деб шифоҳий «жавоб» қайтарилди.

Бу ерда шуни эсга тушириб ўтаманки, Чўлпон ўртоқ «Қизил байроқ» газетасида «Беҳбудий отамиз» деб ёзди — миллатчи бўлмади. Ўртоқ Олимжон Иброҳимов «Қаюм Носирий — татар тилини тиргизган бир киши, унга юбилей қилиш лозим» деб Татаристон газетасида ёзди — миллатчи бўлмади. Татаристон ҳукумати ушбу юбилей учун камисия тайин қилди — миллатчи бўлмади... Аммо Самарқанд муҳаррирларидан бири ижтимоий аҳволимизни танқид қилиш муносабати билан Маҳмудхўжа Беҳбудийни эска тушириб ўтса миллатчи бўладирми?

Газета идорасида йўл топқон ўртоқлар бу билан қолмадилар, идорада сақланғон бир йиллик газета нусхаларини уйларига элтиб, улардан гўёки ҳукумат маслагига муҳолиф сўзлар топиб, ўзбекча билмайтурғон ўртоқлар учун «таржима» қилдилар...

Булар тирик ерликлар ҳақида қарши ҳаракатлар билан қолмайин, ўликларимизни ҳам гўрда роҳат қўймоқчи эмаслар. Чунончи, газета муҳаррираси бўлиб ўтирғон ўртоқ З. Бурнашева: «Яхши бўлғон эканким, Беҳбудий ўлдирилғон экан. Агар Беҳбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи бир Анвар пошони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди», деб, марҳум устодимизга туҳмат қилмоқдан кейин турмади...

Мана, энди маҳаллий газета шундай одамлар кўлида бўлғони ҳолда ерлик ёшлар қандай иш қила оладилар!

Мурсалимов билан орамизда бўлган сўнгги мунозара ҳам аҳамиятсиз, кичкина воқеа эмасдир. Мурсалимов «Камбағаллар товуши» газетасида (287-сониди) мақола ёзиб, «Анвар пошо бутун Туркистон зиёлиларининг пайғамбари» деди. Буни ўқиб Самарқанд зиёлилари галаёнга келдилар. Мен Самарқанд зиёлилари томонидан жавоб ёздим. Мурсалимов менга жавоб бермакчи бўлиб неча устунлиқ фалсафа сотди-да, мени буржуазний зиёлилар қаторига киргизмакчи бўлди. Табиий, ҳақимда қилинган ихтирони рад қилмоқчи бўлдим. Газета мудирни мени ҳақлик, Мурсалимовни ҳақсиз деб иқроқ қила туриб, менинг раддиямга ўрин бермади. Мен ҳам бундай бир зот билан иш қилмоқ мумкин эмаслигини билиб, идорадан чиқишга мажбур бўлдим. Мудир истеъфомни шодлиқ билан қабул этди.

Аммо ерлик ёшларнинг ўз ораларида газета тўғрисида ҳеч бир ихтилоф ва англашилмовчилик йўқдир. Газета идораси ерлик муҳаррирларнинг масъулияти остига ўтган тақдирда ерлик ёшларнинг бурунги ишларида давом қилишлари аниқдир.

Бу иш бўлиб ҳам қолди, бу кунларда «Камбағаллар товуши» газетасининг масъул муҳаррирлигига обкўм партия томонидан ўртоқ Т. Раҳмонберди ўғли тайин этилди. Мана бу зот қачон бизларни ишга чақирса, ишламак вазифамиздир.

«Озиёлик» ўртоқнинг «Самарқанд ёшлари кичкина ҳазил билан иш ташлайлар, аҳамиятсиз бир масала устида жанжал чиқаралар...ва ўзларининг хусусий ташаббуслари йўлига кириб кетар эканлар» деган сўзларининг билмасдан ёзилган «сўз»лар эканлиги юқоридаги изоҳотимдан бир даража собит ўлғон бўлса керак. Мен газета идорасидан чиқиб ўзимнинг хусусий ишимга кириб кетмадим, бир неча йилдан бери кишисизликдан ёпилиб ётқон «Зарафшон» китобхонасини тиргиздим ва уни бир оз тартибга солдим. Бу хусусий иш эмас, бу ҳам маорифга ва танвири афкорга хизмат бўлса керак.

Сўзнинг охирида шуни ҳам эсга тушириб ўтаманки, ерлик муҳаррирлар ҳар вақт татар қариндошлар билан бирга ишлаб келдилар. Чунончи, «Меҳнаткашлар товуши»

нашр қилина бошлагондан буён бир-икки татар ўртоқлар доимий муҳаррирликни қилиб турдилар, орада ҳеч бир ихтилоф чиқмади. Аммо кейинги бир-икки ўртоқлар газетани ўз масъулиятларига олиб, ерликларни қисдилар, қувдилар.

Бу ишда ерлик ёшлар гуноҳкор бўлмасалар керак.

«Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил 2 сентябр

САМАРҚАНД МАТБУОТИНИНГ ТАРИХИ

Матбуот бир миллатни уйғотиш учун биринчи омил бўлгонидек, унинг тарихи ҳам «уйғониш даври» тарихининг муҳим бир бўлаги саналадур.

Биз бу мақолада Самарқанд матбуотининг тарихидан бурун Самарқандга қай вақтдан матбуот кира бошлағонини қисқагина ёзиб ўтиш фойдадан холи эмас деб биламиз. Самарқандга бошлаб кирган газета чор ҳукумати томонидан биринчи қатла ўзбек тилида Тошкандда Остроумовнинг назорати остида чиқарилгон «Туркистон вилоятининг газети» бўлса керак.

Бу газета бошда халқ орасида тарқалгон бўлмаса ҳам, фақат волостнойхона ва қозихоналар каби идораларга мажбурий суратда олдурилғони учун бундаги қози ва мирзолар томонидан хоҳ-нохоҳ ўқилур эди. Бу газетнинг халқ орасида бир оз тарқалиши рус-ёпун уруши вақтида бўлди.

«ТАРЖУМОН» ГАЗЕТАСИ

Боғчасаройда Исмоилбек Фаспринский томонидан 1883нчи йилда чиқарила бошлагон. «Таржумон» газетаси 1889нчи йилларда Самарқандга кира бошлади. Бу газетани биринчи дафъа ерлик халқдан (89нчи йилда) Ҳожи Абдуқодир (меъмор) олдуруб ўқуғон. «Таржумон» газетаси ҳам рус-ёпун уруши асноларида тараққийпарварлар ўртасида кўбрак тарқала бошлаб шуҳрат ва эътибор топди.

ЭРОН ГАЗЕТАЛАРИ

Эрон газеталарининг Самарқандга қайси вақтда кира бошлағонлиғи очик билгулик бўлмаса ҳам, ҳарҳолда, «Таржумон»дан илгари эмасдур. Техронда чиққан «Тарбият»

билан Калкуттада чиққан «Хаблул-матин»ни биз фақат рус-ёпун уруши вақтларидагина кўрдик. Бу рўзномалар ёлғиз бундаги баъзи эрон савдогарлари орқали олинар ва тарқатилар эди.

1905НЧИ ЙИЛДАН СЎНГ

5нчи йил 17нчи ўктябр манифестидан кейин керак Туркистонда ва керак Русияда турлук миллий газета ва мажмуалар чиқа бошлади. Буларнинг ҳар қаюси Самарқандда ҳам бирмунча тарқалар эди. Самарқандга доимий суратда келиб турган ва халқ томонидан суйилуб ўқулмоқда бўлгон матбуотдан биринчилари «Таржумон», «Вақт» газеталари билан «Шўро» мажмуасидир.

«САМАРҚАНД» ГАЗЕТАСИ

Самарқандда биринчи мартаба чиққан газета «Самарқанд» газетасидур. Бу газета Самарқанд маорифпарварларининг моддий ёрдами билан 1913нчи йилда (апрелда) марҳум Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг масъул муҳаррирлиги остида чиқа бошлади. Ҳафтада икки қатла чиққан бу газета бошда ёлғиз икки бетлик бўлуб чиқа бошласа-да, 7—8нчи сонидан кейин тўрт бетлик бўлуб чиқди. Газета 4—6 юз орасида босилар эди. Охири, мустабид ҳукуматнинг сиқиши ва моддий жиҳатдан торлиқда қолгонлиғи сабабдан ортиқ давом этолмай 44нчи сонида тўқталмоққа мажбур бўлди. Халққа янги фикрлар бериб раҳбарлик эта бошлагон «Самарқанд» газетасининг тўқталиб қолиши ёшларга ёмон таъсир этди. Ҳатто Хўқанд ёшларидан Ақобир Шоҳмансур ўғли билан Мирзоҳид Оқилий ўртоқлар жамиятга келиб, газетани қайтадан давом этдирмак учун унга 500 сўм иона билан 200 обуна юборишга ҳозир эканликларини телеграф орқали билдирдилар.

Беҳбудий афанди бундан сўнг газетани 45нчи сонини ёлғиз бир бетлик қилиб чиқарди ва шул сонда ҳамият эгаларига ташаккур этиш билан баробар бу иона ва ёрдам газетани асослик суратда узоқ муддат давом этдира олмаслиғини билдирди. Бу тўғрида ўз фикрини ёзиб ўтди. Мазкур ионани ҳам қабул этмади.

«ОЙНА» МАЖМУАСИ

Беҳбудий афанди «Самарқанд»дан қолғон озгина сармоя билан барча оғирлиқларни ўз бўйнига олиб ҳафталик «Ойна» мажмуасини чиқара бошлади. Бу мажмуанинг биринчи сони 1913нчи йил августда чиқди. Босилиш сони 4—5 юздан ошмас эди. Ёлғиз Беҳбудийнинг сабот ва матонати орқасида чиққан бу мажмуа тақрибан 20 ой давом этгандан сўнг турлук тазйиқот ва моддий торлиқ сабабидан 1915нчи йилда тўқталди. Бу мажмуа тамоман 68 нўмер чиқди. «Ойна» халқни уйғотиш ва оқартиш учун яхшигина хидмат этди. Ул Туркистондан бошқа Тотористон, Кофкоз, Афғонистон, Эрон, Туркия ва Мисргача тарқалар ва ҳар ерда суйилиб ўқулур эди.

ТЕЛЕГРОФ ХАБАРЛАРИ

1915нчи йилда Самарқандда босмахона эгаси Газаруфнинг масорифи билан бир муддат «Телеграф хабарлари» номида махсус кундалик варақа чиқа бошлади. Бу варақа ўзбекча тилда Ҳусайн Иброҳимов қалами билан ёзилар эди. Варақа 20—30 нўмер чиқиб тўқталди.

1916нчи йилда Саидризо Ализоданинг харжи ва қалами билан «Агента телеграфлари» отлиқ варақа чиқарила бошлади. Бу варақа ҳам ўзбекча бўлуб 500—1000 дона босилиб чиқар эди. Бу ҳам кўб давом этолмай 14—15нчи сонларда тўқталди.

17нчи йил феврал ўзгаришидан кейин яна Саидризо томонидан форсий тилда «Варақай телеграфот» исмида телеграф хабарлари чиқарилди. Беш юз дона миқдориди босилиб чиққан бу варақа ҳам 20нчи сонларида тўқталди.

Мазкур йилда бир неча вақт «Зарафшон» китобхонасининг мудирини Ақобир афандининг масъул мудир ва ноширлигида ўзбек тилида «Телеграф хабарлари» варақаси чиқарилиб, бу ҳам кўб давом этмай 50нчи сониди тўқталди.

«ХУРРИЯТ» ГАЗЕТАСИ

17нчи йил феврал инқилобидан кейин Самарқандда маорифпарварлар томонидан ҳафтада икки қатла «Хуррият» газетаси чиқарила бошлади. (Биринчи сони 16нчи

апрелда чиқди.) Бошда бунинг масъул муҳаррирлигига Мардонқули Шомуҳаммадзода тайин этилди. Бир муддатга Ақобир афанди масъул мудир бўлуб турди. 27нчи сонидан эътиборан унинг бош муҳаррирлигига ўртоқ Абдурауф Фитрат тайин қилинди. Газета 500—1000 дона орасида босилар эди.

«Хуррият» газетаси Керинский замонида ҳам «Уламо» ва «Шўрои ислом»га муқобил, аммо «Иттифоқ» жамияти камбағал меҳнаткашларга тарафдор, гўё шуларнинг нашри афкори эди. Бу газета ўктябр инқилобидан кейин очиқдан-очиқ ишчи ва фақир халқ фойдасига хидмат этди. Маорифпарварлар томонидан таъсис этилган «Зарафшон» ширкати бутун сармоясининг кулли бир қисмини шул газетанинг нашрига сарф қилди. Охири, газетанинг моддий ёқдан сиқилғонини кўруб ҳимматлик ёшлардан марҳум Муҳаммадқул Ўрунбой унинг нашрини ўзининг зиммасига олди. Ҳар нарсанинг баҳоси кундан-кун оша берди. Ортиқ газетани давом этдириш мумкин бўлмади. Охири газета (1918нчи йилда) 87нчи сонидан тўқталмоққа мажбур бўлди.

«МЕҲНАТКАШЛАР ТОВУШИ»

1918нчи йилда (11 июнда) шўро ҳукумати томонидан «Меҳнаткашлар ўқи» отлиқ газета чиқарилди. Бунинг масъул муҳаррирлигига Ҳожи Муин, таҳрир ҳайъатига Иффат хоним (Зоҳида Бурнашева) билан марҳум Шокир Мухторий тайин этилдилар. Бу газетанинг 5нчи сонидан орти ўзгартирилиб «Меҳнаткашлар товуши» қўйилди. Газета 500—2000 нусха орасида босилиб тарқалар эди. Бу газетанинг таржима ва таҳрир ишларида бир муддат Саидризо Ализода, Муҳаммаджон Юсуфий, қори Муҳаммадраҳим Тожи, Садриддин Айний афандилар хидмат этдилар. Буларнинг ичида биринчи даражада узун муддат ишлаган киши шубҳасиз Айний афанди эди.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси 20нчи йилдан эътиборан вилоят фирқа кўмитаси билан вилоят ижроқўмининг ношири афкори бўлиб давом этди. Бу газета, бир ёқдан, халқни ҳукуматга яқинлаштириш учун хидмат қилғонидек, иккинчи ёқдан, бузуқ ният билан ҳукумат идораларига кириб олиб халқни талайтурғон унсурлар билан

мубориза этар, улар ҳақида доим раҳмсиз суратда танқид ва кулгулик мақолалар ёзар эди. 21нчи йилда бу газетанинг оти ўзгартириб «Камбағаллар товуши» қўйилди.

Ва газетанинг масъул муҳаррирлиги сўнгги йилларда турлук кишилар қўлига ўтса ҳам, лекин ул маънавий жиҳатдан юксала олмади. Охири, 22нчи йил ўрталарида 304нчи сонидан тўқталди. Туркистонда шўро ҳукумати томонидан бошлаб чиқарилгон ва узун муддат яшагон газета шудир.

«ТАЁҚ» МАЖМУАСИ

«Меҳнаткашлар товуши»да бир неча вақт босилиб тургон «Шапалоқ» ва «Таёқ» исмларидаги бандлар халқнинг рағбат ва диққатини ўзига жалб этгани учун ҳукумат «Таёқ» отлиқ ҳажвий бир мажмуа чиқаришга ижозат берди. Бу мажмуа 1920нчи йил январидан ўн беш кунда бир карра чиқа бошлади. «Таёқ» журнали «Меҳнаткашлар товуши»нинг таҳрир ҳайъати томонидан ёзилар эди. Ҳуруф ва коғоз озлиги учун бу мажмуа 8нчи сонидан тўқталди.

«БОЛАЛАР ЙЎЛДОШИ»

1919нчи йилда Самарқандда тоторлар мактабининг мудир ва муаллими ўртоқ Хабир Абдуллаевнинг ташаббуси билан маориф идораси томонидан «Болалар йўлдоши» исмида болаларга махсус бир журнал (тошбосмада) чиқарилиб, 3нчи сонидан тўқталди. Бу мажмуанинг муҳаррири Хабир, масъул мудир Абдурашид Абдужаббор ўғли эдилар. Бунинг таҳрир ҳайъатида Айний афанди ҳам бор эди.

Самарқандда биринчи маротаба болаларга таъсис этилиб, чиқарилгон мажмуа шу эди.

«ШУЪЛАИ ИНҚИЛОБ» МАЖМУАСИ

1919нчи йилда вилоят фирқа кўмитаси томонидан ҳафталик форсча «Шуълаи инқилоб» мажмуаси чиқарилиб унинг муҳаррирлигига ўртоқ Саидризо Ализода тайин этилди. Бу мажмуа тақрибан минг дона босилиб, Бухоро, Эрон ва Афғонистонгача тарқалар эди. Мажмуанинг доимий ёзғувчилари фақат Саидризо билан Айний афанди

эдилар. Сўнгги вақтларда коғоз ва тошбосма асбоби озай-фондан бу мажмуа ҳам 1921нчи йил охирларида 92нчи со-нида тўқталиб қолди.

ДЕВОРИЙ «ШАРҚ» ГАЗЕТАСИ

1919нчи йил ноябр ойида ҳукумат томонидан «Шарқ» исмида кундалик деворий газета чиқарила бошлади. Бу газе-та бошда Саидризо Ализоданинг қалами билан ёзилиб чиқса-да, сўнгра (1920 йили 3 июн) 64-сонидан эътиборан Муҳаммаджон Юсуфийнинг қўлига ўтди. Бу газета 2—3 юз дона босилиб, 20нчи йилнинг охиригача 189 нўмер чиқди.

«Шарқ» газетаси 1921нчи йилда ҳам давом этиб, 13нчи августгача 132 нўмер чиқиб тўқталди.

«ЁШ КУЧ»

Ушбу от билан 21нчи йил май ойида Самарқанд вило-ятининг ёш коммунистлари томонидан деворий газета чи-қарилгон бўлса ҳам, кўб давом этмай 3нчи сонида тўқталди.

«ЗАРАФШОН» ГАЗЕТАСИ

1922нчи йил ўрталарида «Қизил байроқ» газетасида «Камбағаллар товуши» газетасининг оғир ҳолда қолғонидан, 2 — 3 дафъа мақолалар ёзилди. Буларни назари эътиборга олиб Туркистон жумҳуриятининг марказий фирқа кўми-таси Самарқандда «Зарафшон» отлиқ мунтазам бир газета чиқариш учун ўртоқ Ғози Юнусни тайинлади. Ғози ўртоқ Тошканддан бир неча пуд янги ҳарф, 150 пудча яхши оқ коғоз ва иккита ҳуруфчин келтириб бунда (22нчи йил ўктабрида) «Зарафшон» газетасини чиқара бошлади. Ғози ўртоқ бу газетани ҳар жиҳатдан яхшигина йўлга қўйгон-дан сўнг ўзи (1923нчи йил бошларида) Тошкандга кетди.

Унинг ўрнига марказ фирқа кўмитаси томонидан га-зетанинг масъул муҳаррирлигига ўртоқ Али Исмоилзода тайин этилиб юборилди. Бу зотнинг ғайрат ва фаолияти соясида газета тартиблик суратда ҳафтада икки қатла чи-қиб турадир. «Зарафшон» газетасининг бу кунда керак халқ ва керак ҳукуматнинг диққатини ўзига тортгонлиги бил-гуликдирким, буни шарҳ ва баён этишга ҳожат йўқ.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 5 май

АСКАРЛИК ТЎҒРИСИДА

Аскарсиз миллат жонсиз гавда ҳукмидадир. Ўзининг ерлик халқидан аскарни бўлмаган бир юрт қўриқчисиз бир истехком кабидир.

Аскарлик бир миллатнинг ҳаёт-мамот масаласини ҳал қилиш учун зўр рўллар ўйнайдурғон бир кучдир. Ҳар бир енгиш ва енгилишнинг боиси аскардир.

Николайни тахтдан туширган — аскар, шўролар ҳукуматини бу кунгача муҳофаза қилиб келган ҳам аскар бўлади, Бухорода золим амир ҳукуматини йиқитғон — аскар, Туркистонни босмачилардан қўриқлаб келган ҳам аскар эканлиги белгилдур. Туркистон турклари ҳам бир вақт урушқоқликда мумтоз ва машҳур эдилар. Фақат бу сўнгги асрларда ўзларининг аскарый кучларини Оврупа жаҳонгирларига қарши ташламай, ўзаро урушға сарф этдилар. Охири, уларнинг юртимизни истило қилишларига сабаб бўлдилар. Шунинг учун бундаги халқда бора-бора аскарлик руҳи сўниб кетди.

Ўктабр инқилобининг баракотидан бизда яна аскарлик қўзғала бошлағон бўлса-да, лекин биз бу фурсатдан истифода қила олмадик. Яъни 20-йилдан бошлаб ташвиқот ва тадбир юргузмай, бирдан даҳшатлик суратда ерлик халқдан мажбурий аскар олиб, натижада халқни ҳукуматдан нафратлантирдик. Шунинг билан баробар олинғон аскарларнинг ҳам қочишиға ўзимиз сабаб бўлдиқ. Халқнинг аҳволи руҳияси билан ҳисоблашмаганимиз учун бу тўғрида зўр хато қилдик. Ўшал вақтда фақат ихтиёрий суратда аскар олғонимизда, ҳозиргача ўн мингларча мунтазам аскарга эга бўлур эдик. Хайр, ҳар нима бўлди-ўтди. Бундай хатоларнинг қайси бирини санаб ўлтирурмиз...

Ана букун яна ерлик халқдан аскар олиш масаласи қўзғатилуб турадир. Ўртоқ Тротский ҳам ўзининг мактубида «ерлилардан секин-секин аскар олиш керак» мазмунида бир-икки сўз ёзиб ўтадир. Шундан ҳам маълум бўладирким, бу кунларда яна ҳукумат Туркистон халқидан аскар олишни тасвиб ва маслаҳат кўрган. Лекин бу дафъа қайси равишда, қандай шароит билан аскар олинадур? Бу ҳам билгулик эмас. Шояд бу тўғрида ҳукуматнинг юқори

доираларида кенгаш ва музокаралар бўлиб турғондир. Ҳарҳолда, бу дафъа аввалги хатолар такрор воқеъ бўлмас, деб ўйлаймиз.

Ҳозир Туркистоннинг баъзи бир шаҳрида ерлик халқдан оз-моз қизил милитсияларимиз бор. Шулар ихтиёрлик суратда олинғонликлари учун чин кўнгил билан яхшигина хидмат қилиб турадурлар. Шуларни бир турлик қизил аскар демоқ ҳам мумкиндир. Чунки бир неча вақтдан бери шу қизил милитсияларимизнинг қизил аскар билан бир сафда туриб босмачилар билан урушиб келаётгонлари маълумдир. Ҳатто, баъзи ўринларда буларнинг қизил аскардан кўра ортиқлик қаҳрамонлик кўрсатганликлари кўрилгандир.

Ана шу ҳолларни кўзда тутиб бу дафъа тартиблик ва кучлик ташвиқотдан сўнг мажбурий эмас, ихтиёрий суратда аскар ола бошласақ, оз бир замонда анчагина аскар тўплашимиз қийин эмасдур. Фақат бу аскарлик хидмати-нинг муддатини қисқа қўйиб, бунинг учун енгил қонун ва қоидалар тузишимиз лозим.

Бошлаб ерлик халқдан зобитлар етиштириш учун Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида аскарлий курс ва мактаблар очиш керак. Аскарларнинг маишатларини яхши таъмин этиш ва баъзи урф-одатларга мудохала қилмаслик ва ўзларини Туркистондан бошқа шаҳарга юбормаслик каби қоида ва ён беришлар эълон қилинғонда аскар олишнинг муваффақиятли чиқиши аниқдир. Шунинг билан баробар ҳар бир кўнгилли аскарга ўз яқинларидан икки кишининг кафил бўлиши ёки шунга ўхшаш бошқа бир тadbир шарт қилинса, келгусида ул аскарнинг қочишлиғи ва ё ҳукуматга қарши хиёнат қилмаслиғи учун бир амният ҳосил бўлур эди. Шундай тadbир кўрилган тақдирда, баъзи бир аскарнинг ўз қўлидағи яроғини янги бир йўлда ишлатиши мумкиндир.

Хулоса: аскарлик муқаддас бир хидматдир. Аскарлик хидматига кириши билан Туркистон халқи ифтихор қилишга ҳақлидир. Аскар бўлмоқ чин ҳуқуққа эга бўлиш демақдир. Туркистон халқи аскарлик хидматини зўр шодлик ва бутун ихлос билан қарши олар деб ишонамиз.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 21 июн

САМАРҚАНДА МАТБУОТ АҲВОЛИ

Мен бундан бурун бир муносабат билан «Қизил байроқ» газетасида «Самарқандда матбуот ишлари» унвони билан бир мақола ёзиб, унда Самарқанд матбуотининг кечирган ҳолларидан бир оз маълумот берган эдим. Бу дафъа моддий ва маънавий жиҳатдан тўлиқ йўсунда биринчи қатла шахримизда чиқа бошлагон «Зарафшон» газетасида яна шу мавзуда бир оз ёзмоқчи бўлдим.

Самарқандда феврал ўзгаришидан кейин бир марта Самарқанд зиёлилари томонидан «Хуррият» газетаси чиқарила бошлагон эди. Бу газета маънавий жиҳатдан ва моддий жиҳатдан таъмин этилмаган бўлса-да, халқ томонидан суюб ўқилур эди. Чунки ул газета халқнинг аҳволи руҳиясига қараб борар эди. Ул тўқталғонигача мингдан оз босилмагон эди. Ўктябр ўзгаришидан кейин «Хуррият» газетаси, бир ёқдан, ҳукуматнинг қисиши билан ўзининг хурриятини йўқота бошлади. Иккинчи ёқдан, моддий жиҳатдан ҳам оғирликда қолди. Шунинг учун тўқталурга мажбур бўлди. Унинг ўрнида ҳукумат томонидан «Меҳнаткашлар товуши» газетаси чиқарулди.

Бу газета расмий бир газета бўлғони учун табиий, бир ёқдан, ҳукуматнинг буйруқларини бостира ва халқ билан ҳукуматни бир-бирига яқинлаштурмоқ учун тиришар эди. Бошқа ёқдан, халқнинг уйғонишини, инқилобдан фойдаланмоғини ҳам ижтимоий жиҳатдан тузалмагини кўзда тутиб жиддий, ҳажвий ва танқидий мақолалар ёзар эди. Бу жиҳатдан баъзи ҳукумат бошида турғон мансабпараст кишилар ёки мустамлакачи болшевикнамоларнинг саояти ва ҳужумига учраса ҳам, ул сензур йўқлиғиндан истифода этиб, ўзининг тутган маслакидан айрилмай турди. Ўшал вақтларда Тошкандда чиқатурғон «Иштирокиюн» газетасидан кўпроқ бизнинг «Меҳнаткашлар товуши» суюлиб ўқилур эди. Чунки керак тил, шева ва керак маслак жиҳатидан бу икки газета орасида хейли айирма бор эди.

Бу газета бир неча ой (1918нчи йил охирлари ва 19нчи йил бошларида) ўшал вақтдаги матбуот мудираси Бродская деган мустамлакачи бир хотиннинг қисиши остида қолғон бўлса ҳам, лекин «Миллий ишлар идораси»га ўтгандан сўнг анинг чангалидан қутулғон эди.

Бу газетанинг бир оз яхши давом қилгон чоқлари 1920нчи йил охирларигачадир. Бу муддатда коғоз қаҳатлиғи унча сезилмаса ҳам, лекин коғоз учун баъзи рус миллатчилари мустамлакачилик йўлини тутар эдилар. Русча газетани доимо коғоз ва бошқа жиҳатлардан таъмин этиб келганлари ҳолда мусулмон газетасига лозимича аҳамият бермаслар эди. Бунинг учун эсимда қолгон ёлғиз бир воқеани ёзиб ўтай, шояд ўқувчилар шунга қараб бу ҳақда ўзларича бир ҳукм чиқара олурлар.

1919нчи йилда (ойи эсимда қолмагон) Полиграфический отделнинг русча газетасига 250 пуд коғоз берганлигини эшитиб, биз ҳам ёзиб, мусулмон газетаси учун коғоз сўрадик. Мазкур идора бошлиғи маълум бир рус бизга тахминан 70—80 пудгина коғоз бермакчи бўлди. Биз бунга кўнмадик. Ул мундан ортиқ бермади. Биз ўшал вақтдаги «Мусулмон бюроси»га мурожаат қилиб воқеани англатдик. Бу ишга ани восита қилдик. Полиграф бўлса, бюро-мизнинг мурожаатини ҳам илтифотга олмади. Биз «Мусулмон бюроси»нинг зоҳиран кўз бўёв учунгина ташкил этилган нафсиз ва эътиборсиз бир идора эканлигини ўшал чоғда билиб олдик. Сўзнинг қисқаси, охири умидсизланиб 125 пуд коғозга рози бўлдик. Қабул этмади-да, талош-тортишимизга қарши: «Сиз мусулмонлар ҳам ҳар вақт ўзингиз коғоз фабрики очиб, коғоз чиқарсангиз, сўнгра тилаганингизча коғоз ола билурсиз», деб жавоб берди. Биз ҳам бу тўғрида сўз узайтиришнинг фойдасизлигини билиб 70 пудгина коғозга қаноатландик. Мана, мустамлакачиларнинг бизга қарши қилгон муомалаларидан бир мисол!..

1918—19нчи йилларда «Меҳнаткашлар товуши» уч мингдан зиёда, икки мингдан оз босилмади. Ва аксарият ила ҳафтада икки дафъадан кам чиқмади. Газетада ишлагувчи муҳаррир ва таржимонлар ҳам 19нчи йилнинг охирларигача ойлиқдан бошқа қалам ҳақи олмадилар. Тўғриси, таҳрир ҳақи олмоққа ҳақларини борлигини ҳам билмадилар. Олатургон вазифалари лоақал бир ҳафталик маишатларини таъмин этмаса ҳам, лекин китоб ва бошқа нарсаларини сотиб еб, хидматларини давом эттурдилар. Бу йўлда масоҳала этмадилар.

Газетанинг мунтазам чиқмай оқсаб қолишига яна бир неча сабаб бор эдиким, бири ҳуруф, иккинчиси ҳуруфчин

(наборшик) масаласидир. Босмахонада тўрт бетлик газетага етарлик миқдорда мусулмоний ҳуруф йўқ эди. Бори ҳам аксар вақт ҳукумат сипоришларига ишлатилиб, газетанинг тартибли чиқишига монеть бўлур эди. Ҳуруфчинларга келсак, булар ҳам табиий, маишат балосига гирифтор эдилар. Олатурғон ойликлари лоақал жой ватанларини таъмин этмаганлиги учун бу бечоралар ҳам ишдан қочар эдилар. Биз аларни ахтариб топиб, ҳукуматнинг кучи билан зўрға ишлатар эдик. Бу ҳам албатта газетанинг давомига сакта берар эди.

Ҳуруф учун бу муддатда неча мартаба марказ (Тошканд)гача мурожаат қилғон бўлсак ҳам натижасиз қолди. Қуруқ ваъда ва сучук сўзлардин бошқа фойда кўрмадик.

Мана, Самарқандда «Меҳнаткашлар товуши»нинг 18—19—20-йилларда кечирган умрлари. Газетанинг 21—22-йилларда ўтказган ҳолларини келаси мақолада ёзсам керак. Шунини ҳам билмак керакким, мен бу сўзларни «Сўнгги вақтларда Самарқандда нима учун матбуот таназзул қилди, аммо Тошкандда тараққий қилаётибдур?» деган саволнинг жавоби учун муқаддима тариқасида ёздим. Бу тараққий ва таназзулнинг туб сабаблари газетанинг келаси сонларида ёзилур.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 27 октябр

САМАРҚАНДДА МАТБУОТ АҲВОЛИ

1920нчи йилнинг охирларидан бошлаб Самарқанд матбуотиға ҳукумат томонидан сензур (нозир) қўйилди. Ва ўшал кундан эътиборан «Меҳнаткашлар товуши» газетаси қисинқилиқ остида қолди. Бир томондан, сензур: «Миллатчиликдан, диёнатдан гапирма! Ҳукумат тепасидагиларга тегма!» каби амр ва таълимотлар бериб, газетани маънавий жиҳатдан қисаверди. Иккинчи томондан, оқча йўқлиги, қоғоз қаҳатлиги ва ҳуруфчинларнинг маишати торлигидан қочарға мажбур бўлишлари газетанинг кундан-кун таназзулига сабаб бўла бошлади.

Бунинг устига, (1921нчи йил апрел — май ойларида) газетада «Сўз, қарор ва иш» сарлавҳалик бир мақола босилиб, ҳукуматнинг баъзи саҳв ва хатолари танқид этилди. Шу чоқларда обқўм партияди рус ва мусулмон газетала-

рини йўлга қўйиш хусусида музокара мажлиси бўлиб, унда Мурсалимов бизнинг газетамизнинг камчиликларини санаб, ўшал танқидий мақоланинг мазмунини ҳам русчага таржима қилиб берди. Натижада ўзи «Меҳнаткашлар товуши»га сиёсий нозир тайин этилди. Обкўмнинг қарори билан газетанинг оти ўзгариб, «Камбағаллар товуши» қўйилди. Гўё меҳнаткаш сўзи меншевикларнинг шиори эмиш. Болшевикларга бундай исмларни тақаш муносиб эмас эмиш... Ҳолбуки, ўшал чоғларда Масковда «Меҳнат» маъносида бўлгон «Труд» отлиқ русча газета чиқиб тура, яна ҳар ерда чиқиб тургон газета, журнал ва рисолаларнинг бош томонида «Бирлашингиз, бутун дунё меҳнаткашлари» шиори ёзилиб келар эди.

Ўртоқ Мурсалимов газетага ўтгандан кейин, бир ёқдан, ерлик муҳаррирларни қиса бошлади. Бошқа ёқдан, ўзи истаганча мақолалар ёзиб, масъул муҳаррирга кўрсатмасдан газетага ўтказа берди.

Бу ҳақда 215-сонлик «Қизил байроқ»да узунроқ ёзгонлигим учун бу ерда такрорини лозим кўрмайман.

Шунинг билан «Камбағаллар товуши» кундан-кун ҳар жиҳатдан қисилиб, фақирлана берди. 1922нчи йилнинг бошларида обкўм партиянинг саркотиби ўртоқ Мавлонбеков газетага масъул муҳаррир тайин этилди. Бу киши газетага энди ривож бераман, деб турган чоғида ўзи Хўжандга камондировка бўлиб кетди. Унинг ўрнига вақтинча газетага ўртоқ Юсуф Алиев ўтди. Бу кишининг газета ишлари билан ошно эмаслиги ва ўзининг қувваи қаламиясининг на даражада эканлиги маълум эди. Шунинг учун бу ўртоқнинг уч-тўрт кунлик даврида ҳам газета дуруст йўлга кира олмади.

Ўртоқ Юсуф Алиев Тошкандга кетгач, унинг ўрнига обкўм партия томонидан ўртоқ З. Бурнашева қўйилди. Бу ўртоқ ҳам Мурсалимов тутган йўл билан бориб, ерлик муҳаррирларни қисиб, уларни иш ташлашлариға сабаб бўлди. Бу ҳолни кўриб обкўм партия ерлик зиёлилардан Т. Раҳмонберди ўғлини газетага масъул муҳаррир қилиб қўйди. Бу ўртоқ ўзи муҳаррир бўлмаса ҳам ерлик муҳаррирларни чақириб газетани чиқармоқчи бўлди. Лекин обкўм партия йўл бермади. Босмахона «Газетанинг қарзи тўланмагунча газетани бостирмайман» деди. Ўртоқ Раҳмонберди ўғли

ҳаракат қилиб, у ёқ-бу ёқдан бир оз оқча топиб, зўрға икки-уч нўмер газета чиқара олди. Шунини ҳам ёзайинки, бу газета икки йилдан зиёда бир муддатдан бери вилоят фирқа кўмитаси билан вилоят ижроия кўмитасининг ношири афкори бўлиб келган бўлса ҳам, шу икки катта ҳукумат муассасаси ўзининг расмий газетасини моддий ёқдан таъмин этолмади ёки таъмин этарга жиддийроқ ҳаракат қилмади. Йўқса, биргина газетани ҳар ёқдан юқори кўтариш, мукамал ва мунтазам суратда чиқариш ҳукумат қошида унча қийин бир иш эмас эди.

Самарқанддаги расмий ҳукумат муассасалари ҳар вақт газета идорасига «ундай ёзма — бундай ёз, эълон ва буйруқларимизни тезроқ бостур», деб танбеҳот ва таълимот бериб, сензур устига сензурлик қилиб турардилар. Лекин газетанинг моддий ёқдан ва унинг очликда қолгон муҳаррирларини майшат жиҳатидан таъмин этиш ишларини эсларига ҳам келтирмас эдилар. Ҳол бундай бўлганда газета қандай тараққий этсун.

Уч йил давом этган форсийча «Шуълаи инқилоб» журнали ҳам коғоз ва оқча йўқлик, ҳам тошбосма асбоби етишмаганлик сабабли 1921нчи йил охирларида тўхталмоққа мажбур бўлди. Йўқса, ул ҳам маънавий жиҳатдан ҳеч вақт торликда қолмагон эди.

Хулоса: Самарқандда бир газета ва журнални маънавий жиҳатдан идора қилурлик куч бор эди, ҳозир ҳам бор. Фақат юқоридаги монетьлар бундаги матбуотнинг танглигига, ҳатто ерлик муҳаррирларнинг ҳам бир даража ишдан совунмоқлариға сабаб бўлди.

Марказ (Тошканд)да бўлса иш бошқачадир. Самарқандни ҳеч вақт Тошкандга қиёс қилиб бўлмайди. Чунки Тошкандда моддий ва маънавий куч кўп бўлгонлиги учун андаги матбуот доим мунтазам чиқиб турадир. Тошканд Туркистон жумҳуриятининг маркази бўлғони учун ҳукумат андаги матбуотни ҳар жиҳатдан таъмин этадир. Ҳатто сўнгги чоқларда Тошканд матбуотида ишлайтургон муслмон муҳаррирларнинг вазифалари ва қалам ҳақлари ортдирилгонлигини эшитдук. Бунинг устига, Тошкандда биздагидек сензурнинг қисиши ҳам йўқдур. Шунинг учун Тошкандда матбуот кейинги чоқларда бир даража тараққий этди ва этмакдадир.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 3 ноябр

ВАҚТСИЗ МУБОҲАСА

(Тил бирлаштириш тўғрисида)

Бир-икки ойдан бери «Зарафшон» газетасида тил бирлаштириш тўғрисида муҳоҳаса бўлиб турадур. Бу эски масалани янгидан қўзғатувчи ўртоқ Носирали бўлди. Бу зот барча турклар учун умумий адабий тилнинг тарафдори бўлса-да, ўзи бу ҳақда тублик бир чора ва йўл кўрсата олмайдур. Бу масалага қарши бўлгон ўртоқ Бектош эса кўб шеваларга бўлиниб кетган турк тилини бирлаштириш мумкин эмаслигини исбот этмакчи бўлиб, бир оз далиллар ҳам келтирадур.

Менимча, бу масала қанча муҳим бўлса, ўшанча қийиндир. Куруқ тилак ёки бир неча мақола билан бу оғир ва мушкул масалани ҳал этиб бўлмайдур. Бу иш мумкин бўлгон тақдирда ҳам, буни вужудга чиқариш учун кўб куч ва кўб замонлар керакдур. Ҳолбуки, унча куч ва у қадар фурсат ҳали бизда йўқдур. Ҳозирда бизнинг олдимизда тил бирлаштириш масаласидан неча қатла муҳимрак масалалар кўбдирким, унинг биринчиси маориф ва халқни оқартиш масаласидур.

Мана, бошлаб шу муҳим масалани ҳал этиш ва бор кучимизни шу йўлда сарф қилиш керак эди. Албатта, бу ишга ҳам тил масаласи зўр рўллар ўйнайдур. Модомики, бир халқ ичида маориф тарқатиш халқнинг ўз она тили билан бўладур, биз ҳам халқимизни оқартиш учун ўзбек тилига аҳамият берсак лозимдур. Яъни ўзбекча тилни ўзбеклар англашлиқ бир ҳолга қўйишимиз керакдир. Бу иш эса табиий тил бирлаштиришга хилоф бир ҳол бўлиб қоладир. Шунинг учун умумтурклар учун муштарак адабий бир тил вужудга чиқармоқ масаласини қўзғатиш биз учун ҳануз вақтсиз, ҳам фойдасиз бир ишдур.

Чунки дунёдаги 70 миллион турк учун муштарак адабий бир тилни вужудга чиқариш, менимча, турк шеваларидан бирини асос тутуб ўрта бир ҳолга қўйиш билан мумкин бўладурким, бу эса авом тили бўлмай, ёлғуз хавос тили бўлиб қолур. Чунки ўрта туркча шевасида ёзгон бир китобни бир оз илмлик зиёли синф ўқуб англай олса-да, лекин хат-саводлик авом синфи тегишлик даражада ўқуя олмайдур. Шунинг учун тил бирлаштириш мақсади яна ҳосил бўлмай қоладур.

Мархум Исмоилбек ўзининг «Таржумон» газетаси билан тил бирлашдириш тўғрисида 25 йил фикр тарқатди. Бу муддатда Русия мусулмонлари орасида ўзига тарафдорлар ҳам топди. Лекин тажриба натижасида бу ишнинг мумкин бўлмаслиқ даражада қийинлиги кўруна бошлади. Тотористондаги баъзи «тавҳиди лисон»чилар ўзлари маъқул кўрган ўрта туркча шевасини қўйиб содда тоторча ёзишга мажбур бўдилар. Тўғриси, уларни муҳитнинг ўзи халқ тилига ёзишга мажбур этди.

Туркистонда «тавҳиди лисон»чиларнинг биринчиси, маним билганимча, мархум Беҳбудий эди. Беҳбудий афанди мактаб учун бир неча рисоласини (тил бирлашдиришга хидмат қилсун деб) ўртароқ шевада ёзишга тиришди. Бу мақсадни асарларининг муқаддимасида ҳам ёзиб ўтди. «Самарқанд» газетасида ҳам шу мақсадни таъқиб этди. Ҳатто «Ойна» мажмуасининг биринчи йилида ҳам боёғи фикридан қайтмади. Бу тўғрида Беҳбудий афанди билан баъзан мубоҳаса қилишар эдик. Мумкин қадар халқ тушунарлик даражада содда ўзбекча ёзишнинг кераклигини айтар эдик. Лекин ул ҳеч қабул қилмас эди.

Беҳбудий афанди айтар эди: «Ҳар нарсанинг тараққий қилишидек тилнинг ҳам юксалиши лозимдур. Ўзбек тилининг юксалиши туркча (усмонлича)га яқинлашиши билан бўладур. Биз ўзбекчани шу йўл билан юқори кўтарсак, турклар ҳам ўз тилларидан мумкин қадар форсча ва арабча сўзларни чиқарсалар, шунинг билан ўрта бир шева майдонга чиқиб тил бирлашиш вужудга чиқар».

Беҳбудий афанди умрининг охиригача шу фикридан қайтмагандек кўрунган бўлса ҳам, лекин ўзи бора-бора соддароқ ўзбекча ёза бошлади. Бу эса «Ойна» мажалласининг иккинчи жилдида ёзгон мақолаларидан билинадур.

Мен бу сўзлар билан тил бирлашдиришга қарши эканлигимни билдирмакчи эмасман. Мен ҳам шу ишнинг вужудга чиқишини истайман. Лекин бўлиши гоё кўб шароитга мувофиқ бўлгон бундай бир ишнинг орқасиндан овора бўлиб юришни ҳозирча вақтсиз деб биламан. Менга қолса тил бирлашдиришдан кўра ҳозирда ўз тилимиз бўлгон ўзбекчани халқимизга қулайроқ тушунтира олурлиқ даражада содалашдириш лозимдир. Ўзбекча сарф-наҳв ва назариёти адабиялар тузиш, тугал луғат китоблари ёзиб, босдириш зарурдур.

Тоторларнинг тил ва адабиёт мутахассисларидан ўртоқ Заки Валидий «Бизнинг йўл» журналида тил ҳақида яхшигина бир мақола ёзган. Валидий ўртоқ мақоласининг бир ўрнида тил бирлаштириш тўғрисида бир неча сатр ёзиб ўтган. Мавзуимизга мувофиқ бўлгани учун унинг сўзларини бунда кўчиришни фойдалиқ билдик:

«Ҳозирги кунда турк-тотор халқларидек маданиятда яёв бўлган халқларнинг олдида, тилларини бирлаштиришдан кўбрак тилни халққа яқинлаштириш, уни кенг ўлчовда маориф қуроли этиб тутиш турадур. Халқ ўқумишлик, ҳам маданиятлик бўлса, унга ўзига махсус адабий тил вужудга кетириш учун соннинг унча кўб бўлиши керак эмас. 5—6 миллионлик голландиёлилар тилларининг немисчага жуда яқин бўлишига қарамасдан, уни ўзларига махсус адабий тил ҳолида сақлаб келадилар. Ўшандоқ лотиш, грузин, арман каби халқларнинг ҳам ўзларига махсус бойгина адабиётлари бор.

Халқларнинг енгил англашишлари, ҳам маданиятда кенг олиш-бериш қилишда, албатта, тилларнинг яқинлиги жуда муҳим омил бўлур. Лекин бунинг учун тилларнинг бутунлай бирлашишлари лозим эмас. Яқинлиқлари кифоя этадур. Ҳозирги Ёвропо тилларининг, айниқса уларнинг бир оиладан бўлганларининг (масалан гермон, румон ҳам исловиён тилларининг) бирини билгач, иккинчисини билиш жуда енгилдир.

Эҳтимол, бир вақт бир-бирига яқин турган тиллар бутунлай бирлашарлар. Эҳтимол, бутун дунёдаги тилларнинг бирлашиши учун бошлаб шундай яқин бўлган тилларнинг бирлашишлари керакдир. Лекин ҳали бу буқуннинг масаласи эмас, буни биз техниканинг юриш, аралашиш асбобининг хаёлларга келмаган равишда тараққий этиши ва шунинг орқасида ҳозирги ижтимоий муносабатларнинг тор-мор бўлиши натижасида кўрамиз».

Валидий ўртоқнинг «Турк-тотор тилларининг ёзилиши» сарлавҳалик бу муҳим мақоласининг бошлари журналнинг ўтган сонларида босилган эканким, маалтаассуф, уларни кўролмадим. Тил ва адабиёт билан машғул бўлган зотларга ўшал мақолаларни топиб ўқишларини тавсия этаман.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил 7 феврал

ТҮЙ-ТАЪЗИЯ ИСРОФЛАРИ

Инқилоб даврида энг кўп мавзуи баҳс бўлгон масалалардан бири, шубҳасиз, тўй ва таъзия исрофларидир. 6—7 йил ичида ўзбек матбуоти, айниқса, Самарқандда чиққан газеталар тўй, таъзия исрофотининг ислоҳи учун кўп нарсаларни ёздилар ва бу тўғридаги фикр-мулоҳазаларини ҳукуматга тақдим этдилар. Бир неча маротаба ҳукумат ҳам буларнинг фарёдини эшитиб, халқ орасидаги бундай исрофчиликларга қарши чора кўрди. Яхши қарорлар чиқарди. Лекин Самарқандда бу ҳақда кўрилган тадбирлар кўп вақт ўтмай масъул ишчиларимизнинг парвосизлиги билан натижасиз қолди. Яна тўй ва аза исрофлари бурунғусидек давом эта бошлади.

Сўнгги бир-икки йилда юртимизнинг иқтисодий ишлари бирмунча йўлга қўйилиши билан бойнамоларимиз яна жонлана бошладилар. Шунинг билан баробар аввалги урф-одатлар, исрофчиликлар яна жорий бўла бошлади. Айниқса, сўнг чоғларда тўйларда одамларга тўн кийгишиш, қанд ва чой инъом этишиш, катта-катта нонлар, турлик шираворлар улаштиришиш одати яна ишга оширилди.

Никоҳ тўйларидаги «тутуз» рўмолча, кашидалар, таъзия кунларида қабр устида халққа пул ва йиртиши беришиш, уч, етти, йигирма, қирқ қилишлар яна бурунги ҳолига қайтди. Камбағал халқимиз у расму русум ва урфу одатларнинг ижроси билан яна эзила бошлади. Бундай исрофчиликлар орасида яна боғ сотишиш, ҳовли гаров қўйишиш ва кекирдак-кача қарзга ботишлар кўрина бошлади.

Бунинг учун халқни айблаб бўлмайди. Чунки ҳали халқ нодон. Биламиз, халқнинг ота-бобосидан қолгон урфу одатлар асири бўлиши табиийдир. Бизда тақлид, обрўй, номус ва ғаззоти нафс деган нарсалар ҳам бор. Мана шу сифатлар авом халқни ҳар балоға учратадур. «Фалонча тўйда ундай қилибди, мен бундан камми» ёки «урфу расмни риоя қилмасам, мени дўсту душманларим уят қиладурлар», деб халқимиз яна аввалги исрофчиликларни жорий этишишга ўзини мажбур билладур. Шунинг билан ўзини ҳар қандай таҳликага соладур ва икки кунда ўзининг бору йўғидан ажраладур.

Халқни ўз ҳолида қўя берсангиз, у ўзининг нафу зарарини ўйламай, ҳар бир тўғри келган ишни қила берадир.

Ўлгунигача фойдасиз урфу одатларнинг асоратидан чиқа олмайдур, лекин халқни ўз ҳолига қўйиш тузук эмас. Масъул ишчиларимиз ва ёшларимизнинг ҳар бир тўғрида халққа йўлбошчи ва таъминотчи бўлиб туришлари керакдир. Халқни тўғри йўлга олиб бориш ва уни ҳар қандай зарарлик ҳаракатлардан сақлаш ана шуларнинг вазифасидир. Лекин эсизким, бизнинг масъул ишчиларимиз, маорифчиларимиз ва ёшларимиз бу муҳим вазифаларини ҳам бажара олғонлари йўқ. Ҳатто, улардан баъзиларининг шундай эски расму одатларга риоя қилғонлиқлари ҳам кўриладир. Мана бу иш уларнинг шаънига ярашмайтурғон бир сифатдир. Биз шунинг билан халқимизнинг йўлбошчиси бўлғон масъул ишчиларга яна бир мартаба юзимизни ўгириб айтамиким, ўртоқлар, ишчи-деҳқон оммаси сизга ишонган ва сизни қанча умидлар билан иш бошига қўйғондир. Шунинг учун сиз ҳам ўз бўйинингиздаги вазифаларингизни ўтангиз. Фақир халқни зарарлик урф-одатлар ва исрофчиликлар чангалидан қутқазиш учун бор кучингизни сарф этиб, бу тўғрида жиддий чоралар кўрингиз.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил 24 март

ТУГАЛЛАНИШ ЙЎЛИДА

Жиддий ғайрат, самимий ҳаракат бўлғонда, ҳар нарсани юқори кўтариш — тугаллатиш мумкин. Бунинг тескарисича, парвосизлик ва дангасалик орқасидан тузукки-на бир нарсанинг бузилиб кетиши ва кўтарилаёзғон бир бинонинг қайтадан йиқилиб қолиши белгиликдир.

«Зарафшон» газетаси ўзининг икки йиллик давоми чоғида чексиз ғайрат ва меҳнатлар орқасида тугалланиб, бугунги ҳолига келди. «Зарафшон»нинг 1-сони билан бу кунги 200-сонини бир-бирига солиштириб қарасангиз, мундарижа ва техника жиҳатидан ердан кўккача айирма кўрасиз. Бу нимадан бўлди? Очиқ суратда маълумдирки, бу замон ва турмушнинг талабига мувофиқ такомул (тугалланиш) томониға интилишдан бўлди.

Лекин ҳозирги замонимизнинг тақозосиға ва ишчи-деҳқон оммасининг турлиғ эҳтиёжлариға қарағанда, «Зарафшон»нинг бу кунги ҳоли ҳам қаноатланарлик даражада эмас. Чунки биз илгари «Сўз ва қарор» даврида бўлсақ, ҳозирги вақтда ҳар бир мақсадни амалга қўйиш даврида-

миз. Шунинг учун бундай муҳим ҳавойи сўзлар ва аслсиз, жузъий хабарлар билан ўзбек матбуотини тўлдириш ярамайди. Халқимизнинг ҳозирги чексиз эҳтиёжи биздан қатъий сўз ва фаолият сўрайди.

Биз ўзимиз ҳамма вақт айтиб турамыз ва иқрор этамызким, матбуот элнинг тили, халқнинг йўлбошчиси ва турмушнинг ойнасидир. Дарвоқе шундайдир. Лекин биз бу гапни билиб туриб ўзимиз шунга керагича амал қилмаймыз. Шунинг учун бизнинг кўп сўзимиздан ва кўп ишимиздан озгина натижа ҳосил бўлади.

Матбуот, бир ёқдан, халқнинг йўлбошчиси бўлса, иккинчи ёқдан, ҳукуматнинг фикр тарқатувчисидир. Шундай экан, ҳукуматнинг сўзларига бизнинг аҳамият беришимиздек, бизнинг дод-фарёдларимизга ҳукумат идораларининг қулоқ солиши ҳам керакдир. Ҳолбуки, бу мақсаднинг кўпинча амалга чиқмай қолишини кўрамыз. Чунончи, ҳукуматнинг мақсадига мувофиқ газеталаримиз бир масала хусусида ташвиқ йўли билан хабар ва мақолалар ёзадир. Ва уни ишга ошириш учун тиришадир. Лекин охирида шу ишни вужудга чиқариш йўлида баъзи расмий идоралар ва ёки маъмурлар томонидан парвосизлик воқеъ бўладир. Ёки баъзи вақт газета ўзи бир ишга аҳамият бериб ёзгон нарсасини ҳукумат таъқиб этмай турадур.

Шунинг билан у иш ўзининг тартибсиз ҳолида давом этаберадир. Мана шундай кўнгилсиз шайлар доим кўришиб турадиким, бундан кейин шунга ҳам диққат этиш ва ниҳоят бериш лозимдир.

«Зарафшон» газетаси бу икки йил ичида ўзини ҳар жиҳатдан тугаллатиш учун кўлидан келганича фидокорлик этди. Лекин бу кунгача тил ва шева масаласига керагинча аҳамият бермади. Ҳолбуки, бу биринчи навбатда тургон муҳим масалалардан бири эди. «Зарафшон» бошқармаси ўзининг икки йиллик даврида бошқа нарсалар қаторида тилни соддалаштириш йўлида ҳам бирмунча аҳамият берса эди, бу кунгача бу тўғрида ҳам зўр муваффақиятларга етишган бўлур эди. Биз газетани халқ учун чиқарамиз. Ва ҳар бир сўзимизни халққа тушунтирмоқчи бўламиз. Газетамизнинг тилини халқ англайдир деб ҳам ўйлаймиз. Ҳолбуки, халқимиз газета сўзларининг лоақал 15 фоизини тушунмайдир. Газетамизни ўқиб бутун англ-

лайдурғонлар эса жуда оздир. Мана шунинг учун ҳам чора кўриш керакдир.

«Зарафшон» идорасига лозимдирким, бу муҳим иш учун ҳам керакли тадбирларни кўргай. Ҳали «Зарафшон» бошқармасида барча материалларни кўздан ўтказиб, уларни тузатадурғон муайян бир киши йўқдур. Шунинг учун барча мақола ва хабарлар дурустроқ тузатилмай, босмахо-нага юбориладир. Баъзан ҳеч бир кўрилмай тўғридан-тўғри газетага ўтказилган нарсалар ҳам учрайдир. Энди бундан сўнгра «Зарафшон» бошқармаси шу камчиликни ҳам тўлдирса керакдир. Яна бир масала бордир. Бунга ҳам «Зарафшон» идораси лозиминча аҳамият бермай келди. Бу эса хурофотчи мулла ва эшонлар билан қаттиқ суратда курашиш ишидир.

Ҳали бизнинг ишчи-деҳқон халқимизнинг 95 фоизи деярлик ўшал эскипараст унсурнинг таъсири остида яшайди. Шул сабабдан халқимизнинг кўпчилик қисми янги турмушга, маориф ва маданиятга яхши кўз билан қарамай-дир. Мана шунинг учун эски турмуш тарафдори бўлгон мулла ва эшонлар билан курашиш керакдир. Булар билан курашиш ёлғиз ҳажвий журналларимизнинг кулгилик мақола ва карикатуралари билан бўлмас. Бунинг учун газеталарнинг ҳамма вақт жиддий танқидлар ёзиб туришлари лозимдир. Ҳажвий журналларимиз бу тўғрида ўз вазифаларини бажариб турмоқда бўлсалар ҳам, лекин газеталаримиз унча аҳамият бермай турадурлар. Шунга ишониш керакки, халқимиз ундай зарарлик унсурларнинг чангалидан қутулмагунча янги турмуш сари бора олмас. Умид этамизки, «Зарафшон» газетаси ҳар жиҳатдан юксала бошлагани боис бу камчиликларни тўлдиришга ҳам тиришар.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил 27 октябр

ГЕНЕРАЛ ФУН КАУФМАННИНГ ХИТОБНОМАСИ

Бу кунларда Туркистоннинг «фотиҳи» бўлгон генерал Фун Кауфманнинг Самарқанд шаҳрини олғондан кейин халқни тинчликқа даъват қилиб ёзгон бир хитобномасининг асли нусхаси кўлимизга тушди.

1868 йил 2 май (янги ҳисоб билан 18 майда) Фун Кауфман амир Музаффар аскарлари билан урушиб, Самарқанд-

ни олғоч, сўнгра Самарқанд аркида бирмунча аскарни қувиб, ўзи қўшини билан Каттакўрғон ва Панжшанби томонга юриш этадир. Шу чоғда амирнинг ўғли Фузор ҳокими Абдумалик тўра Шаҳрисабз ва Китоб халқи билан бирлашиб, Самарқанд қалъасини бир неча кун мухосара этди, яна амирнинг бир турли тадбири билан тарқалишдилар.

Шу орада генерал Фун Кауфман амирнинг қўшинига ғалаба қилиб, уни сулҳга мажбур этадир (2 июн 1868 йил).

Фун Кауфман қолома аскарлари билан қайтиб келиб, Самарқанд халқини қатли ом қилгондан сўнг, қонли кўли билан шу хитобномасини ёзиб, Самарқанд халқини тинчликқа чақирди (фақат имзоси ўзгартирилди).

«Туркистон генерал губернатори барчани огоҳ бўлмоқ учун маълум қиладур. Подшоҳ императорга тобе юрт ичинда давом-тартиб ва осойишталикни тушурмай ушлаб турмоқни ва ҳамсоялар билан тотувлик ва ошнолик қилиб турмоқни маним давлатхоҳим манга буйруқ қилиб эди. Жаноби олий Бухоро Амири оқ подшоҳнинг хайрлик ниятига кўб вақт инобат қилмади. Тотувлик ҳақинда ихлоси ишондирганимга шубҳа қилиб, Бухоро вилоятига фойдали меним юборган аҳдномамга кўнмади. Тотувлик қилмоқ учун Ўрусия ерининг четидан аскарларим билан кўтарилиб чиқмоққа тейишли бўлди.

Самарқанд ва Каттакўрғонни олғонимдан сўнг, неча маротаба Бухоро аскарлари устидан ғалаба бўлгандан сўнг, охир Амир кўрдик, ўрус билан суғуш қилмоқ Бухоро ҳалоклигига борадир. Ўз фойдаси учун ва Бухоро халқининг хайриятлиги учун Ўрусия билан тотувликда ва ошноликда турмоқ авлороқдир.

Улуғ императур ҳазратлари ихтиёри эмди бажо келтирилди, комил рози бўлгоннинг ростлигига ўз муҳри билан юборилган аҳдномани маҳкам қилиб Ўрусия билан яраш қилди. Мундан буён Ўрусия билан Бухоронинг сарҳад ерлари будур:

Зарафшон даласини Шаҳрисабз бегига тобе ердан ажрататургон тоғнинг усти билан Зарафшон дарёсига қараб боратургон тоғлар билан ёндан сўл, мағриб тарафи Каттакўрғондан Зарафшон дарёсининг даласи орқали Оқ тоғнинг устини кесиб ўтиб, сарҳади мағриб тарафи Нурота кўрғонини Бухоро вилоятига қолдируб, Нурота тоғининг баланд тепаси билан юрур.

Ушбуни улуғ оқ подшоҳнинг тобеида бўлғувчиларнинг барчасига маълум қилиб амр қиламан: чет ернинг босмоғидан кўрқмайинча, тотувлиқда ва тинчлиқда турунгишлар, ўз ишларингиз: деҳқончилик ва касб-савдоларингизни қилингишлар. Тинчлиқни бузғон оқ подшоҳнинг душманлари, албатта, халқнинг ҳам душманлари, шундайин одамларни ушлаб ҳокимингизга топширингишлар, қонун бўйинча жазо берилмаги учун.

Ёзилди 21 саратон, 1868 йилда Самарқанд шаҳринда.

Туркистон генерал губернатури адютанд Фун Кауфман муҳрларини босдилар». Хитобноманинг остида Фун Кауфманнинг ўзбекча ёзувли муҳри бор. Ичидаги хати шудир: «Туркистон генерал губернатури ҳенерал-адютанд Фун Кауфман».

Бу хитобноманинг тил жиҳатдан ҳам аҳамияти йўқ эмас. Хитобномада «генарал» сўзи уч ўринда уч турли ёзилгон. Бунда тотор тилининг таъсири борлиғи ҳам кўринадир. Чунки рус аскарари ичида тотор бўлғонидек, аскар бошлиқлари ҳузурда тотордан тилмочлар ҳам бор эди.

«Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1926 йил, 1-сон

ЎЗБЕКЧА АЛИФБОЛАР ТАРИХИ

Туркистонда илмий-адабий уйғонишнинг бошланишига йигирма беш йил тўлиб ўтди. Бу муддатнинг ўктабр инқилобигача бўлгон даврида ҳар бир шаҳарда янги мактаблар, баъзи жойларда жамияти хайрия ва кутубхоналар очилди. Турли мактаб ва мутолаа китоблари ёзилиб босилди.

1901нчи йилдан эътиборан Қўқон ва Тошкандда, 1903нчи йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг каттарак шаҳарларида сон жиҳатидан (тақлидий суратда) бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4 — 5 йилдан кейин яна камайиб, фақат баъзи тузуклари давом этди. Бунинг бир сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитғувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди. Аввалги йилларда баъзи муаллимлар ўз мактабларига тоторча китобларни киритишга ва бир қисмлари туркча-тоторча асарлардан таржима йўли билан фойдаланиб болаларни ўқутишга мажбур бўлдилар. Ҳатто, баъзи мактаблар муаллимлари китоб йўқлиғидан ўз шогирдларига «Чор китоб», «Мантиқ ут-тайр», «Хўжа Ҳофиз» ва

Навоийдек эски китобларни ўқутиб юрдилар. Усули жадид мактаблари шу ҳол билан 5 — 6 йил давом қилгандан кейин янги ўзбекча китобларни кўра бошлади. Шунинг билан баробар мактабларнинг адади ҳам яна кўпая берди.

Мен бу мақоламда уйғониш давримизнинг бошидан бу кунгача чиққан ўзбекча алифболарнинг тарихидан ва уларнинг хизматларидан ёзмоқчи бўламан.

1. «Устоди аввал»

Туркистонда бошлаб чиққан ўзбекча алифбо тошкантик Сайидрасулхўжанинг 1900нчи йилда ёзиб бостирган «Устоди аввал» исмли рисоласидир. Бу алифбо русский-туземний мактаблар учун тузилган бўлса ҳам, баъзи муаллимлар китоб йўқлигидан шуни вақтинча ўз мактабларига киритдилар. Лекин кўп вақт ўтмади. Бу алифбо тўғрисида жанжал чиқди. Қозонли Аҳмадҳоди Мақсудий: «Меним «Муаллими аввал» исмли алифбомдан ўғурлағон», — деб Сайидрасулхўжани судга тортди. Бу киши эса дарров алифбосининг қолган нусхаларини териб олиб уни қайтадан ўзгартиб бостирди.

Суд бир неча мартаба мудофаа учун вақт белгилаб Аҳмадҳодини чақирган бўлса-да, у келмагани учун мудофаа кечикиб қолиб, охири Сайидрасулхўжа жавобгарликдан қутулди. Олган маълумотимизга кўра, «Устоди аввал» алифбоси ўктабр инқилобиғача ўн етти қатла босилган.

2. «Адиби аввал»

1901нчи йилларда Тошкантида Мунавварқори томонидан «Адиби аввал» отли алифбо ёзилган бўлса-да, бунинг биринчи босмаси 1907нчи йилда чиқди. Бу алифбо Туркистондаги усули жадид мактабларининг кўписи томонидан (баъзи русский-туземний мактабларга ҳам) қабул қилиниб, дарс жадвалига киргизилганлиги учун ўктабр инқилобиғача тузатилиб ўн дафъа босилди. Сўнгги босмалари расмли бўлиб чиқди.

3. «Биринчи муаллим»

Бу алифбо 1912нчи йилда Абдулла Авлоний томонидан ёзилиб, Тошкантида «Мактаб» кутубхонасининг харжи билан босилди. Ўктабр ўзгаришиғача 4—5 қатла босилиб чиқди.

4. «Савод»

Бу алифбонинг ёзгувчиси бир неча йил Хивада муаллим бўлгон Мухтор Бакирдир. Алифбо ўзбекча-тоторча-туркманча аралаш шевада ёзилиб, 1913нчи йилда Қозонда босилгон. Бу фақат Туркманистон мактабларида ўқутилгон бўлса керак. 2нчи босмасини кўрмадик.

5. «Таълими аввал»

Бунинг ёзиб босдирғувчиси Тошкандда Рустамбек Юсуф ўғлидир. Бу алифбонинг фақат 1914нчи йилда чиққон 2нчи босмасини кўрдик. Бунинг биринчи босмаси тахминан 12нчи йилларда чиққон бўлса керак.

6. «Туркий алифбо»

Туркистонда уйғониш даврида чиққон алифболарнинг яхшироқларидан бири шу «Туркий алифбо»дир. Бу алифбо 1916нчи йилда муаллим Муҳаммаджон Абдулхолик ўғли томонидан ёзилиб, Кўқонда «Файрат» кутубхонасининг масорифи билан босилди. Алифбо расмлидир. Бунинг ҳам иккинчи босмасини кўрмадик.

7. «Биринчи йил»

Бу алифбонинг тузгувчиси Самарқандда Сайидризо Ализода бўлиб, ношири «Зарафшон» кутубхонасидир. 96 бетдан иборат бўлгон бу алифбо 1917нчи йилда фақат бир марта босилгон.

8. «Мифтоҳ ул-алифбо». 9. «Мифтоҳ ул-аввал».

10. «Таҳсили алифбо»

12 — 14нчи йиллар ораларида Фарғонада босилиб чиққан бу уч хил алифбони эшитган бўлсак ҳам кўрмадик. Булардан биринчисининг мураттиби Мирза Хайрулладир. Охирғисини Абдулваҳҳоб Ибодий ёзгон.

Туркистонда ўктабр инқилобиғача чиққан ўзбекча алифболар шудир. Булардан кўписи бир-бирига тақлид қилиб ёзилгон. Бир оз тузукраклари «Адиби аввал», «Туркий алифбо» ва «Биринчи йил» рисоаларидир.

Ўктабр инқилобидан кейин чиққан алифболар:

11. «Раҳбари аввал»

Бу алифбо 1918нчи йилда Тошкантида фақат бир мартаба босилди. Тузгувчиси М. Фахриддин, ношири «Хуррият» кутубхонасидир.

12. «Ўртоқ»

Самарқандда 18нчи йилда маориф мудирини бўлиб тургон Чеча Вичкиннинг ва мусташириқ Вияткиннинг қалами билан ёзилгон бу алифбо йигирма минг дона босилгон бўлса ҳам, мактабларимиз ундан бир пуллиқ фойда кўролмади. Чунки бу рисола танқидга арзимайтургон даражада бузуқ ва тартибсиз ёзилгон эди.

13. «Совға»

Шокиржон Раҳимий томонидан тузилиб, 1919нчи йилда Туркистон жумҳуриятининг маориф комиссарлиги харжи билан босилгон бу расмли алифбо ҳар бир дафъа босилишида тузатилиб, бу кунларда 5нчи қатла босилиб чиқди.

14. «Катталарга ўқуш»

1920нчи йилда «Давлат нашриёти» томонидан кўб миқдорда босилгон бу алифбонинг мурағатчилари: М. Қодирий, И. Мўминий ва Ш. Исмоилий ўртоқлардир. Бу алифбо биринчи дафъа Амриқо усулида ёзилгонлиги учун бундай усулдан хабарсиз муаллимларимиз ундан керагича фойдалана олмадилар. Ўқутишга қийналдилар. Шунинг учун бу тўғридаги қанча меҳнат ва масоғатлар бўшга кетди.

15. «Тил очғич»

Бу расмли алифбонинг мурағатчи муаллим Ҳасанали, ношири Бухоро маориф назоратидир. Рисола 1922нчи йилда беш минг дона босилди.

16. «Ўзбек алифбоси»

Шокиржон Раҳимий томонидан ёзилгон бу расмли алифбо «Давлат нашриёти» тарағидан 1922нчи йилда фақат бир мартаба 25 минг дона босилди.

17. «Катталар йўлдоши»

Саводсиз катта кишилар учун 24нчи йилда «марказ саводсизлиқни битирув фавқулодда комиссияси» томонидан 15 минг дона босилгон бу алифбонинг тузгувчиси Шокиржон Раҳимийдир. «Катталар йўлдоши» икки йил ичида тузатилиб, тўрт дафъа босилиб чиқди.

18. «Ўқутгувчи»

Катталар учун Амриқо усулида ёзилгон бу расмли алифбони(нг) тузгувчилари Ҳожи Муин билан И. Раҳматуллазода, ношири «Саводсизлиқни йўқотиш фавқулодда комиссия»дир. Бу алифбо 25нчи йил охирларида биринчи дафъа 45 минг дона босилди. Рисола эскирак ҳуруф билан босилгон, матбаа хатоси ҳам оз эмас.

Мана, 25 йил ичида босилиб чиққан алифболаримиз (маним билганимча) шулардан иборатдир. Шу муддатда Туркистонда босилгон форсча-тожикча алифболарни келгуси мақолада ёзармиз.

«Маориф ва ўқутгувчи» журнали, 1926 йил, 2-сон

ФОРСЧА АЛИФБОЛАР ТАРИХИ

Туркистонда усули жадид мактаблари учун форсча-тожикча рисолалар ёзиш фақат Самарқандда бошланадир. 1903нчи йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлаши билан баробар унга мувофиқ тожикча китобларга эҳтиёж сезилди. Бу вақтда мундай китоблар йўқлиғидан Тотористонда босилгон баъзи бир форсча рисолаларни олдириб қўлланишга мажбурият кўрилди. Булар эса: «Бадъ ул-маориф», «Сад панди Луқмони ҳаким», «Насиҳат ул-ҳукамо» ва «Таржимали гўзал насойих» каби нарсалар эди. Зарурлиқ вақтида баъзи мактаблар «Саводхон» (Алифбо), «Аввал ун-назофа» ва «Бадъ ул-амони» каби тоторча китобларни ҳам вақтинча дарс жадвалига киргиздилар.

Мана шундай эҳтиёжларни кўзда тутиб, янги мактаблар учун форсча китоблар ёзиб босдиргувчи Васлий ва ундан кейин Беҳбудий бўлди.

Мен мунда ёлғиз форсча алифболарни ёзиб ўтмакчи бўламан.

1. «Баён ул-хуруф»

Бу алифбо Васлий томонидан 1904нчи йилда ёзилиб, китобчи Қори Абдурауфнинг харжи билан тошбосмада фақат бир мартаба минг дона босилди. Қирқ бет миқдорида бўлгон бу рисоланинг 18 саҳифаси алифбо, бошқаси ақоид ва амалиёти исломиядан иборатдир. Мунда кўпрак хуруф ва сўзларнинг турли ҳаракатлар билан қандай ўқилиши кўрсатилгандир. Бу асар ҳар жиҳатдан жуда ноқис ва ярамас бир ҳолда чиққан бўлса-да, китоб қаҳатлиғи вақтида баъзи мактабларнинг дардига даво бўлгон эди.

2. «Асбоби савод»

Бу алифбо 1905нчи йилда Беҳбудий томонидан тузилиб, 1906нчи йилда ўз масорифи билан тошбосмада икки минг дона босилди. Рисола қирқ бетликдир. «Асбоби савод»нинг бош тарафидаги дарс ва хуруф тузилиши Олимжон Борудийнинг «Саводхон» алифбосига ўхшайдур. Бу алифбода бошлаб, хуруфи ҳижонинг ҳаммаси ёлғиз ҳолида ва сўнгра бирдан уларнинг турли шакллари кўрсатилгандир.

3. «Раҳнамои савод»

Мунинг ёзғувчиси Ҳожи Муин ва ношири муаллим Абдуқодир Шакурийдир. 1908нчи йилда тошбосмада фақат бир қатла икки минг беш юз дона босилди. Жузи 36 саҳифаликдир.

Бу алифбонинг бошида ҳарфлар тадрижий суратда кўрсатилиб, сўз ва жумлалар ҳам мад усули (чўзғи) билан ёзилгон. Мунда энг аввал форсча ҳарфлар тадрижий йўл билан айри ёзилиб, сўнгра арабча ҳарфлар кўрсатилганлиги учун ўша вақтда усули жадид душманлари: «Жадидлар ўз китобларидан арабча ҳарфларни чиқариб ташлабдурлар», деб халқ орасида ифво тарқатгон эдилар.

4. «Раҳбари мактаб»

«Раҳнамои савод» тартибида чиққан бу алифболарнинг тузғувчи ва босдирғувчиси муаллим Раҳматиллазодадир. Бу алифбо 1913нчи йилда тошбосмада икки минг дона босилгон. Мунинг охирида бирмунча енгил манзумалар ҳам бор. Жузи 36 саҳифадир.

«Раҳбари мактаб» алифбоси ўктабр инқилобиғача тузатилиб, уч қатла босилиб чиққан.

Ўктабр ўзгаришидан кейин бу кунгача чиққан форсча алифболар:

5. «Баҳори дониш»

Бу алифбо Самарқанд вилояти маориф идорасининг сипориши билан мусташирқ Вияткин томонидан ёзилгон. 1918нчи йилда фақат бир мартаба йигирма минг дона босилгон. Юз олтмиш тўрт бетдан иборатдир.

Бу ҳам «Ўртоқ» алифбосидек бузуқ ёзилгонлиғи учун мактабларимиз ундан керагича фойдалана олмадилар.

6. «Соли нахустин»

Мунинг ёзғувчиси Самарқандда Саидризо Ализода бўлиб, ношири Турон маориф комиссарлигидир. Бу алифбо 1920нчи йилда биринчи дафъа беш минг дона босилгон эди. Яна 24 – 25нчи йилларда икки қатла босилди. Учинчи босилишида анчагина тузатилди. Мунинг охириги ношири Абдуқажом Қурбийдир.

7. «Мифтоҳ ут-таълим»

1922нчи йилда тошбосмада бир дафъагина беш минг дона босилгон бу алифбонинг тузғувчиси мирзо Муҳаммад Самадзода (Собит) бўлиб, ношири Туркистон давлат нашриётидир. 57 бетдан иборат бўлгон бу алифбонинг йигирма бети муаллимлар учун қўлланма бўлса-да, ўзи жуда қийин равишда тузилгандир.

8. «Алифбон забони тожик»

1924нчи йилда бу алифбо Нисор Муҳаммад томонидан ёзилиб, Ўрта Осиё давлат нашриётининг харжи билан бир қатла тошбосмада беш минг дона босилган. Бош тарафларида бирмунча расмлари ҳам бор. Жузи 48 бетликдир.

Бу алифбонинг таълими болалар нари турсин, катталарга ҳам қийинлиқ қиладир. Тушуниши қийин арабча сўзлари ва қоидадан ташқари иборатлари ҳам йўқ эмас.

9. «Алифбон тожик»

Бу расмли алифбонинг тузғувчилари Мазҳар Бурҳон билан Садриддин Киrom бўлиб, ношири Тожикистон мао-

риф назоратидир. Жузи 92 бетлик бўлиб, 1925нчи йилда Масковда беш минг дона босилган. Бу алифбонинг бошларидаги дарслар мад усули (ҳаракати ҳарфия билан) ёзилғонида муваффақиятли чиқиши мумкин эди. Фақат шунга диққат қилинмабдир. Йўқса, аввалги бир неча сабоқларида ёлғиз ҳарфлар билан тузилиб кўрсатилган сўзлар жуда муносиб тушкан. Бу алифболардаги расмлардан баъзисининг остида исмлари номувофиқ ва янглиш ёзилгон (Буқаламун, офтаба каби).

10. «Раҳбари бесаводон»

Катта кишилар учун Амриқо усулида ёзилгон бу расмли алифбонинг мураттиблари Раҳматуллазода билан Ҳожи Муин бўлиб, ношири «Саводсизликни битирув фавқулодда комиссияси»дир.

Бу алифбо 25нчи йил охирида биринчи қатла йигирма минг дона босилди. Расмлари бир оз қўпол чиққан. Ўзи эскирак ҳуруф билан босилгон.

11. «Дабистони тожик»

Бу алифбо яқинда Саидризо Ализода томонидан ёзилгон бўлса-да, ўзи ҳали босилгон эмас.

Булардан бошқа Лоҳутий томонидан ёзилгон бир алифбо чиққан бўлса ҳам уни кўрмадик.

«Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1926 йил, 7–8-сон

«ТАЁҚ»

Кўб вақтдан бери миллатимни тараққий этдируб, бошқа миллатларга ўхшаш осмонга учурмоқ нияти олияси кўнглимда ўрунлашиб, мунинг учун турли йўллар билан тиришиб кўрдим. Лекин бу бахтсизлигимдан барча талбир ва ҳамма хидматим фойда этмай, бўшга кетди. Яъни миллатимни кўкларга учурмоқ нари турсун, лоақал кўрларнинг асокашидек ани дангасалик водийсиндан уч-тўрт қадам етаклаб бир четга чиқармоққа ҳам муваффақ бўлолмадим. Менга ўхшаш бошқа йўлдошларим ҳам бу тўғрида бирор турли муваффақият кўролмадиларки, бу шай мени гоят чуқур ўйламакга мажбур этди. Бир неча йил кўкнорилардек ўйлаб юргандан сўнг охири муваффақиятсизлигимнинг сабабларини топдим. Яъни миллатни бўйнийўғонлик уйқусиндан уйғотиб кўзини очтурмоқ йўлини билиб олдим. Шунчасини ҳам айтмасдан, мақсадга кириша олмайманким, маним бу зўр кашфиётимга «илми аҳволи руҳ» фани яхшигина ёрдам этди.

Мана, сизга ҳақиқат! Бизнинг мусулмонлар, бохусус туркистонлилар дангаса, бўйнийўғон, муфлис, мутаккабир, ғалати бир жонивор экан. Бу жониворларни турли бузуқликлардан чиқариб инсон қаторига киргузмак, иккинчи бир иборат билан айтганда, хушёқмаслик уйқусиндан уйғотиб, кўзини очтурмоқ учун «Таёқ»дан бошқа нарса керак эмас экан.

Мен бу ишни бир неча мартаба тажриба этиб яхши натижасини кўрдимки, халқни хушёр этмак учун «Таёқ» афанди зўр омил ва муассир экан. Мана шунинг учун «Таёқ» отинда ҳажвий бир газета чиқармоққа қарор бердим.

«Таёқ»нинг мақсад ва маслаги:

Тўғрилиқ ва халқни тўғри йўлга солмоқ бўлуб, ул ҳеч кимга ва ҳеч бир қувватга бўйун эгмасдир. Ул ёлғиз чин инсоният ва ҳаққонийлик қошинда эҳтиром билан тенг турадир.

«Таёқ» тўғрилиқ йўлинда зўраки бойлардек синиб майда-чуйда бўлуб кетганча ўз вазифасини адо этадир, аммо эгриликни ҳеч вақт қабул этмайдир.

Сўзнинг қисқаси, «Таёқ» тўғрилар учун асои ҳузур, эгрилар учун зулфиқори Алидир.

Букун ўқувчи афандиларға ҳақиқат сўзидан бир-икки калима арз этиб сўзни битураман, мундан сўнгра-да ёзиб турмоқни риоя этаман.

Ботурбек

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 19 ноябр

«РИШВАТ» ХАСТАЛИҒИ

Асрлардан бери одам болаларини эзиб, қурутиб келган хасталиқ (касаллик)ларнинг энг ёмони ва юқумлиси ришват хасталиғидир.

Ришват хасталиғи ҳисобсиз одам болаларини хонавайрон, бачагирён ва дарбадар қилгон. Одам жинсининг ҳар бир синфи орасинда ришват хасталиғи ҳукм суриб келгон. Анинг панжаи истилосиндан подшоҳлардан бошлаб гадоё ва гўлоҳиларғача ҳеч бир синф халқ ўз ёқасини қутқара олмагон. Аввал, сонсиз буржуазларни, ҳисобсиз мансабдорларни, ниҳоятсиз мулла ва камбағалларни нақшин ўриндан, иссиқ тўшакиндан тортиб олиб, йилларча азоб ва қайғу зиндониға тиқиб қўюб, охири қабристон тарафиға жўнатиб юборган.

Хулоса: ришват хасталиғининг одамизодға еткурган зарари шунча кўбдирки, агар фақир халқ синфининг кўз ёшлари сиёҳ бўлса, болшевиклар оқчасининг барчаси коғоз бўлса, жумла бесоқол болаларнинг кирпиклари қалам бўлса ва ер юзиндаги ҳамма мусулмон иштирокиюнлари котиб бўлсалар, анинг зарариндан миллиондан бир ҳиссасини шўролар ҳукумати тамом бўлғунча ёзиб битуролмаслар.

Мундан бир йил илгари бизнинг Туркистонда ришват хасталиғи унча кўб тарқалмагон эди. Аммо 1918нчи йилнинг бошиндан эътиборан бу хасталиқ бизнинг халқ орасиға кундан-кун кўпайиб, халқимизни темур уйлар тарафиға жўнатмоқдадир. Агар бу хасталиққа қарши ҳукуматимизнинг ҳаракати ила ҳозиқ табиблар тарафиндан муолажа қилинмаса, озгина бир замонда бутун Туркистони-

мизнинг наҳанг комига кетиши ёки «Лут қавми»дек ер ютиши ва ё Худонинг ғазаби ила Нўҳ тўфонидек муқаддас Ватанимизни сув ютиши шубҳасиздир.

Ҳавойи телеграм воситаси-ла Бухородан олдиғимиз бир хабарга кўра, анда амирнинг «Луқмони ҳаким» замониндан қолган бир ҳозик табиби ришват хасталиғига муолажа этмак тариқасини кашф этиб, ушбу хусусда «Кайф-сафо» исминда юз жилддан иборат катта бир асар таълиф этган. «Маликул-тиббон» лақаби ила шуҳрат чиқаргон мазкур табиб ўз китобининг 99нчи жилдинда «Айш-ишрат» фаслинда ришват хасталиғи тўғрисида ушбу мазмунда маълумот берибдур: «Ришват» хасталиғи Бухорода ҳукм сурмоқда бўлгон «ришта» хасталиқига лафзан ўхшаса ҳам, лекин бу икки турли хасталиқ орасинда хейли маънавий тафовут бордир. Чунончи, ришват хасталиқига мубтало бўлган кишининг қорни кундан-кун шишиб, юзи қизариб, аммо мияси кундан-кун озаядур. Ришта хасталиқига йўлиққан кишининг эса, билъакс, юзи кўкнорилар юзидек сарғайиб, ўзи кундан-кун ариқланур, кучсизланадур. Хўрак ва иштаҳага келганда, ришват хасталиқига гирифтор бўлгон кишининг иштаҳаси товуқ кабоби билан конякни карнайдек тортадир. Аммо ришта чиқаргон одам мошоба билан аталани ҳам ичолмай, зўраки рўза тутгон кишилардек асабий мижоз ва урушқоқ бўладир.

Ришват хасталиқига мубтало бўлгон кишининг муолажаси ушбудир: андай одамни дарҳол «собачний яшчик», яъни ит уясиға тиқиб, ҳар кун анга бир парча қора нон билан бир пиёла сувдан бошқа нарса бермаслик керак. Шул равишда олти ойдан уч йилғача тарбия қилинғонда (агар Худо шифо берса) тез кунда соғайиб кетар».

«Таёқ»: мазкур табибнинг юқоридаги баёнатиға қарағонда, бизнинг тазминот комиссияси ҳам ришват хасталиқига мубтало бўлгонға ўхшайдир.

Ботурбек

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил 22 ноябр

БОЙ БЎЛМОҚ ЙЎЛЛАРИ

Умрим бўйи бой бўлиш йўлларини излаб тополмай, охир, «тақдиримда бойлиқ ёзилмағон экан» деб юрган эдимки, тўйқусдан ўктабр ўзгариши воқеъ бўлуб, болше-

виклар ҳукм сура бошладилар. Кўб вақт ўтмадиким, булар турли газета ва китоблар чиқариб, халқни болшевикликка ташвиқ эта бошладилар. Бошқа ёқдан, эшонларимизга ўхшаш: «Дунё ҳаром, пул бекор, бойлар золим, қонхўр!» деб бойнамоларимизни эзишга тутиндилар...

Қараб турсам, маслакдошларимдан тузук-тузук обрўли кишилар «ҳоло сўзингиз ҳақ» деб болшевикликка ёзилиб учига чиқиб кетдилар. Зотан, ман ўзим бой бўлмоқ йўлини тополмай, гаранг бўлиб юрган эмасми, Тангрининг мени бой қилмағанига шукрлар қилдим. Чунки бу кун агар мен ҳам бой бўлсам эди, бу кунги бойнамолар қаторида бор-йўғимдан айрилиб, турмаларда қамалиб, қанча азоблар кўрган бўлур эдим.

Оқибат, мен ҳам ҳеч ким билан кенгашмасдан, истихора қилмасдан, тезгина болшевик бўлиб олдим. Шунинг ҳам билмоқ керакким, мен зоҳиран болшевик бўлган бўлсам ҳам, ота-бобомдан мерос бўлиб келган кўнглимда «кан-нақши фил-ҳажар» (тошга ўйилган нақш) каби ўлтириб қолғон ҳисларим ўз жойида барқарор эди.

Сўзнинг қисқаси, мен ҳам масъул ишчилар қаторида масъулиятлик бир ишга кириб кетдим. Ойлар ўтди, йиллар ўтди. Мен букун-эрталарда оқча бекор бўладир, бойлар йўқ бўлиб, барчамиз камбағал ҳолатида роҳатда яшармиз деб юрсам ҳам, лекин бул сабил қолгур пул билъакс кўпая берди. Тухумига қирон келгур бойлар ҳам йўқ бўлмадилар, балки бирлари минг, минглари миллион, миллионлари миллиардларга етиб, Қорундек муллаларнинг ҳисобини билмайтурғон бўлдим.

Маслакдош мусулмон, болшевик ўртоқларимнинг баъзилари ҳолиға диққат билан қарасам, зоҳиран булар ҳам мен билан баробар ойлиқ оладурлар. Лекин ҳақиқатан димоғлари чоқ, бош-оёқ кийимлари «золим Николай»нинг генеролларида ҳам йўқ... Ишларига кўз солсам: далага ҳар бир овга чиққанларида «музаффар ва мансур» бўлиб қайтиб келарлар. Сўнгра ўзлари истаган хотин-қизларини миллиардларча сўм харажот билан тўй қилиб олиб, кайф-сафо этарлар. Болшевик зақунида ичкилик ҳаром бўлса-да, булар ҳийлаи шаръий топиб, сув ўрнида коньяк ичарлар.

Бу ишлар мени ҳайратга солди. Бой бўлмоқ савдоси яна бошимга тушди. Бир дўстимнинг кенгаши билан дўкон

очдим, аммо сармойдан асар, савдодан давлат йўқ. Баъзан кунлик нон ва чойни «ҳарифона» тариқаси билан топиб ўтказаман... Натижада, яна очлиқ, яна яланғочлиқ.

Оқибат, ўйлаб топдимки, бу тўғрида айб ўзимда экан, мунча очлиқ, мунча яланғочлигимга, бу қадар бахтсиз ва толесизлигимга ўзим сабаб бўлгон эканман. Чунончи, мен болшевик бўлиб туриб, баъзи болшевик ўртоқларимдек халқ номидан закот олишни ўзимга вазифа этмабман.

Ҳар ким бой бўлишни истаса, виждон билан алоқа қилдингми, бойлик сендан алоқасини узиши аниқдир, бу нарса менга узоқ тарбиялардан кейин сабоқ бўлди.

Ботурбек

Кўб вақт бир кишига ёки бир неча кишига қаратиб айтилган «Таёқ» ўзини тўғри ҳисоблаб юрган кишиларга ҳам тегиб кетадир. Меним бу таёғим тўғрининг бошидан сакраб ўтуб, эгрининг бошини ёрадир.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил 3 ноябр

ПОРА ВА ПОРАХЎРЛИК

Ўктябр ўзгаришининг беш йиллик байрами муносабати билан биз «Таёқ»имизнинг ушбу фавқулодда сонини порахўрлик қаҳрамонлариға бағишламоқ билан баробар бу сонда ёлғуз «пора»нинг луғавий ва изоҳли маъноларидан ҳам порахўрликнинг бурунғи ва ҳозирги ҳолларидан сувга тегмаган нодир ва муҳим маълумот бериб ўтамыз:

«Пора», «пору»дан муштафиқдир. Пору ҳайвон тезаги бўлғанидек, пора ҳам инсон тезагидур. Мана шунинг учун бизнинг шариятимиз пора емакни мусулмонларға ҳаром қилмишдир. Бу поранинг луғавий маъноси бўлиб, истилоҳда виждонсиз «ходим ул-миллат»лар қошида она сугидан ҳам ҳалолроқ саналгон махсус бир оқча туридирким, бунини еган киши оз кунда чўчқадек семириб ва давлатида ҳам фавқулодда баракот ҳосил бўладир. Кўп замон ўтмасдан, порахўрнинг ахлоқида катта «ўзгариш» пайдо бўлиб, ул дунёда бор фисқ-фужур илмиға чечан бўладур. Ўзи кунда ҳар қанча гуноҳсиз ва кучсиз кишига учраса, уларни жинни ит каби қопадур-талайдур. Охири, гуноҳсизлигидан осмонға учиб кетиб, қаттиғ бир елга йўлиқиб бирдан ерга йиқилиб ўладур.

Порахўрлик иши золим Николай замонида ёмон бир ҳолда эди. Ўзгаришдан кейин ҳар иш «тараққий» қилғонидек, порахўрлик ҳунари ҳам яхшигина тараққий қилиб олди. Ҳукумат ҳар ишни янги асосқа қўйишга тушган бир вақтларда порахўрлар ҳар бир янгиликдан ўзларига чексиз бир улуш чиқардилар.

«Ходим ул-халқ»ларимиз ҳурриятдан фойдаланиб ҳам ҳукуматдан ва ҳам камбағал халқдан «ойлик» ола бердилар. Булар ҳукуматдан олатурғон ойлиқлар ўз маишатларини таъмин эталмағонлиғи учун «закот» номи билан халқдан ўзлари истаганча «ойлик» олишга мажбур бўлдилар. Шунинг учун замонамизда порахўрлик тараққий этди.

Сўнгги чоқларда халқнинг порахўрлардан зорланиб, берган қоп-қоп шикоятномалари вогун-вогун бўлиб Масковга борган бўлса керакким, унда порахўрлар билан узил-кесил курашишга қарор қилиниб бел боғланди. Бизнинг марказ (Тошканд)да ҳам шу тўғрида жуда катта қарорлар чиқарилиб, порахўрлар билан курашиш учун (труйкалар) учликлар тузилди. Дарҳол труйкалар кураш майдониға кириб Рустамдек ботирлик кўрсатдилар: бошлаб бир неча порахўрларнинг бўйнилариға сиртмоқ солиб жаҳаннамга судраб туширдилар.

Эшитканимизга қарағанда, бу қора хабар бундаги машҳур порахўрларға етиб, буларни кўрқиш ва ҳаяжонға туширибдир. Ўз мухбиримизнинг берган хабарига кўра, шаҳримиздаги каттакон порахўрлар яқинда каттакон бир йиғинда йиғилишиб, труйкаларнинг тузоғиға илинмаслик учун музокарадан кейин қуйидағи тадбирларни маъқул кўрибдурлар:

1. Труйкаларга бир миқдор ёғлиқғина улуш чиқарамиз.
2. Бу тадбир билан қутулиб бўлғон тақдирда очиқдан-очиқ ҳукуматга мурожаат қилиб маишатга етарлик ойлик сўраймиз. Арзимиз қабул бўлғонда, порахўрликни бир даража озайтирамиз. Бўлмаса, шу тутғон «муқаддас» йўлимизда қурбон бўлишни бўйнимизға оламиз, вассалом.

Юқоридағи қарор порахўрларнинг умумий мажлисла-рида ҳам «билиттифоқ» қабул қилинмишдир.

Ана энди, ўлмасак кўрамизким, бу ҳаёт-мамот майдонида қайси тараф енгар, қайси тараф енгилар?

«Таёқ» бу муҳим курашда ўзини бетараф тутта олмай-

дур. Тўғридан-тўғри порахўрларни ёқлайдур. Чунки порахўрлар ҳукуматдан эмас, фақат халқдангина пора олурлар. Бу ишдан ҳукуматнинг хазинасига зарар бўлмас, ёлғиз халқнинг киссасигагина зарар бўлур. Шундай қимматчилик замонида порахўрликни қатағон этмак бечора «ходим ул-халқ»ларни тириклай гўрга тикмоқ билан баробардир.

Хайр, ҳарҳолда, икки томонга ҳам муваффақият тилаймиз.

Ботурбек

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил 16 ноябр

НИМА ЭДИК, НИМА БЎЛДИК, НИМА ҚИЛАЙЛИК?

«Нима эдик, нима бўлдик?» сўроғи
Эсимизга келади ҳар чоғи.

«Нима қилмоқ керак эди?» дерлар,
Биздаги камбағал ишчи-эрлар.

Илгари бизларга матлаб бор эди,
Янги мактаб, эски мактаб бор эди.

Чиқар эди бир-икки рўзнома,
Ўқир эди уни хосу омма.

Ёшларда дард ила ғайрат бор эди,
Халқда озгина ҳиммат бор эди.

Нима бўлди — ишимиз ўзгарди,
Соғлиғи кетдию қолди дарди.

Яъни на мактабу пактаб қолди,
Эски ва янгилари тарқалди.

Янги мактабда мушук ўйнайдир,
Эски мактабда кучук ухлайдир.

Болалар кўчада ҳайрон-сарсон,
Оналар уйчада нолон-гирён.

Оталарнинг иши нон топмоқдир,
Нон учун салла-чопон сотмоқдир.

Элимизда ғами мактаб йўқолди,
Лоақал мактаб учун гап йўқолди.

Газета бўлса-да бизнинг элда,
Чиқодир бир карра ойда, йилда.

Ёшлар бунда туташ овладилар,
Қарилар бунда ош овладилар.

Халқимизнинг бор-йўғи тўйға,
Сарф ўлур, бир пули қолмас уйға.

Тўғриси, бойлара ҳиммат йўқдир,
Хайру эҳсон ва ҳамият йўқдур.

Қолмади синфи тараққийпарвар,
Барчаси бўлди гирифтору зар.

Баъзиси соч ва соқол фикридадир,
Кечаси моҳижамол фикридадир.

Бу орада фақат ишчи-деҳқон
Қолди нодонлиқ ила саргардон.

Ўкумай мулла бўлурми ишчи?
Ўкумай ҳақни билурми ишчи?

Ёвимиз бор оти «мустамлакачи»,
Юзи оппоқ кўринур, қора ичи.

Ушбу ёв бирла кураш лозимдур,
Балки они қувлаш лозимдур.

Яна бир ёв бор — оти нодонлиқ,
Қиладир биза ҳамон хоқонлиқ.

Бунга қарши уруш очмоқ лозим,
Тезрак они йўқотмоқ лозим.

Бунга йўқ этмак учун илм керак,
Ҳолбуки, бизда билимдир сийрак.

Илм учун мактаб очиш лозимдур,
Эру хотинга ўқиш лозимдур.

Илмсиз ҳур яшамоқ мумкин эмас,
Ўқуғон элга чатоқ мумкин эмас.

Сўзламоқ чоғи ўтиб иш битди,
Иш билан бирга совуқ қиш битди.

Энди ким ишламаса ўлғусидир,
Яъни армони гули сўлғусидир.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил 1 декабр

РАҲМАТЛИК УЕЗД – САМАРҚАНД РАЙҚЎМИНИНГ ҲУРМАТЛИК САДРЛАРИ ТИЛИДАН

Тангрига минг карра қуллуқ бўлсин,
Қуллуқ айтмак биза қутлуғ бўлсин.

Тангрининг марҳаматидан биза ҳам
Бўлдилар бахт ила давлат маҳрам.

Садр бўлдиқ неча кун райқўмга,
Нафимиз тегди ҳавасу илмга.

Неча кун халққа хизмат қилдиқ,
Ишчи-деҳқон каби меҳнат қилдиқ.

Халқаро хизматимиз кўб бўлди,
Иззат ва ҳурматимиз кўб бўлди.

Истифода қилибон фурсатдан,
Иззату обрўю ҳурматдан.

Олдиқ энг бойларидан кунда закот,
Тангри берди пулимизга баракот.

Пора олмоққа биз одат қилмадиқ,
Ишчи-деҳқонга хиёнат қилмадиқ.

Оқчани сарфи шарорат қилдиқ,
Озгина дафъи ҳасорат қилдиқ.

Халқни кеча ва кундуз таладиқ,
Ғайурнинг косасини ҳам яладиқ.

Отланиб шаҳар ва уездни кездик,
Кучимиз борича халқни эдик.

Оҳ! Беҳуда сафоҳат қилдиқ,
Юртимиз ичра шафоват қилдиқ.

Зулмимиз ўз бошимизга етди,
Охири бахт ила давлат кетди.

Оҳким, вақти райосат ўтди,
Ҳайфким, даври сиёсат ўтди.

«Таёқ»:

Қилмагон бўлсанг эди элга чатоқ,
Бошга етмас эди шунча таёқ.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил 3 декабр

АЙ ҚАЛАМ!

Ай қалам, ҳақ йўлида бўл тўғри,
Эгрилик айлама, бўлма ўғри.
Ай қалам, тўғрини эгри ёзма,
Алданиб оқчаға йўлдан озма.
Тўғри юр, тўғри гапир, тўғри ёз,
Эгрилик қилғувчининг қабрин қаз.
Тўғриликни ўзингга маслак тут,
Тўғри келганда бу йўлда қон ют.
Сени дер бунда биров «тескаричи»,
Бириси дер: «Бу киши миллатчи».
Бири дер: «динчи», бири «руҳиячи»,
Бири «нодон», бири «сапсатачи».
Ким на дер, деяберсин сўзини,
Сўзи-ла кўрсатсин юзини.
Илтифот этма аларга, ёза бер,
Сен ҳақиқат чечагин доим тер.
Ай қалам, ҳақни ёзарда ўлғил,

Маслакинг йўлида қурбон бўлғил.
Бу замонда ким эрур ҳаққоний,
Шубҳасиз тўкилур онинг қони.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 25 январ

ОХИР ЗАМОН АЛОМАТЛАРИ

Эски «Ақоид» китобларимизда ёзилгондурким, замона охир бўлиб, қиёмат яқинлашмоқда. «Яъжуж-маъжуж» деган бир жамоа махлуқ пайдо бўлиб халқнинг тинчлигини бузиб, дунёни хароб этишга тиришадирлар.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳар ерда «баркамол осойиш» бўладир. «Яъжуж-маъжуж» жамоасининг қандай махлуқ эканлиги тўғрисида «уламои ислом» орасида ихтилоф кўбдур. «Махриб уш-шариат» деган мўътабар бир китобда ўқиғонимизга қарағонда, шул «яъжуж-маъжуж» тоифаси ҳақида ёзилгон баъзи сифатлар юздан шона — остдан фона уратургон «мустамлакачи» ўртоқларимизнинг шаънига тўғри келадур.

Яна ўшал китобда: «Насриддин Тантанони»дан ривоят этадурларким, замона охир бўлгонда Туркистонда, айниса, Самарқандда «жадид» танасидан эшон ва авлиёлар чиқиб, халққа турлик кароматлар кўрсатадурлар ва шунинг билан кунда бир неча мурид овлайлар. Охирда, «жадид» исми халқ орасида кўтарилиб, унинг ўрнида «тараққийпарвар», «маорифпарвар» ҳам «ёшлар» исмлари билан «буқаламун» фикрлик зотлар пайдо бўлади.

Бу зотларнинг бир бўлаги турли чатоқ йўллар билан оқча тўплаб, бор-йўгини тўйга сарф қиладурлар. Маориф учун ҳеч мири бермайдур. Бир қисми «Нашри маориф» учун жаҳолатга қарши «муттаҳид фронт» очиб, қўшинсиз уруш бошлайдурлар. Янги тантаналик қуруқ қарорлар билан машғул бўладурлар.

«Мажмуийи сафҳо» деган китобда ёзғонига кўра, охир замонда Туркистонда «маҳкамаи шаръия»лар очилиб, бу маҳкаманинг ишларини бир вақт кофирлик отини кўтарган жадид синфи бошқарадир. Ўлиб кетган вақфлар қайтадан тиргузиладур. Вақф оқчаси мактаб ва маориф йўлида сарф қилинадур. Бу воқеадан кўп вақт ўтмай, қоринпарвар муллалар билан тараққийпарвар жадидлар ораси-

да вақф устида катта жанжал чиқиб, натижада барча вақфлар «наҳанг» комига кетадур.

«Ёшлар»нинг кеча-кундуз хизматлари ошамоқ, «туташ»ларга ёндашмоқ ва охири йўлдан адашмоқ бўладир. Хотин-қизларнинг юз пардалари очиладур, шарм-ҳаёлари қочадур. Иффатликлари сийрак қоладур.

Бухоро ўлкасида амир Олимхон ҳазратлари «шаҳид» этиладур. Унинг ҳар бир томчи қонидан юз «жувонбоз» пайдо бўладур. Минг доҳий дунёга келадур. Кечаларни базм-сиз ўтказган уйларга жарима солинадур. Пора олмагон амалдорлар юртдан бадарга қилинадур. Охири, фақир халқнинг ҳаммаси жонидан тўйиб, босмачилиққа ёзилиб, дадага қочиб кетадур.

Мана, сизга охири замон аломатларидан бир неча тим-сол. Бу сўзларнинг барчаси юқоридаги мўътабар китоблардан нақл этилди. Ҳар ким шак келтирса — кофир бўлғай.

«Қаҳат ул-уқало» деган бир китобда Самарқанд маҳкамаи шаръияси хусусида бошқа хил маълумот берилган. Бунда ёзилғониға кўра, Самарқанд маҳкамаи шаръияси халқнинг намоз ўқиши тўғрисида айруча аҳамият берадур. Чунончи, ҳар ким ўзининг маҳалласидаги масжидга жамоат намозиға саҳван чиқмай қолса, уни биринчи қатла олти, иккинчи қатла саккиз ой қамоққа ҳукм этадур. Учинчи дафъадан уни шаҳардан чиқариб ҳайдайдур. Токи, ул бенамознинг касофатидан бир шаҳар хароб бўлмағай.

«Мақобир ул-ағниё» деган китобда Абу Низом ал-Мағрибий ал-Мастурий ёзадиким: қиёмат яқинлашғонда, бойлардан хайрият, камбағаллардан куч, деҳқонлардан баракот кўтариладур. Жадидлар намоздан, қадимлар маорифдан, ҳукуматлар адолатдан қочадурлар. Маориф идораларида оқча, мактабларда ўқувчи, муаллимларда таълим қочадур. Охир замон олимлари амалсиз, бойлари ҳамиятсиз, шоирлари шеъриятсиз, муҳаррирлари саводсиз, газеталари обунасиз, матбаалари ҳуруфсиз, мураттиблари тартибсиз, идоралари доирасиз, табиблари дорусиз, ҳакимлари ҳикматсиз, эшонлари ишончсиз, муридлари ихлоссиз бўладурлар.

Булардан бошқа: бу замоннинг ҳар бир жонлик ва жонсиз нарсаларига тоғ каби оғир солиқлар солинадурким, натижада дўконлар ёпила-ёпила сонлари озаядур. Ҳайвонлар сўйила-сўйила этлари ейиладур. Камбағаллар эзила-эзила дунёга видоъ айтадурлар. Солиқлар қанча кўпайса,

бозор баҳолари ўшанча тушиб, охири қоғоз-оқча билан олтун, оға-инидек бир-бирига қовушадур. Золим «Николай» замонида бўлгон арзончилик париси қайтадан дунёга келиб, халққа муҳибона салом берадур. Бу роҳат ва саодат даври кўб давом этмай, кетидан «дажжолли лаин» дунёга чиқиб кўб ўзгаришлар ясайдур. Шунинг билан одам бола-си мурод ва мақсадига етадур-да, сўнгра бирдан қиёмат қойим бўладур. Шунини ҳам ёзиб ўтайким, қиёматдан бир кун илгари Туркистонда имло масаласи «ҳал» этилиб, Қуръон янги имло билан ёзиладур. Солиқ ишлари шунча тараққий этадурким: камбағал ишчи-деҳқонлар ҳовузларида ваққиллайтургон қурбақаларга ҳам солиқ тўлашга мажбур бўладурлар. Фақат дарахтларга қўниб учатургон қушлар учун солиқ тўлашдан маоф этиладилар.

Бу сўзларга шак келтирган киши кофир бўлмаса ҳам, лекин «Геполув» томонидан турлик синфлар ичида ёширун суратда қурилгон сонсиз оқ тузоқларга бир кун оёғи айланиб, «борса келмас» шаҳарга юбориладур.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 11 феврал

АНГЛАШИЛМАСЛИҚ ЁКИ «ТАЁҚ»НИНГ ТАЪСИРИ

Ҳар ерда, айниқса, бизнинг Туркистон халқиға жиддий сўзлардан кўра ҳажвий ва кулгули сўзларнинг кўбрак таъсир этиши кўриниб турадир. Бизнинг халқ ҳар вақт тўғри ва жиддий сўзларга илтифот этмай, балки унинг тескари-сича кулгулик, ҳангомалик гапларга аҳамият берадир. Сўнғи чоқларда газетамизнинг кулгулик қисмида бўлгон «Жарчи» сўзлари диққатни жалб этди. Ул парчалар эл орасида суйилиб ўқилди. Лекин сўнғи кунларда газетамизнинг 20-сонида босилгон «Таёқ» халққа фавқулодда зўр таъсир этди. Ўйланмаган ва кутилмаган даражада халқнинг назари диққатини тортди. Ёзғувчининг жасоратиға, айниқса, халқнинг руҳига мувофиқ этилиб, ҳеч бир синфни риоя қилмасдан тўғри ёзилғони хусусида таҳсин ва офарин сўзлари эшитила бошлади.

Лекин эсизким, бу «Таёқ» халқимиз орасида қанча яхши таъсир этган бўлса, ҳукуматнинг бир-икки юқори доираларига билъакс ўшанча ёмон таъсир қилиб, баъзи англашилмаслиқларга сабаб бўлди. Гўё биз солиқлар тўғри-

сида дин отидан халққа тескари йўсунда ташвиқот юритган бўлсақ. Гўё «Таёқ»да ёзилгон бир неча китоб отлари чиндан диний китоблар бўлиб, уларда нақл этилган сўзлар ҳам мусулмонларнинг ҳақиқий ақидалари бўлса.

Мана, бизнинг «Таёқ»даги кулгулик сўзлар, юқори ҳукумат идораларида шундай суи тафсирга учраб англашилмаслиқларга сабаб бўлғони учун бу тўғрида бир оз изоҳ бериб ўтишга мажбур бўлдиқ:

«Таёқ»да ёзилгон бир неча китобларнинг отлари ясама бўлиб, дунёда ундай китоблар йўқдир. Уларда нақл этилган сўзлар ҳам рамз ва киноя бўлиб, кулгуликдир, жиддий ва ҳақиқий эмасдир. Кулгулик сўзлар жиддий саналмайди. Кулгуликка қарши жавоб ҳам ёзилмайду. Шунинг учун кулгулик сўзлар ёзатургон киши ҳақида турлик шубҳа ва гумони бад қилиш дуруст эмасдир.

Баъзи одамлар биздан сўрайдуларким, «Сиз бунча қаттиғ сўзлар ёзарсиз, ҳукумат сизга ҳеч нарса демасми?» Биз аларга жавоб берамизким: Шўролар ҳукумати халққа сўз хуррияти бергандир. Ҳукуматнинг асосий қонунлариға қарши бўлмаслиқ ёки халқни ҳукуматнинг муқобилига қўзғотмаслиқ шартлари билан ҳар ким фикрини ёзиб, тарқатишга ҳақлиду, озодду. Халқнинг ва ҳукуматнинг фойдасини кўзда тутиб, жиддий ва ҳажвий сўзлар ёзишни ҳеч ким қатагон қилолмайду. Ҳукуматнинг баъзи хоин маъмурлари билиб туриб халққа жабр ва зулм қилар экан, аларни танқид ва ҳажв қилишга ёки аларнинг устидан юқори доираларга шикоят этишга ҳар бир гражданнынг ҳаққи бордир.

Бизнинг ўлкада халқнинг нодонлиғидан истифода этиб, мустамлакачилик сиёсати билан ишлайтургон николайчилар йўқ эмасдир. Мана шундай унсур билан курашиш ҳар биримизнинг вазифамиздир. Бу йўлда қўрқмаслиқ керакдир.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 18 феврал

«ТАЁҚ»НИНГ НАСИҲАТИ

«Жарчи» болам, эрка кўзим, ҳар ишингни билиб қил,
Эркаликни менга қилгин— матбуотга қилмагил!
Сен ёш ҳали, тажрибанг оз, ёзғонингни тузатду,
Нуқсонингни айтганларга ҳақсиз ўпка этмагил!

«Жарчи» ўғлим, «чўғул» бўлиб ҳақ йўлидан айрилма,
Гарчи отинг «Жўғул» бўлса, ўзинг тўғрилагул бўл!
Тўсиқликлар кўрарсанг-да, ўз йўлингдан бурилма,
Отанг ўлур ҳақ йўлида, сен ҳам унинг каби ўл!

Гапнинг тубин билмай нега доду фарёд қиласан?
Аслин билсанг, отанг санинг бошғинангни силайдир.
Аччиғланиб чол отангнинг ўлмагини сўрайсан,
Қайси бола отасининг ўлимини тилайдир!

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 1 март

АЗРОИЛМИ, СОЛИҚЧИМИ?

Замонимиз қизиқ бир замон бўлди! Кунда бир закун, соатда бир хил қонун чиқаётибдур. Магар Николай вақтида биздан бирон ношукрлик ўтган эканким, букун Ҳақ таоло «болшевик» деган бир тоифа махлуқни бошимизга мусаллат қилди... Худоё, тавба қилдим. Яна ўзинг биласан. Мулк ўзингники, нима хоҳласанг қилмоққа қодирсан...

Қайси кун бозорға чиққан эдим. Дўкондорларнинг шўри қисқон экан. Бир вақт «солиқчи келаётибдур» деган сўз овоза бўлиб қолди... Тақур-туқур, шақур-шуқур дўконлар ёпилди. Халқ ҳар томонға пишакни кўрган сичқондек қоча берди. Салла-жомасини ўғирлатғон, носкадусини йўқотқон ва кавушини йитиргонларнинг сони йўқ эди. Кўчаларда совуқ сув сотиб юрган болалар ҳам қочиб ёшириндилар. Ҳатто гадойлар ҳам солиқдан кўрқуб қочдилар.

Бу маҳшарасар ҳодисани кўруб ман ҳам «ла ҳавла» ўқудим. Кўнглимга ваҳима тушди. Тезрак ўзимни бир четга олдим. Энди бозорға чиқишқа ҳам юрагим қолмади. Мумкин бўлса, бундан кейин уйгинамда беш вақт намозимни ўқуб ётай дейман...

Эзма

«Машраб» журнали, 1924 йил, 1-сон

ТАБИЙ ИШЛАР

Бизнинг юртимиз, элимиз ва ҳатто расмий идораларимизда ғайритабиий қилиқлар, ишлар қанча кўб бўлса, табиий ишлар ҳам ўшанча кўбдир.

Булардан ғайритабиийларини ёзмай ўтсак, албатта, «Машраб» кўрқди ёки муҳофизат йўлини тутди деб ҳаққимизда «хусни зан» қилгувчилар чиқиб қолиши табиий бўлғонидек, ёзғонимиз тақдирда бошимизнинг қаламдек кесилиши ҳам табиийдир. Шунинг учун бу дафъа ёлғиз табиий ишлардан бир нечтасини кўрсатиб ўтиш маслаҳат кўруладир.

Биз ҳамма вақт ҳар ерда ҳукумат идораларини ерлилашдириш-тубжойлашдириш учун кучимиз борича ҳайқирамиз, қичқирамиз. Бу йўлда бор довшимизни битириб, ўзимиз чарчаб қолғонда, чала хат-саводлик бир мўлтоқни оламиз-да, зўр билан уни бир идорага тикиб юборамиз. Қулоч-қулоч қарорлар ёзиб бўлғондан сўнг «қани пул!» деганда жонимиз чиқадир... Мана, тубжойлашдириш тўғрисидаги ишимиз шу ҳолда экан, иншооллоҳ, қиёмат яқинлашқонда, тўртинчи осмондан ҳазрати Исо тушиб, бу муҳим вазифамизни бажариб бериши табиийдир.

Улуғ вазифаларимиздан бири хурофот билан курашиш эди. Худога шукрки, бу ишимиз ҳам ўзининг табиий йўлига тушиб бораётибдир. Чунончи, биз эшонлардан қанча узоқлашсак ва уларни қабиҳ алфоз билан сўксак, улар бизга шунча яқинлашадирлар ва ҳатто гўшт-пўстимизга кириб борадир. Биз уларни қанча эзсак, улар ишчи-деҳқонларимизни шунча эзадирлар. Биз бу ҳолларни кўриб, «кўзим кўрмасин, гўштимни бўри есин», деймиз-да ўзимизни билмасликка сола берамиз. Бу ишимиз ҳам шу тусда экан, ёқамизни ҳали-бери хурофот чангалидан қутқара олмаслиғимиз табиийдур.

Бизнинг ҳаёт-мамот масалаларимиздан биртаси, шубҳасиз, олиқ-солиқ ишидир. Бу иш ҳам «мо фавқа ат-табиий» йўлига тушиб кетаётибдир. Раста-бозорлардаги солиқларимиз жуда тартибликдир. Бу ерда пашшанинг ҳам «финг» этишини кўра олмайсиз. Яъни ҳамма рози, ишлар ўз жойида. Энг ичидаги олиқ-бериш бозори жуда чақ-чақ. Биров бир дақиқада бой, бошқаси бир соатда гадоё бўлмоқдир. Солиқ ишлари ҳам шу йўл билан кета берса, дўконларнинг оғзи очилиб қолиши ва шунинг билан ҳамма бойчаларимизнинг ишчи-деҳқон синфига кириб кетиши табиийдур.

Сўзимизнинг адоғида шаҳримиздаги қизиқ бир манзарани ҳам кўрсатиб ўтайлик: Самарқандда Зарафшон

деган бир дарё бор. Бунинг устига бир эмас, иккита кўприги ҳам бор. Ишнинг қизиғи шундаким, бизнинг нодон халқимиз шаҳарга бориш-келиши учун шундай кўприклардан ўтмай, сувда бир шўнғиб эртаси Бухородан чиқадирлар... Бу қатнашлар ҳам шундай давом этаберса, қишғача барча ишчи-деҳқонларимизнинг Бухороға ўтиб кетишлари табиийдир.

Ботурбек

«Машраб», 1924 йил, 4-сон

МАОРИФ ОЙИ

Биринчи августдан эътиборан вилоятимизда «маориф ойи» бошланди. Демак, бу ой масориф ойи эмас, маориф ойидир. Сўз-қарор ойи эмас, ишлаш ва тиришиш ойидир.

Бўлуб ўтган маориф ойларида ишдан кўра сўзга, югуришдан кўра — ухлашга ва мадохилдан кўра — масорифга кўбрак аҳамият берилганлиги учун натижада маориф киссаси яна бурунғидек касал, мактабларимиз яна илгаригидек камбағал, болаларимиз яна «чи мехони, порсола», маорифчиларимиз эса тагин аввалгидек «Аҳмади порина» бўлуб қолгон эдилар.

Энди бу дафъа қоп-қоп умид қиламизким, аввалги хатоларга ва танбалликларга такрор йўл берилмагай, балки бу дафъа оғиз билан иш битирувчилар сўз ва қарор мажлисидан бадарга қилингай. Уларнинг ўрнида маориф қурбонлиғига муносиб кўймижозлик семизгина кишилар ишга олингай.

Сўнғи йилларда мактаб учун етарлик яхши бинолар йўқлиғидан, кўб болаларимиз кўчада қолиб ит урушдиришга, ошиқ ва ёнғоқ ўйнашга мажбур бўлдилар. Кўб ўғулларимиз эски мактабларда қамалиб, похоллар устида кўчқор урушдуруб, кўйлак-иштон йиртиш билан умр ўтказдилар. Саноксиз ота-боболаримиз, мактаб ва муаллим йўқликдан ўз жигарпораларини (бекор юрмасун, ҳунар ўргансун деб) кўҳнадуз, собунпаз ва самовархоналарга элтиб шогирд кўйишга тутиндилар. Булардан бошқа ҳисобсиз хотун-қизларимиз, бурунғи маорифчиларимизнинг сояи маориф вояларида сақич чайнаб ва ғиди-биди ғийбат тўқиш билан уруниб эшикдан-эшикка, тешикдан-тешикка юрадилар...

Мана, энди «маориф ойи» яшашдан асли мақсад шу

дардлар учун даво топиш бўлса керак. Бу кун бизга мактаб керак, унга яраша асбоб ва муаллим керак. Булар учун оқча керак. Оқча учун ҳиммат керак. Буларнинг ҳаммаси учун ғайрат ва фаолият керакдир...

«Маориф оyi» муносабати билан «Машраб» бошқармаси ўзининг барча ажина мухбирларига сафарбарлик эълон этди. Токи мухбирларимиз бу ойда тўрт кўз ва саккиз қулоқ билан маорифчиларнинг аъмолини таъқиб этиб, «киром ул-котибин»дек иш кўргайлар. Шунинг ҳам айтиб қўйиш керакким, биз бу ойда «астойдил» ишлаган маориф ходимларига ўзимизнинг холис «баракалло»дан ясалган медал (нишон)ларимизни инъом этишни ваъда айлаб, аммо чатоқчи ўртоқларимизнинг суратини пес-мохов қилиб «Машраб»га ўтказишдан ҳам тортинмасмиз.

Ботурбек

«Машраб», 1924 йил, 5-сон

ИККИ КЎРУНИШ

«Машраб»нинг бу сонндаги икки кўруниш, бизнинг назари диққатимизни ўзига худди қаҳрабодек тортиб қўйди. Унинг бири – танқид оламида янги «усул», иккинчиси – Зарафшон дарёсининг бу кунги ажойиб ва ғаройиб ҳоли. Шунинг учун бу тўғрида бир-икки оғиз чақ-чақ қилмасдан ўта олмадик.

Бировнинг шеъри ёки меъри танқид қилинар экан, унинг ғалвир-шалвирини бошлаб таҳлил ғалбирдан ўтказиб, сўнгра ул ҳақда бир ҳукм чиқариш ота-бобомиздан қолган яхши бир одат эди. Яқинда «А. Саъдий» деган бир ўртоқ ҳам шу усулға амал қилиб бир муддат сўкиш «офариннома»си олган эди.

Лекин нима учундир сўнг чоқларда янги бир танқидчи майдонға отилиб, ўз ақлича одам боласи кўрмаган ва эшитмаган янги бир «усул» чиқарди. Бунинг усулиға қараганда, таҳлил-маҳлил деган бош оғриқлар ҳожат бўлмай, ёлғиз шоирларни сабзи-шолғом қаторида қопға солиб, Оврупонинг тошбақа тарозуси билан ўлчаш кифоя этар эмиш...

Мана, биз ўзимизнинг ёш шоирларимизға бу янги «усул»ни тортиқ этамиз. Токи булар бундан кейин Оврупо шо-

ирларидек шеър айтсунлар. Бу ишнинг уддасидан чиқма-
фонлари тақдирда ё жимгина юрсинлар ва ё «тавсиъи маъ-
лумот» этсунлар...

Яша танқидчи!.. Шу усулга ҳам салламно!..

Энди келайлик Зарафшон дарёсининг бу кунги кўру-
нишига:

Самарқанднинг бу кунги Зарафшон манзарасини кўр-
ган киши ҳайрон бўлиб, «ё бу ернинг халқи девона бўлгон,
ёки бу шаҳар — ҳалҳала шаҳри экан» деб ўйласа ажаб эмас.
Чунки бечора деҳқонлар, қанча меҳнат қилиб, солиқ тўлаб
бир қоп ғаллани ёки 20—30 қовунни бозорда сотаман деб
Зарафшон қирғоғига келадилар. Бундаги қаровуллар
кўпрукдан мандатсиз ўтказмаганлари учун у бечоралар ҳам
тақдирга тан бериб дарёдан ўтишга мажбур бўладилар.

Натижада, бир мунчалари дарёдан зўрға ўтиб, бошқа-
лари тўп-тўғри Бухородан чиқадирлар ёки иккинчи дунё-
дан... Буларнинг уйдаги бола-чақалари «отамиз гўшт-ёғ
келтирадир» деб қозонни қизитиб турадир. Лекин гўшт-ёғ
нари турсин, оталаридан дарак ҳам бўлмас. Бунда қозон
қизиб ёрилуру. Бола-чақалари ҳам сабил қолуру...

Шаҳримизда ишчи-деҳқонлар фойдасига ишлайдур-
гонларнинг бу фожеаларни кўрарлик кўзлари, эшитарлик
қулоқлари йўқ.

Чунки....

Ботурбек

«Машраб», 1924 йил, 6-сон

ИЖОБАТ БЎЛГОН ДУО

(Амир Олимхон ҳақида)

Ай, Худои дийргери сахт гир!
Тезтар гир жонаки нодон амир.
Он амири, ки надорад ғайри зулм,
Фикру зикри дигари андар замир.
Кору бораш фисқу айшу ишратаст,
Гўё аз модар ў зода шарир¹.

¹ *Мазмуни:* Эй Оллоҳ, (ер юзида) фикру зикри зулмдан бошқа бўлма-
ган, нодон амир жонин кеч бўлса ҳам тезроқ ва азоблироқ ол, ул зот-
нинг қилар амали фақат фисқу фасод, айшу ишратдир, гўё онадан ёмон-
лик фарзанди бўлиб туғилгандек.

Ул амириким касофат конидир,
 Эзмалик авжидадир деб «алкабир».
 Одамият кўчасидан ўтмаган,
 Садқани одам бўлсун мундай амир.
 Камбағалга раҳми йўқдир, зулми кўб,
 Бойларга лутф ила меҳри касир.
 Буржуазларга берар ёғлиқ палов,
 Камбағал ишчига бермайдир хамир.
 Муллаларни алдабон «дахяк» билан,
 Вақфларни ушр бирлан ўзи ер.
 Бою муллалар анга сотлиқ чимор,
 Беваю бечорадир соғлиқ сигир.
 Пешкаш айлар амирга зулм ила,
 Ўз боласин бою муллаю фақир.
 Баччабозликда анга йўқдир мисол,
 Майпарастликда анга йўқдир назир.
 Эрсиз қиз қолмади қўл остида,
 Чунки бўлди барча қизга ўзи эр.
 Шул жиҳатдан ҳақлидир ҳар ким деса:
 «Биз Бухоро халқи авлоди амир».
 Гарчи бўлса оти Олимхон тўра,
 Ўзи илму фазлдан йўқдир хабар.
 Шул сабабдан олимга душман эрур,
 Чин илм аҳлини зиндонга солур.
 «Истараз»чиларни ҳўкиздедек боқур,
 Ҳурриятчиларни қўйдек бошин кесур.
 Ҳурриятдан сўзласанг — жони чиқар,
 Зулмдан сўз бошласанг, бўлғай далер.
 Бундайин золим, илоҳи, тезроқ
 Болшевиклар қўлига тушгай асир.
 Барча молу мулку тахту бахтини
 Болшевиклар айлагай йибир-есир.
 Қўрқмайин тўғри ёзар ботур «Таёқ»,
 Гарчи бўлса қатл ё борса Сибир.

Ботурбек

(Бу манзума «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1918нчи йил 13нчи декабрдаги 45-сонидан кўчирилди.)

«Машраб», 1924 йил, 7-сон

ЮҚМА КАСАЛ

Мусулмонлар орасида минг уч юз йилдан бери ота-боболаридан мерос қолиб келган жуда қўрқунчлик юқма касал ҳукм суриб келаётибдирким, ул ҳам хотунжаллобликдир. Бу касал қулғуна ва қайсари нохунадан ҳам ёмонроқ бўлиб, саноқсиз хотун-қизларимизни бахти қаро қилди. Ҳадсиз сингил-опаларимизни тириклай қора тупроққа топшириб келди.

Таг-тагини суриштириб келсангиз, бу юқма касал бизга йўқсул оталаримиздан эмас, балки кўзи чиққур амир ва хонларимиздан, қорни ёрилғур мулла ва бойларимиздан юқуб келгандир. Муллаларимиз фатвои шаръий бердилар. Подшоҳ ва шаҳаншоҳларимиз ўзларининг ўрдаларини жориялари билан тўлдурдилар. Диндор уламоларимиз «Муҳаммад уммати кўпайсун» деб далолати хайрда бўлдилар. Бой ва сарватдорларимиз хотунни кўпайтириб, шариат юзасидан тўртдан ошуғини сўфи қилиб қўйдилар...

Мана, бизнинг ҳақпараст мусулмонларимиз орасида бирдан ошиқ хотун олиш шу йўсунда бошланиб, шу равишда давом этди. Гўр-багўр кетгур ота-боболаримиздан шу тариқада бизга мерос қолиб келди.

Энди опа-сингилларимизнинг ҳуқуқини поймол қиладурғон ва уларнинг бахтини ўйунчоқ қилғон хотунжаллобларимизнинг ички-оилавий турмушлариға бир кўз солайлиқ. Қани, булар ўз хотунлариға қандай муомала қиладирлар ва нечук кайф сурадирлар?

Бирдан ортиқ хотун олғон кишининг тирикчилиги, айш-ишрати жуда қизиқдир. Бошлаб шуни айтиб берайликким, бундай уйда ишқ-муҳаббат, садоқат ва тўғрилиқ деган нарса сира бўлмас. Сиз ҳар кун тўй-томошаға борман десангиз, тўп-тўғри икки хотунлик ўртоғингизнинг уйиға боринг. Тиётрларда, сиркларда кўрмаган ажойиб томошани шунда кўрасиз. Хотунлардан бири «фалоний» деб чақирса, бошқаси «домана» деб жавоб берадир. Бундай уйда ҳар вақт ош деб тошни едиралар. Қош тузатаман деб кўзни чиқарадирлар... Бириси эшикдан қараса, униси тешикдан қарайдир. Буларнинг ўртасида кунда неча қатла милла узуш, ёқа йиртиш ҳам воқеъ бўлиб турадир...

Мудоҳона ва мунофиқлик илмини хатм қилғон эр ўз

хотунларини, бир томондан, турлик ғалати нарсалар билан, бошқа томондан, «қамчи» сиёсати билан унча-мунча алдаб турса ҳам, лекин бу алдашлар кўб вақт давом этмас. Охири, ё эр хотундан безор бўлиб уни ҳайдайдир ёки хотун ажралиб ўзини қутқарадир... Шундай бўлмағонда икковидан бири албатта сил бўлиб ўладир...

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, икки хотунлик оилаларнинг эрлари кўпинча даюсмизож ва хунаса афт бўлиб, хотунлари ҳам бирмунча сатангтабиат ва олифтахўй бўладирлар... Биз хотунларнинг бу айб ва гуноҳини ҳамиятсиз эрларнинг бўйнига қўямиз. Чунки бу ишларнинг бош сабаби ҳам шулардир.

Мулла Жунбул

«Машраб», 1924 йил, 7-сон

КЎРМАЙЛИК – КУЙМАЙЛИК

Бизнинг ота-боболаримиз авлиё эканми ёки ўз замонларида уларга ҳазрати Хизр назар қилгон эканмиким, уларнинг даврларидаги хайру баракот, омонлик, арзончилик бизнинг замонимизда йўқ. Ёки уларнинг қилиб кетган ишларини ва солгон иморатларини букун биз қила олмаймиз. Ҳатто улардан нусха-нишона қолгон катта биноларни тоза сақлашдан ҳам ожиз қоламиз. Шундан билинадирким, раҳматлик ота-боболаримизда биз билмаган ва кўрмаган бирор хислат бор экан...

Ҳали эсимда борким, бобомнинг вақтида бир мардикорнинг кунлик меҳнат ҳаққи 40 пул, хунарманд ва бориб турган овозадор бир устаники 2 танга эди. У вақтда чоряк гўшт танга мири, битта нон уч пул эди. Қадоқ-падоқ деган нарса у замонда йўқ эди. Бундай чатоқлик тошларнинг ҳаммасини кофирлар чиқарди. Бизлар бобомиз замонида чақмоқ чақиб олов ёқар эдик. У вақтнинг гугурди бир турлик «жайдари» дейилган гугурд эдиким, мусулмонободдан қолгон эски баққолларимизнинг дўконида ҳали ҳам тўда бўлиб ётадир.

Раҳматлик отам айтар эди: болам, ҳар замонда арзончилик ва фаровонлик ўшал замон подшоҳининг адолатига қарайдир. Инсофлик, одил подшоҳнинг даври тинчилик ва арзончилик билан ўтадир. Хизр назар қилмағон ва ё чил-

тоннинг аъзоси бўлмагон киши подшоҳ бўла олмайдир. Демак, подшоҳ бўлмоқнинг бир шарти азими валий биландир.

Бобомнинг сўзларига қарагонда, букунги болшевиклар ҳам чилтонларнинг аъзосидир! Буларга ҳам, албатта, ҳазрат Хизр назар қилгондир. Шундай бўлмаса эди, булар Туркистондек азиз-авлиёларнинг юртида 7 йил ҳукмронлик қила оларми эди?!

Мақсаддан узоқ кетдик. Бизнинг юқоридаги сарлавҳани кўйишдан мақсадимиз, бу мақолада ота-боболаримиздан қолгон тоғдек биноларнинг букунги хароблик ҳолидан бир оз дард-ҳасрат қилиш ва шу муносабат билан осори атиқа комиссиясини сўкиб ўтиш эди. Лекин нима бўлдию қалам қинғирлик қилиб бошқа томонга бурулиб кетди.

Шаҳримиздаги эски биноларни бутун ва тоза сақлаш учун кўпдан бери осори атиқа комиссияси бор. Бу комиссия ойликхўрликқа ва кўлига пул тушгонда уни «якдардил» ҳисоби билан сарф қилишга хейли чечан, лекин эски биноларни ремонт қилиш ва уларни тоза сақлашга жуда ҳам мичалдир. Эшитганимизга қарагонда, осори атиқа комиссияси шаҳар ўртасидаги катта биноларнинг ахлат ва одам поруси билан тўлгонини кўруб шу фурсатдан бир мунча истифода қилмоқчи бўлгон. Яъни тахминан юз аробалик ахлатни мусулмон табиблариға ва мадрасалар устидаги поруларни обчакор деҳқонларға батархи тамом сотиб, пулини ўзининг майда-чуйда қилгон харажатиға ҳисоб этишга қарор қилгон.

Ҳол шундай экан, дуо қилинг, ўртоқлар! Худо бошимиздан ё комиссияни кўтарсун ёки шу биноларни... Токи уларни кўрмайлик—куймайлик.

Ботурбек

«Машраб», 1924 йил, 8-сон

ОТАШАРАВАМИЗ

Шукр, Туркистонимизда эски ҳукуматдан сабил қолгон шалоқ оташаравамиз бор. Биз бу оташаравамизнинг Кўқон араваларидек лиқинг-лиқинг юрушиға ҳам қанча шодланамиз, шукр қиламиз. Лекин унинг ичидаги ғайри табиий «интизом ва тартиб»ларни кўришга энди тоқатимиз қолмагон.

Оренбургдан нариги оташараваларға қарасоқ, Худонинг мархамати билан ҳамма ишлар ўз жойида. Ҳеч кимнинг камарчаси қимирламайдир, лоақал носкадуси ҳам йўқолмайдир. Аммо Ўрта Осиёға Худо паноҳ берсин. Энг аввал бунга белат олиш учун бошингизға шапка кўйиб белатхонага боришға мажбур бўласиз. Чунки бу жойда шапка жуда катта рўл ўйнайдир. Шапкасизлар одам қаторида ҳам ҳисоб қилинмайдирлар.

Хайр, бир иш қилиб охири белат олишға ҳам муваффақ бўласиз. Сўнгра чиқасиз оташаравангизнинг истиқболиға. Бунда кўрасизким, гўё ер ёрилиб одам чиққан. Бу ҳолни кўруб, бирдан кўнглингизга аллақандай ваҳималар тушадир. Шу чоқда ноилож Худоға сифинишға ва авлиёлардан ёрдам сўрашқа мажбур бўласиз.

Ана, оташарава ҳам лопиллаб, фишқириб келди-ку! Энди бу ёғи бахтингизга қарайдир. Агар Худо ёрлақагон бахтлиқ кишилардан бўлсангиз, чўнтагингиз кесилса ва хуржинингиз тешилса ҳам, ўзингиз бир нав қилиб поезднинг томиға чиқасиз ёки юк кўятурғон катакчаларнинг бирида диққат бўлиб жойланасиз. Булар муяссар бўлмаган тақдирда, албатта, йўлақлардаги халқнинг «пойандози» бўлишқа ёки зиналардан бирида ўлтиришқа рози бўласиз. Булар ҳам сизга насиб бўлмағонда, вогуннинг бўйнига миниб олиб, «ҳайт!» деб кетаберасиз...

Шунча азоб ва заҳматларингиз устига, яна кандухтур жанобларидан сўкишлар, туртги-нуққилар кўрушингиз «устакча»дир.

Эй оти улуғ, суфраси қуруғ миллати нажиба! Энг аввал шалоқ-лақа аравангни тартибга кўйиб, сўнгра катталик қил-да!..

Ботурбек

«Машраб», 1924 йил, 12-сон

КАТТАҚЎРҒОН ХОТИРАЛАРИ

Каттақўрғоннинг оти зоҳирда кўзга қанча катта кўрунса ҳам, лекин ўзи катакга ўхшаш кичкина шаҳарча бўлуб, «оти улуғ, суфраси қуруғ» деган мақол фақат шу жойнинг шаънига мос келади. Шунинг билан баробар, дўстимиз «Девона» ўртоқнинг айтганича, бу шаҳарни «асрори махфий» конларидан бири десак ҳам бўладир.

Яқинда тақдир тўлқинлари мени ушбу шаҳарга элтиб ташламоқчи бўлғонлигини сезиб, дарҳол сафар асбобларини муҳайё қилишга киришдим. Халтамга бирмунча қоқ нон билан талқон солдим, шаръий истинжо учун керак бўлур деб 3—4 та кесакни ҳам бир латтага ўраб олдим. «Арафиқ сумма тарийқ»¹ мазмунига амал қилиб йўлдошлиқ учун рассомимиз «Бўри» ўртоқнинг рафофатини қабул қилдим. Самарқандимизнинг вокзал йўлида «амнияти тариқ» йўқлигини мулоҳаза қилиб, оқшом барвақтроқ иккаламиз йўлга чиқдик. Кечаси вокзал яқинидаги бир дўстимизнинг уйида ётдик.

Бошимни ёстукқа қўйиш билан баробар, кўзимни уйқуға элтган экан. Тушимда ажойиб нарсаларни кўрибман. «Дарди кампир — гўза» дегандай, меним дардим (мақсадим) ҳам сувга тегмаган гапларни топиб ҳангома қилиш эмасми?

Хайр, «шақ-шақ» демасдан, якка-яхлут «шафтолу» дея қолайин: тушимда кўрсам, гўё мен Каттақўрғоннинг бир сиёсий идорасида эканмен. Ул идоранинг бошлуғи гўё ўтакетган жувонбоз эмиш. Шунинг учун бу ўртоқ ўзининг идорасида чиройлиқғина бир болани жувон сақлағон эмиш. Бечора бола баъзан кечалари идора бошлуғиға ўзининг сояи чироғини кўрсатишга мажбур бўлар эмиш...

Бир вақт қарасам шул ишчининг олдида бошқа бир чиройлиқ бола пайдо бўлиб қолди. Буларнинг орасида шундай бир муноқаша бўлиб ўтди:

М. ишчи: — Бу вақтлар қаерда ишлаб юрасен?

Бола: — ... идорасида.

М. ишчи: — Ойида қанча вазифа оласен?

Бола: — ... сўм.

М. ишчи: — Сен уй-жойингдан чиқиб, меним идорамга келиб ишла. Вазифангни икки ҳисса ортдурамен.

Бола: — Йўқ, қабул қилмаймен.

М. ишчи: — Бўлмаса, сени жойингдан зўрлиқ билан чиқариб келтирармен.

Бола: — Қила олмайсиз.

М. ишчи: — Эй!.. Даминг баланд-ку!.. Ҳеч бўлмағонда, сени жойингдан бекор қилдириб ҳайдатамен...

¹ Аввал дўст, сўнг сафар.

Бола: — Қўлингиздан келган ишни қилингиз. Мен бу ерга келиб сизга жувон бўлишни хоҳламаймен...

Муноқаша ёқалашишга оид бўлаёзгон чоғда, сўфининг «Ас-салату хайрун минан-навм» довушини эшитиш билан кўзимни «ялқ» этиб очсам, тонг отибдур. Дарҳол йўлдошимни уйғотдим. Юз-бетимизни чала-чулпа ювуб, вокзал томонга равона бўлдиқ. Ҳар нима, Худойи таолонинг марҳамати билан йўлда бирар «рука верх»чига йўлуқмай эсон-омон вокзалга етдик. Бунда оташарава келгангача бир соат чамаси вақтимизни тикка туриб ўтказишга мажбур бўлдиқ.

1—2нчи дарича буфетнинг ич томони ажойиб бир манзара ташкил этган эди. Бир ёқда «хур-хур» уйқу. Иккинчи томонда иссиғ ва совуқ чой ичиш. Бир томонда ошиқона созу сўзлар, маъшуқона нозу нузлар. Бошқа томонда белат олиш учун талаш-тортиш. Хулоса, алғов-далғов бозори.

Мен вистафкага ўхшаш бу қизиқ кўрунишни бир йўли кўздан ўтказгандан кейин залнинг китобфурушлик бўлимига бориб (агар топилса) биронта ўзбекча газет олиб ўқумоқчи бўлдим. Йўқ, бунда носфурушлиқ бўлмағони учун ўзбек газети ҳам сотилмас экан. Бу ҳолни кўргач, бирдан зиёним тутди. Ўзбекистоннинг пойтахти бўлатурғон бир шаҳарнинг вокзалида, ҳатто ўчоқларнинг тутунтуруғиғача рус матбуоти ишлатилсун-у, аммо лоақал нос ўраш учун биронта ўзбекча эски газет топилмасун. Шу ҳам гапми?..

Самарқанднинг вокзали жуда чиройлиқ — олий.

Лекин унинг буфети ўзбекчиликдан холи.

«Ўзлашдириш» бўйнида бу ишларнинг уволи.

Буфетнинг деволиға шу юқоридағи байтларни ёзмоқчи бўлиб турғонимда поезд келиб қолди. Ташқари чиқдиқ. Туя қаториға ўхшаш олдимиздан ўтган вагунларнинг ташқи деволида русчасининг таржимаси бўлгон мусулмонча рақамлар ва «Средней Озиё» деган гаплар ёзилгон эдиким, бунини кўриб бир оз ранги рўйим кирди. Қувона бошладим. Лекин «средней» ўрнида «ўрта» деган гапни ёзмағони учун чаласавод таржимонни кўнглимда сўкдим. Хайр, шу ярим ёрти ўзбекча хати бўлмағонида ҳам биз нима деярдик. Бунинг учун кимни ёқасидан ушлаб қозихонаға судрардик?

Оташарава тўқтади. Иккаламиз бир вагунга чиқиб, жой тополмай, охири турманинг курсисиға ўхшагон торғина

бир жойға ўрнашдик. Бирмунча вақт жим ўтириб, дам олгондан кейин овунмак учун йўлдошимиз билан сўзга киришдик. У ўзбекчани тузук билмагани, мен русча гапира олмағоним учун кўпинча гунглардек имои бурут йўли билан ифодаи маром қилар эдик.

Ана-мана деганча поездимиз Каттакўрғонга етиб қолди. Вогундан тушиб тўп-тўғри бир ошнои дайринамизнинг уйиға бордиқ. Бир оз ёзилиб чой-пой ичгандан кейин кўчага чиқиб шаҳарни айландик.

Бизга раҳбарлиқ қилатурғон кўнгли қаро бир одам «Мана бу қироатхонамиз!» деб, этикдўзлик ифлос бир дўкончани кўрсатди. Бунда икки одам этик тикиш билан машғул экан. Аммо бу жойда газет ва китоб деган нарса доруга ҳам топилмайдир. Нарироқ бориб бир қизил чойхонани кўрдик. Бу чойхона чойхўрлар билан лиқ тўлғон бўлса ҳам, унинг устулида чанг босиб ётғон эски газеталарга ҳеч ким қарамайдир. Шу чойхонанинг қаршисида бир капиратиф дўкони бор эканким, бу дўконга 4 газ чит учун кирган ишчи камбағалларнинг бўйниға тақилғон бир қанча шара-бараларини кўриб, беихтиёр кулиб юбордиқ. Бундан ўтиб, солинаётғон 8 синфлик мактабнинг жойини томоша қилдиқ. Бу бинонинг ёлғиз тагкурсиси ишланган. Шунинг билан мактаб эгалари муроду мақсадиға етган, вассалом. Бирмунча суриштирғонимиздан кейин билдикким, мактабнинг таъмирини бўйниға олғон Каттакўрғон давлат таъмиротчиси шу бинонинг фойдасидан ўзининг умрлик маишатини таъмин қилмоқ учун плон (режа) тузиб ишга киришган экан. Натижада, чатоғи билиниб, ўзи судга тортилғон. Шунинг билан иморат ҳам сабил қолғон.

Чақимчи

«Машраб», 1925 йил, 15-сон

ХИЗМАТЛАРИМ

(Ўхшатма)

Эй ёронлар, тўғри йўлдан қочдим мано,
Эгриликнинг уруғларин сочдим мано.
Чўнтаккинам оқча билан тўлсин дебон,
Макру фириб дўконини очдим мано.

Халқ ичида буғзу нифоқ кўпайсун деб,
Қайда юрсам чақимчилик қилдим мано.
Билимсизлар азоб тортиб ўқуйдилар,
Ман ўкумай барча фанни билдим мано.

Кимдан фойда кўрган бўлсам, кўлин ўпдим,
Нафи тегмай юрганларни сўкдим мано.
Бой кишига пули учун сажда қилдим,
Камбағалнинг обрўйини тўкдим мано.

Нафсгинамнинг буйруғидан қилча чиқмай,
Ёғлиқ жойга ҳар хил тузоқ кўйдим мано.
Узун чопон, катта салла киймак билан,
Нодонлардан кўб ҳурматлар кўрдим мано.

Амалдорга пора бериб иш битирдим,
Бунинг учун хизмат ҳақи олдим мано.
Ҳай аттангким, охир ўзим қўлга тушдим,
Ёмонликдан кўб балога қолдим мано.

Машраб:

«Эл хизматин» қилгон киши шундай бўлур,
Шул ишга минг офарин дедим мано.
Сандек ўсал кишилардан ким-қанчасин,
Уриб, сўкиб бошларини едим мано.

Мулла Жунбул

«Машраб», 1924 йил, 15-сон

ПОРА БЕР

(Бир порахўрнинг штимоси билан ёзилди)

Иш битказиб кетай десанг, пора бер!
Муродингга етай десанг, пора бер!
Ўзим оқман, қораларни оқлайман,
Мени рози этай десанг, пора бер!

Пулсиз гафго асло ўрин тутмайдир,
Ёғлиқ жанжал сира навбат кутмайдир,
Бўш даъволар бу дунёда бутмайдур,
Майсиз кабоб томоғимдан ўтмайдур.
Ўғрилиқ қил, одам ўлдур, пора бер!
Элни йиғлат, мени кулдир, пора бер!

Пулсиз бўлсанг, ҳеч ким сенга боқмайдир,
Душманингни чаён каби чақмайдир,
«Мулла жиринг» ҳамёнингга оқмайдир,
Куруқ сўзлар қулоғингга ёқмайдир,
Кўб гапирма, чўнтакни оч, пора бер!
Оламни буз, кел оқча соч, пора бер!

Оқча бўлса, пора чангалда шўрбо,
Оқча билан кучсиз бўлгон тавоно,
Пуллик нодон кўзга кўрингай доно,
Пули борнинг тили бўлғуси гўё,
Кечқурун кел, енг ичидан пора бер!
Ёки кундуз пакет билан пора бер!

Қишлоқларда махфий ишлаб пора бер!
Эшонлардек мурид овлаб, пора бер!
Бўри бўлиб элни талаб, пора бер!
Катта тўй қил, жувон асраб пора бер!

Мулла Жунбул

«Машраб», 1925 йил, 16-сон

ЭНГ ҚУЛАЙ ИШ

Дунёда энг қулай ва осон иш нима, деб сўрагон кишига «тиётручилик» деб жавоб берсак, алҳақ ўроқдек тўғри жавоб берган бўламиз. Воқеан, агар тиётручилик бир қулт сув ичишдек осон бўлмасайди, бу кунларда шаҳримизнинг ҳар бир гадой топмас кўчасида ҳафтада уч қатла тиётруни томоша қилишга мушарраф бўлмас эдик. Тиётручилик раҳматлик «Мармархон пистадаҳан»нинг масхарабозлиғидек қулай бир ўйун бўлмаса эди, «олма пиш, оғзимға туш!» деб юрғонларимиз бу кунларда тиётру бошлиғи ва ўйун-кулгуни тушларида кўрмаганларимиз, холис ўйунчилик мақсади билан маъракага чиқиб, «арзи андом» қилмагон бўлурлар эди. Яшасин саноеъи нафиса билан ўйнағувчи тиётручиларимиз! Яшасун ўлиб кетган эски масхарабозлиқларимизни тургузгувчи ўйунчиларимиз!

Сўнгги вақтларда Самарқандимизда бир неча исонафас ўртоқларимизнинг йўлбошчилиғи кўланкасида тиётру ишлари бирдан жонланиб кетди. Уста кўрмаган шогирд-

ларимиз саҳнаға чиқиб, эшитилмаган мақомларда ўйнай бошладилар. Базм мажлисларидан фойдаланиб юрғон халқимиз бундай қизиқ тиётруларни чилла ўтириб томоша қилишдан ҳам зерикмайтурғон бўлди. Энди умид этиладирким, яқинда шаҳримиз Ўзбекистоннинг сиёсий маркази бўлиши билан баробар, тиётручилик жиҳатидан ҳам марказлик рўлини ўйнамоққа киришар.

Ботурбек

«Машраб», 1925 йил, 18-сон

БУКУН БОЙ, ЭРТАСИ ГАДОЙ

Бу сарлавҳамиз зоҳирда жуда таажжублик кўрунса ҳам, лекин ҳақиқати ҳолни билиб олғондан кейин қизиқишга унча ўрун қолмайдур.

Агар сиз бир кунлик, бир соатлик бойбаччаларни кўрмакчи бўлсангиз, у ёққа-бу ёққа қарамай тўп-тўғри Тупроққўрғонга чиқингиз. Бунда суннати Худони томоша қиларсиз. Тупроққўрғон чорбоғида ҳар кун ким-қанча мусулмон бандалари бой ва ким-қанчалари гадой бўладилар. Буларни шундай тез ўзгаришлик ҳолга солғувчи сабил қолғур «ғир-ғирак» ўйундир. Илгариги вақтларда бундай ўйунлар ёлғиз ҳайит кунлари бўлур эди. Энди шаҳримизнинг обод бўлишига ва ўзимизнинг соат сайин тараққий қилишимизга катта бир мисол бўла олатурғон бу ўйун Худонинг берган кунда ўйналадир.

Бу жойга ҳар вақт кўзингиз тушса, бир неча мусулмон бандаи Худонинг «ғир-ғирак»чиларга ўхшаш «эй Худо, шарманда қилма!» деб кўкракларига «дардкам» урғонларини кўруб, шодлиқдан кўйлакингизга сиғмай бошлайсиз. Қиморбозлиқдан бойбачча бўлуб, кундузлари ресторанларда ичиб юрғон ва кечалари канахоналарда учиб ётқонларнинг ҳадду ҳисоби йўқдир. Яқинда шундай кайфлик бир бойваччанинг кўчада саёҳат қиламан деб, ўзининг устига истироҳат қилғонини кўриб қаҳқаҳадан ичакларимиз узилди.

Шу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз...

Шумшук

«Машраб», 1925 йил, 18-сон

БИЗДА СОҒЛИҚНИ ҚАҚШАТИШ ИШЛАРИ

Шаҳримизда соғлиқни қақшатиш ишлари, Худоға шукр, бу йил жуда тартибга қўйила бошланди. Ҳифзи сиҳ-хат бўлумининг «бепарво фалак»лигидан халқимиз жуда мамнун ва сарафроздир.

Бу йил эски шаҳардаги гузар ҳовузлари микруб бу-лоғиға айланиб қолди. Ҳатто, бу ҳовузларнинг биридан чўчқа ўлуги чиққонлигини ҳам газетада ўқидиқ. Ошхона ва кабобфурушлиқларимиз бўлса, «кар» маданийдир. Эски шаҳар касалхонасидан кўкнорхоналаримиз минг қатла озода ва мунтазамроқдир. «Чашмаи шифо» ҳовузчасининг олдидан ўтмоқчи бўлғонингизда, эҳтиёт учун, албатта, бур-нингизни тутиб ўтишга мажбур бўласиз.

Хулоса, шаҳримиз соғлиқни сақлаш идорасини «хотиржами гов жаллоб» этарлик даражада тоза ва бошқа ша-ҳарларға намуна бўлурлиқ йўсунда покизадир.

Яна бир гап қолди: шунинг билан баробар аҳли тақво мусулмонларға, хайрихоҳлик юзасидан эълон қиламизким, янги шаҳарға бораётғонда «Саржин бозори» кўчасидан зинҳор ўтмагайлар. Чунки у ерға ташланғон неча вогун ахлат ичидан ҳаммавақт «сунбули сахро» иси чиқиб ди-моғға урадир ва рўзани синдирадир...

Шумшук

«Машраб», 1925 йил, 20-сон

ЭЗИЛГАН ДЕҲҚОНҒА

Юзи сарғайғон, бели букулган деҳқон! Кўтар бошинг-ни, оч кўзингни! Устингдаги олиқ-солиқ юкингда қирқ фоизи камайтирилди.

Ўзгаришнинг алғов-далғов чоғларида бошингдаги дав-лат қуши учди, сени қашшоқлиқ деви қучди. Нон деб ке-сакни единг, от деб эшакка миндинг. Ҳўкузинг кетди, озу-финг битди. Молинг таланди, қозонинг яланди, дарахтинг йиқитилди, ўтининг ёқилди, бошингға ёнғоқ чақилди... Лекин шуниси ҳам ғаниматким, нимғурма жонинг омон қолди.

Сен шунча мағаллиқ ва дағаллиқларға чидадинг, сира индамадинг, «сабр қилсам, ғўрадан ҳалво пишар» ва «қо-

ронғу кечанинг сўнги ёруғдир» дединг-у, умид ипини маҳкам тутдинг, охири гаровни ютдинг. Мана, ҳозир ҳамманинг кўзи сенга тикилди. Сенинг томонингга юз ўгуришлар-югуришлар бошланди.

Лекин сен бундай «тап-тапи зағомо»ларға мағрур бўлиб жим турма, ўзингни унутма. Ҳақ талашмоқдин тортинма. Чунки ҳақ олинур, берилмас.

Шунинг учун, ай деҳқони гўл, ўз фойданг йўлида «шўрапўшт» бўл!

Мугамбир

«Машраб», 1925 йил, 23-сон

ДРАМАЛАР

ТУРКИСТОН МАИШАТИДАН ОЛИНГАН

ЭСКИ МАКТАБ, ЯНГИ МАКТАБ

исмли 3 пардали театр рисоласидир

А ш х о с:

М у л л а О ч и л д и — эски мактаб муаллими, асабий мажоз ва мутаассуб, 35 ёшар.

Э ш о н қ у л — ўз ўғлини эски мактабга кетиргучи, 45 ёшар.

Б ў р и — «Чор китоб»хон, 14 ёшар.

О р т у қ — «Хўжа Ҳофиз»хон, 16 ёшар.

С а л и м — «Ҳафтиякхон», 12 ёшар.

М е л и к — ёдаки «Алҳамдхон», 10 ёшар.

К о м и л б о й — очик фикрлик, янги мактаб тарафдори, 35 ёшар.

Қ о б и л ж о н — Комилбойнинг хизматкори, 25 ёшар.

Д о м л а и м о м — Муҳаққиқ олим, ҳаққоний киши, 50 ёшар.

Э л л и к б о ш и — эски фикрлик авом, 40 ёшар.

М у а л л и м Н у р и д д и н — Комилбой очкан янги мактабнинг муаллими, 25 ёшар.

А ҳ м а д ж о н — биринчи синф талабасидан, 9 ёшар.

А б д у л л а — иккинчи синф талабасидан, 10 ёшар.

И с м о и л — учинчи синф талабасидан, 12 ёшар.

У с м о н — тўртинчи синф талабасидан, 14 ёшар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эски мактаб манзараси. Мактаб ичи зиндондек қоронғу бўлуб, ўртасида ўчоқ, девориға бир фалақ осилган. Бир ёқда сафол офтобада сув, иккинчи ёқда йиртиқ кўрпача устига уч-тўрт қабат ифлос кийум кийган, кўкнориафт ва асабий мажоз бир домла ўтурган, бир ёнида чойник, пиёла ва бир дона қоқ нон, олдида тўрт аёғлик узун тахта,

тахтанинг нарёғида хас-пахол устида Салим ва Мелик деган икки бола ўз сабоқларини ўқуб турубдурлар.

Д о м л а (*қўлида таёқ*) — Ҳа, ўқунглар!

М е л и к (*осмонга қараб*) — Алҳамдилла... (*Янглиш ўқур.*)

С а л и м (*домланинг таёқиға қараб*) — Қоф бо лом пеш кул ҳе пеш ҳу кулфу-вов бо лом заввол — кулфувол-лом алиф заллоҳи пеш ҳувв-кулфувоблоҳу (*Такрорлар.*)

Д о м л а (*таёқ билан Салимни урар*) — Хатга қараб ўқу-э, бадбахт! Нимага таёқимга қарайсан? Таёқимдан кўрқсанг, хатга қара!

С а л и м (*сесканиб, безиллаб*) — Хайр, домлажон, тавба қилдим, энди хатга қараб ўқуйман! (*Яна такрор қилар.*)

Д о м л а (*қўлтиғидан чой халтасини чиқариб, чойникга чой солар. Чойникни Салимга бериб*) — Ма, муни дамлаб кел!

С а л и м (*чойникни олуб*) — Икки пул беринг!

Д о м л а (*киссасига қўлини солиб*) — Қаро пулим йўқ экан-ку! Ўзунгни пулунг йўқми?

С а л и м (*киссаларини кўруб, зўрға бир пул топар*) — Бир пул бор экан!

Д о м л а (*Меликга қараб*) — Сани пулунг йўқми? Бўлса, бир пул бер!

М е л и к — Дадам шу эрта ҳалво олиб е, деб бир пул бериб эдилар, ҳалвочидан ҳалво олиб едим, бошқа пулим йўқ!

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Хайр, бор, бир пулини самоварчидан насия қилиб кел! Худо берса, берамиз-дия! (*Салим чиқиб кетар. Домла қоқ нонни синдурмоқчи бўлуб, қанча зўр урар, синдураолмас. Охир тиззасиға қўюб синдурар.*) Ҳа, зоғновуд, жидо қаттиғ экан! (*Салим чойникни дамлаб келиб домланинг олдида қўяр. Домла чойникнинг қоб-қоқини кўтариб қарар.*) Чойни ярмини йўлда тўкуб келибсан, о, бадбахт!

С а л и м (*кўрқуб*) — Йўқ, домлажон, ман тўкканим йўқ, ўзи тўкулгандур!

Д о м л а — Ҳеч ўзи ҳам тўкулар эканми, эй аҳмақ! (*Чобқу билан нонни парча-парча кесиб, пиёлага солар, устидан чой қўюб, тановул қилар.*)

*(Болалар бу фурсатдан истифода қилиб хас билан қўшқар-
бозлик қилишуб ўтурарлар).*

Д о м л а (*хўракини еб, фотиҳа ўқур*) — Ҳа, ўқунглар!
*(Болалар сесканиб, яна сабоқларини ўқуя бошларлар. Ме-
ликга қараб)* Бор, уйингдан бир қўлтук ўтун олиб кел!
Олов ёқамиз.

М е л и к — Хўш. (*Чиқиб кетуб, ўтун кетурар.*)

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Сабақингни биласанми?

С а л и м — Биладан, домла, биладан!

Д о м л а — Қани ўқу! (*Китобга қараб қулоқ солар.*)
*(Салим домланинг қўлидаги таёқга қараб ўқуб чиғар. Домла
севинуб)* Э, боракалла, ўғлум, боракалла! Сабақингни
жидо яхши билибсан-ку!

С а л и м (*шодланиб*) — Домла, энди манга савоқ бе-
ринг!

Д о м л а — Хўб, ҳозир сабақ берамиз!

*(Шул вақтда Ортуқ деган бир бола китобини қўлтуғига
қистуруб мактабга кирар.)*

О р т у қ — Ассалом! (*Болалар ўқушдан тўхталуб ту-
рарлар.*)

Д о м л а — Ваалайкум! Ҳа! Панжшанбалик нонинг
қани?

О р т у қ — Эсимдан чиқибдур. Шанба кун кетурарман.

Д о м л а (*аччиғланиб*) — Шанбагача оч қолуб ўтура-
манми, бор, дарров олиб кел! Агар уйунгда нон бўлмаса,
нонни пулини кетур!

О р т у қ — Хўш! (*Китобини тахтанинг устига қўюб,
чиғиб кетмоқчи бўлур.*)

Д о м л а — Ҳой, Ортуқ! Манга қара, мунда кел! Тош-
қулни уйини биласанми?

О р т у қ — Биладан, домла, биладан!

Д о м л а — Ёлғон айтма? Қани, билсанг, манга айтиб
бер! Тошқулнинг уйи қайда экан?

О р т у қ — Тошқулни ҳавлиси хувв Тўқимдўзлик кўча-
сидаги масжиднинг ёнида, дарвозаси ҳавизнинг қарши-
сида.

Д о м л а — Ҳа, тузук! Билар экансан! Энди сан бориб
Тошқулни ота-онасига айтки, келаси душанба кун дом-
лам Тошқулни нашриҳ боғлар эканлар. Душанба кун эрта-
лаб Тошқулжонни ясантируб юборсинлар. Хайрми?

О р т у қ — Хўш! Хўш! *(Чиқиб кетар.)*

Д о м л а *(бир оз ўйлаб)* — Эй! Яна бир габ эсимдан чиқибдур-ку! Тур, Салим! Бўсаға устидан Ортуқни чақир, келсун!

С а л и м — Хўш! *(Бўсағага туруб чақирар, баланд товуш билан)* Ортуқ! Ортуқ, ҳо-оой! Ҳо-о-ой Орту-у-уқ!

О р т у қ *(эшитуб келар)* — Ҳа, домла, яна нима дейсиз?

Д о м л а — Бо яна панжшанбалик нонинг эсингдан чиқиб қолмасун! Ҳой, Ортуқжон болам! Сан бир навъ қилиб Тошқулни ота-онасиға нашриҳни қабул қилдируб кел! Сўнгра ман санга нашриҳдан тушкан рўймолчадан бераман. Қандолатидан ҳам бераман! Хайрми?

О р т у қ — Хўш, домлажон, хўш, хўш! *(Ниҳоятда шодланиб, ўйнаб чиқиб кетар.)*

С а л и м *(оёқға туруб)* — Домла, адаб!

Д о м л а — Бор, дарров кел! Бадрафда кесак билан ўйнаб ўтурма! *(Чиғар.)*

М е л и к *(оёқға туруб)* — Домла! Бурнимни қоқиб келай!

Д о м л а — Бор, ҳаял қилма, дарров кел. *(Чиғар.)* *(Домла ўз-ўзига)* Бу охир замон болаларини шундоқ ваъдалар билан алдаб турмасак бўлмайди! Мундан аввалги бир нашриҳдан шул бадбахт Ортуқ 3 тангасини ўғурлаб олиб эди. Агар бу дафъа бир мирилик рўймолча билан муни алдамасак, яна нашриҳ пулидан ўғурласа эҳтимол. *(Бошини солиб, бир оз тафаккурдан сўнгра.)* Бу усули жадид қайси гўрдан чиқиб, бошимизга бало бўлди! Жадидчилар чиқмасдан илгари мактабимизда болалар кўбликдан сиғишмай, зўрға ўтура эдилар. Ҳафтада бирта нашриҳ боғлаб олардук. Хайр, бу абжаддаророн, қуръондаророн, китобдаророн, озодликнинг ҳадду ҳисоби йўқ эди. Ҳар ҳафта панжшанбалик нонидан токчалар тўлуб ётар эди. Еганимиз олдимизда, емаганимиз орқамизда эди. Энди бу усули жадид чиқганидан бери бутун баракамиз учуб кетди. Мактабда ёлғуз уч-тўрт кал ва кўр бола билан қолдук. Уфф!.. Энди бу нозу неъматларни тушумизда ҳам кўролмаймиз. Энди қуруқ нондан ҳам қорнимиз тўймайдурган бўлуб қолди... Оҳ!.. Худо! Садақанг бўлай! Агар бу жадидчиларнинг жазосини тезроқ бермасанг, ҳолимиз

хароб! (*Кўлтуғидан рўймолчасини олуб, кўзини ҳам бурни-ни артар.*)

(Салим мактабга кириб офтобадан сув ичар.

Мелик Салимнинг қўлидан офтобани тортиб олиб, аввал ўзи сув ичар.)

С а л и м (*аччиғланиб*) – Домла! Домла! Домла дейман! (*Йиғлар.*)

Д о м л а – Домана! Ўлат! Нима дейсан?

С а л и м – Мелик сув ичкани кўймайди!

Д о м л а (*Меликга қараб*) – Ҳай жинқарча! Бир қатра жонинг билан шунча ямонлик қиласанми? Офтобани мунга бер! Сув ичсун!

М е л и к (*қўрқуб*) – Мана! Ичиб бўлдум! Энди сан ич!

(Салим офтобани олиб сув ичар, икковлари ҳам жойлариға ўтурарлар. Домла Меликни таёқ билан ураман деганда, Мелик юмалаб ўзини кейинга отар, оёғи юқори кўтарилур.)

Д о м л а (*таёқи етмас*) – Ҳа, бўйнунг синсун, бадбахт!

М е л и к – Домлажон, тавба қилдум! (*Ўтурар.*)

Д о м л а (*Салимга қараб*) – Ўқу! Дарров сабақингни ол! (*Салим сабақини хатосиз ўқуб чиқар.*) Ҳа, бале! Қани бу нима? (*Алифни кўрсатар.*)

С а л и м – Алиф!

Д о м л а (*алиф устидаги забарни кўрсатиб*) – Бу нима?

С а л и м – (*билмай қўрқуб, домлаға қараб*) – Пеш!

Д о м л а (*аччиғланиб, Салимнинг юзига бир тарсаки урар*) – Домана, э, гаранг, каллаварам! Кўр бўлдингми, бу забар-ку!

С а л и м (*йиғлаб*) – Вой, домлажон, тавба қилдим, зовар, зовар.

(Домла абжаддаги ҳарф ва ҳаракатларни бирта-бирта кўрсатуб сабақ берар.)

(Салим янглиш-юнглиш ўқуб турар. Мелик ҳам ўқур. Ортуқ ҳориб келиб, тўб-тўғри офтобадан сув ичмоқға тутунар.)

Д о м л а (*сабрсизлик қилиб*) – Эй, бўл, тезроқ гапур! Нашриҳ нима бўлди? Тошқулни ота-онаси нима дедилар?

О р т у қ (*сувни ичиб бўлуб, узун бир нафас олиб*) – Домла! Гапингизни бориб айтдим. Тошқулни ота-онаси дедиларки, муни аввалги домласи нашриҳ боғлаб олиб

эди. Энди бу домласи ҳам нашриҳ боғлайман дейдурми? Бу қандақа кўзи оч домла экан? Ўзи билмайдимики, нашриҳ боғламоқ бир мартаба бўлади!

Д о м л а (*кайфи учуб*) — Хайр, сен нима дединг?

О р т у қ — Ман дедимки, агар бу сўзларингизни домламга бориб айтсам, домлам Тошқулни оқ қиларлар, сизлардан ҳам аслаҳо рози бўлмайлар. Ўғлингизни бир мартаба нашриҳ боғланган бўлса, нимага шуни бошдан билдурмадингизлар? Энди бечора домламни шунча меҳнатлари куядими, дедим.

Д о м л а — Ҳа, бале! Яхши қилибсан-э! Аларни кўркутибсан. Сўнгра алар бу сўзингга нима дедилар?

О р т у қ — Сўнгра алар дедиларки, ундоқ эса, бор! Бизлар Тошқулни бу домлага қўймаймиз. Уч йилдан бери боламиз эски мактабда чала-чулпа ўқуб, зўрға нашриҳга кирди. Лоақал ҳижохон ҳам бўлмади. Энди қиёматда хату саводи чиқиб, мулла бўладими? (*Бир оз ўйлаб*) Эй! Яна ким-нима деб эдилар. Сабил қолғур, эсимдан чиқди!

Д о м л а (*халқга қараб*) — Жудо майналик одамни элчи қилиб юборган эканмиз! (*Ортуқга қараб*) Тез гапур-э! Эсинг бошингдан қолсун!

О р т у қ — Ҳа, ҳа, қарийб ўзгинаси эсимга келди. (*Бошини қашиб*) Ҳа, зор қолғур-э! Ҳа, сўнгра дедиларки, ана энди бизлар Тошқулни усули мажидга қўямиз.

Д о м л а — Усули мажид эмас, усули жадид! Ҳай, каллаварам тентак!

О р т у қ — Домла! Усул жалиди нима? Усул жалиди яхшими?

Д о м л а (*аччиғланиб*) — Қўй, сан бу гапларга тушунмайсан. Усули жадид деб ўшал оба-бобо-дада деб бемаъни сафсата гапларни ўқутадурган мактабни айтарлар. У мактаб одамни диндан чиқаради. Хайр, сўнгра сан нима дединг!

О р т у қ — Ман ҳеч нима деёлмадим.

Д о м л а — Бо яна алар нима дедилар?

О р т у қ — Алар ҳам индамадилар, ман ҳам индамасдан кела бердим-дия!

Д о м л а — Ҳой, нодон, аҳмақ! У мактаб болангизни кофир қилади, деб айтсанг, бўлмайдими?

О р т у қ — Ман не биламан?! Бошда шу гапни айтқа-

нингизда, ман ҳам устига қанча ёлғон гапларни ичимдан чиқариб, аларга айтиб, усули жалиддан ихлосларини қайтарар эдим. Ундан сўнгра Тошқулни нашриҳ боғлар эдук.

Д о м л а – Кўй-кўй, энди кўп мамадонолик қилма, ўтур! Уни нашриҳини худо манга насиб қилмаган экандия! Хайр, панжшанбалик нонинг қани?

О р т у қ – Уйда нонимиз қолмаган экан. Онам дедиларки, эрта нон пишурамиз. Панжшанбалик нонингни шанба кун элтиб, домлангга берасан.

Д о м л а – Ундоғ эса нонни пулини кетурсанг бўлмай-дими?

О р т у қ – Отамни майда пуллари йўқ эмиш.

Д о м л а (*масхаралаб*) – Отамни майда пуллари йўқ эмиш. Ёлғончи! Бу ёлғон ҳам ўзингни ичингдан чиққандур? Наинки, отангни киссасида лоақал 8 пул ҳам бўлма-са! Ёки отанг masjidда ишлайдими?

О р т у қ – Йўқ! Отам дўконхонада олача тўқийлар.

Д о м л а – Оч китобингни ўқу, эй садқан одам бўл! Ҳа, ўқунглар! (*Болалар шовқунлаб ўқуя бошларлар.*)

О р т у қ (*ашула мақомида*) – Агар он турки Шерозй ба даст орад дили моро, Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро. (*Такрор қилур.*)

Д о м л а (*Ортуқга қараб*) – Сан буларни ўқутуб тур! Ман таҳорат ушатиб келай. (*Салла-жомасини қўюб, нос чекиб, бошига футасини ўраб чиқиб кетар.*)

(Болалар ўқумасдан бир-бирлари билан ўйнашуб, сўнгра гураш тутушарлар. Ортуқ Салимни йиқитар.

Шул вақтда домла кирар.)

Д о м л а (*аччиғланиб*) – Ҳа, бадбахт, арвоҳ ургурлар! Ман бир нафас бўлмаганда, шунча тўполонг қиласизларми? (*Болалар қўрқушуб даррав жойлариға ўтуруб ўқурлар. Домла салла-жомасини кия бошлаб, қўлиға таёқини олиб ўтурар.*) Астағфирилла алъазим!.. Бошлаб ким ўйнади?

О р т у қ – Ман «ўқунглар» дедим. Салим ўқумай ёқамдан ушлаб: «Тур! Гураш тутушамиз», деди. Сўнгра ман ҳам туруб уни кўтариб урдум-дия!

Д о м л а (*Салимга қараб*) – Шундоқми?

С а л и м (*йиғлаб*) – Йўқ, домлажон! Ялғон дейдур! Ман ундоқ деганим йўқ! Ўзи мани кўймасдан гураш тутуб йиқитди!

Д о м л а — Номаъкул қилибсан, бадбахт! Ҳамма айб ўзунгда! Доим ҳар балони ўзунг бошлаб, айбни бошқаларни бўйнига тақасан. Ҳувв қайси кун мактабга келмай, кўчаларда ошуқ ўйнаб юрганингни кўруб, ўзумни кўрмасликга солиб эдим-о. Энди кўлимга тушдингми? Тур, Ортуқ, фалақни олуб, муни оёғига сол! (*Ортуқ фалақни Салимни оёғига солуб, бир оёғидан ўзи, иккинчи оёғидан Мелик ушлаб турар. Домла таёқи билан Салимнинг оёғи тагига уруб*) Яна гураш тутасанми? Яна мактабдан қочасанми? Ҳали шул оёғинг билан қочдингми? (*Салим йиғлаб «дод» деб тавба қилар. Шул вақтда Эшонқул деган бир киши ўз ўғлини мактабга олиб келар. Домла болаларга қараб*) Турунглар, даррав ўз жойларингизда ўтурунглар!

(*Болалар ўтурарлар.*)

Э ш о н қ у л — Ассалому алайкум!

Д о м л а — Ваалайкум ассалом! (*Кўрушуб, жой кўрсатар, ўтурарлар.*)

Э ш о н қ у л (*ўғлига қараб*) — Лаълини домлангни қошларига қўй!

(*Ўғли лаълини қўюб, отасининг ёнида ўтурар.*

Фотиҳа ўқулур.)

Д о м л а — Ҳуш келибсиз!

Э ш о н қ у л (*қўлини кўксига қўюб*) — Саломат, тақсир! Саломат!

Д о м л а — Ҳа, бу ўғлунгизни мактабга кетурдингизми?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, қулбаччангиз Бўрини кўчаларда бекор юрмасун, деб хизматингизга кетурдим.

Д о м л а — Ҳай, ҳай, кўб яхши. (*Лаълини очиб, устидаги китобни бир ёқга қўюб*) Худо умрини берсун! Ўғлунгиз ниҳоятда оғир ва одоблик кўрунади! Қани, марҳамат қилинг!

Э ш о н қ у л — Хўп, тақсир!

(*Нондан тановул қилурлар. Домла болаларнинг қўлларига бир парчадан нон берар, алар ҳам еярлар.*)

Д о м л а — Ўғлунгиз бошқа мактабда ҳам ўқуган эдими?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир! Қулбаччангиз 7—8 йилдан бери мактабларда ўқуб юрубдур. «Чор китоб»ни қарийб тушурди. Энди жанобингиз марҳамат қилиб «Хўжа Ҳофиз»га солиб ҳам кўлига қалам берсангиз эди. Беш вақт намозда

ҳаққингизда дуо қиламан, алайҳи ҳазрат имом Аъзам пирингизни арвоҳлари кўлласун!

Д о м л а — Худо хоҳласа, жоним билан хизмат қиламан! Сиз ҳам Бўрижонни ҳар кун мактабга юбориб туринг-дия!

(Болалар бу фурсатни ғанимат билиб хас билан ўйнашуб турарлар. Аммо Бўри ҳайрон бўлуб, гоҳ домлага, гоҳ у ёқ-бу ёқга қараб бурнини енги билан артуб қўяр.)

Э ш о н қ у л — Хўб, тақсир! Лекин бозор кунлари келмаса урманг-дия! Бозор кунларида дўконимиздан рўзғорга кераклик майда-чуйда олиб келади. Бошқа кунларда келмай қолса, фалақ қилиб, хўб уринг, тақсир! Гўшту пўсти сиздан, суяги биздан. Урган билан бола ўлмайди.

Д о м л а — Боракалла, ихлосингизга! Илмни қадрини билар экансиз! Воқеан, ўткан азизлар «Хирс мулла мешавад аз зарби чўб, Беадабро ҳар гужо ёбӣ бекуб», демишлар. Ўзимиз ҳам устозимизнинг қанча шаллоқини еб, хизматларини қилиб, шул мартабага етдук. Шунча фазлу камолот ҳосил қилдук.

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, албатта! Ота-она, устознинг шаллоқи дору дерлар. Биз ўзимиз ҳам ўн йил мактабда ўқугон, бизларни давримизда домлалар мактабдан қочган болаларнинг оёғини тагини чопқу билан тилиб, туз сепар эдилар. Энди бу замонда фалақ ҳам қарийб барҳам ебдур.

Д о м л а — Бу жиҳатдан айб домлаларга эмас, айб замонага, энди ундақа нарсаларни замона кўтармайди! Эҳ-ҳе!.. Эндиги замоннинг етти яшар болалари ҳам закунчи бўлиб қолган. Худо кўрсатмасун, агар буларнинг оёғини тилиб юборсак, дарров пристуфга арз қилиб, бизни оваққа қаматарлар!

Э ш о н қ у л *(бошини қимирлатиб)* — Ҳа, тақсир, рост, рост!

Д о м л а — Хайр, қани энди, Бўрижон, болам, берироқ кел, китобингдан бошлаб ўқутайлук!

(Бўри домланинг қошига келар. Домла китобнинг бошидан бир-икки бет ўргатиб, узун фотиҳа ўқур.)

Э ш о н қ у л *(киссасидан пул олиб домлага берар)* — Тақсир! Мунга қулбаччангизга ўзингиз қоғоз-қалам, сиёҳи олиб берасиз! *(Оёқга турар.)*

Д о м л а — Хўб, хўб! Ҳа, кетасизми? Биронта чой ҳам қилмадук. *(Оёқға турар.)*

Э ш о н қ у л — Йўқ, тақсир, саломат бўлунг! Чой ҳожат эмас. Тақсир! Таважжуҳ қилинг, қулбаччангиз мулла бўлсун-дия!

Д о м л а — Хўб, хўб! Бўрижонни яхшилаб ўкутамиз, лекин сиз ҳам муни эрталаб кун чиқмасдан илгари, мактабга юбориб туринг-дия!

Э ш о н қ у л — Тақсир! Уйда шундан бошқа дастёри-миз йўқ. Бўлмаса айтган вақтингизда юборар эдим. Қулбаччангиз эрталаб турди — дарров мол ва ҳолларга қарашиб, сўнгра уч-тўрт йўл сув кетуради. Ундан сўнгра нон-понини еб, чой-пойини ичиб, мактабга кела беради. Бу важҳдан кеч қолса, урушманг-дия, тақсир!

Д о м л а — Хўб, хўб! Сизнинг хурсандчилигингиз ҳар нимада бўлса, биз ўшани қила берамиз, биз кўбни хизматкори!

Э ш о н қ у л — Хайр, тақсир! Худога тобшурдук! *(Чиниб кетар.)*

Д о м л а — Хайр, фи амонолла! *(Ўтурар.)* Ҳа, ўқунглар! Ҳу, шер болалар! Ҳа! Ҳа! Ҳа! *(Болалар шовқунлашуб ўқуя берарлар. Домла нонларни лаълидан олиб, рўймолчасига ўраб қўяр. Болаларга қараб)* Болалар, болалар! Ҳо, болалар! *(Болалар эшитмаслар. Таёқини тахтага «тақ» этиб уруб, болаларни ўқушдан тўхтатур. Салимга қараб)* Халифангдан сабақ олдингми?

С а л и м — Ҳа, домла! Тўрт сабақ олиб «Куфивон аҳад»га кирдим.

Д о м л а *(севунуб)* — Эй, боракалла, шер! Жудо ғайрат қилибсан-ку! Хайр, ундоқ эса кел, сани «таббат»га солайлук. Расм ва қоида шулки, «таббат»га тавоқ, «кулиё»га қўймоқ кетурарлар. Сен ҳам бир табақ ош қилиб келасанми?

С а л и м — Ҳа, домла. Бир тавоқ ош-палов қилиб кетураман! Пул ҳам олиб келаман! Домла! Озодлик кетурсам, мани озод қиласизми?

Д о м л а — Ҳа! Агар бир табақ ош ҳам пул кетурсанг, ҳаммангизни пешинда озод қилиб юбораман! Сўнгра хўб ўйнайсизлар-дия!

С а л и м *(шодланиб)* — Хўш, домлажон, хўш!

Д о м л а (*орқага қараб*) — Хайр, қани Ортуқ! Туриб, муни қулоғини чўз! «Таббат»га солайлук!

(*Ортуқ туруб Салимнинг қулоғини ушлаб турар.*)

С а л и м — Домла! Халифамга айтинг, қулоғимни қаттиғ чўзмасун, оғрийди!

Д о м л а — Ҳа! Кўб қаттиғ чўзуб юборма! Қулоғи йиртилиб кетади.

О р т у қ — Агар озодликни кўброқ кетурмоқчи бўлса, қулоғини секингина чўзаман!

С а л и м (*зорланиб*) — Хайр, хайр! Озодликни жудо кўб кетураман! (*Домла Салимни «таббат»га солар. Ортуқ Салимнинг қулоғини қаттиғ чўзуб юборар. Ҳамма болалар: «Домла, озод!» деб қичқирарлар. Салим қулоғини ушлаб*) Вой, вой!

Д о м л а — Ана энди Салимжоннинг дадасини ҳимматини кўрамиз-дия! Хайр, энди нарсаларингизни йиғиш-туринглар! Озод вақти ҳам бўлубдур! (*Болалар воғур-вуғур сўйлашуб, хурсандлик билан ҳозирлануб бўлгандан сўнгра тизлануб қатор ўтурарлар.*) Тирноқларингиз олинганми, қани менга кўрсатинглар! (*Болалар қўрқушуб-титрашуб, бирта-бирта келуб домлага тирноқларини кўрсата бошларлар. Домла тирноқи ўскан болаларнинг тирноқиға тахтача билан урар.*) Хайр, энди ҳув деворни тагига бориб, қўл қовуштуруб тик турунлар. Одоби мусулмонлик ҳам намозлик ўргатамиз. (*Болалар домла кўрсатган жойга бориб турарлар.*) Озод бўлуб, уйларингизга борганда, нима деб кирасизлар?

Б о л л а л а р — Ассалому алайкум!

Д о м л а — Биров чақирганда нима дейсизлар?

Б о л л а л а р — Лаббак! (*Лаббек.*)

Д о м л а — Иш буюрганда нима дейсизлар?

Б о л л а л а р — Хўш!

Д о м л а — Ҳа, бале! Томларга чиқиб, шоҳлик учурманглар! Кўчаларда чиллак, ошуқ, ишти ўйнаманглар! Тузукми?

Б о л л а л а р — Хўш!

О р т у қ — Домла! Жумъа кунда ҳам ўйнамайлукми?

Д о м л а — Жумъа кунда ўйнасанглар майли, зарари йўқ. Ўзларингиз билмайсизлармики, «Панжшанба — шо-

диён, жумъа — бозиён, шанба — ур калтаку сур калтак», дерлар. (*Болалар шодланиб пичирлашуб ошуқ ва шохлиқларидан сўйлашурлар*) Қани, энди ман намозликдан сўрай, сизлар жавоб беринглар! Намози бомдод неча ракаъат? (*Болалар бир-бирларини туртишиб, сукут қиларлар. Домла Ортуққа қараб*) Сен булардан каттароқ, жавоб бер!

О р т у қ (*ўйлаб*) — Олти ракаъат: учтаси фарз, учтаси суннат!

Д о м л а — Номаъкул қилибсан-э, говлоқ бемаъни! Тўрт ракаъат, иккитаси суннат, иккитаси фарз. Аввал икки ракаъат суннатини ўқурлар! Қани, айтинглар! Ният кардам бигузoram... Холисолилла таоло облоху акбар! (*Болалар домланинг оғзидан олиб айта берарлар. Сано, алтаҳиёт, салавот, дуо, дуои қанаватни ўргатуб бўлур.*) Бу ҳафта шуниси бас! Худо хоҳласа, келаси ҳафтада дуои жаноза, бинои мусулмоний, 12 фарз, 21 вожиб, усули дин, аз кай боз мусулмоний, сарам хоки раҳ ҳар чор сарвар, бошингда нима бор? Ҳам қолган тўрт вақт намознинг ниятларини ўргатамиз.

С а л и м — Домлажон! Шу бугун «Бошингда нима бор?»ни сўранг! Бошқа ҳаммасидан шу жудо яхши!

Д о м л а — Хайр, ундай бўлса айтинглар! Бошингда нима бор?

Б о л а л а р — Тожи давлат.

Д о м л а — Кулоғингда нима бор?

Б о л а л а р — Азону қомат.

Д о м л а — Кўзингда нима бор?

Б о л а л а р — Нури Муҳаммад.

Д о м л а — Оғзингда нима бор?

Б о л а л а р — Калимаи шаҳодат.

Д о м л а — Орқангда нима бор?

Б о л а л а р — Бори шарият.

Д о м л а — Белингда нима бор?

Б о л а л а р — Камари хизмат.

Д о м л а — Кўлингда нима бор?

Б о л а л а р — Хайру саховат.

Д о м л а — Оёғингда нима бор?

Б о л а л а р — Пойи таҳорат.

Д о м л а — Бурнингда нима бор?

Б о л а л а р — Чирки фалокат. (*Кулушарлар.*)

Д о м л а – Кулманглар! Нимага куласизлар? Шариат-да шарм йўқ. Бурунги азизлар айтибдурларки, «Дар талаб кардан ҳақиқати кор аз худо шарм дору шарм мадор».

(Болалар ўзларини тўхтатолмай кулуша берарлар. Домла аччиғланиб) Эй, кулманглар, дейман! Кулманг! *(Охир болаларга хужум қилиб урмоқчи бўлуб)* Э, илаҳи! Учмага кетинглар! Ҳеч беҳудага кула берасизларми? *(Болалар қўрқушуб жим турарлар. Домла жойиға келиб, салла-жомасини қўюб, бошига фута ўрар.)* Хайр, сизлар ўйнамасдан жимгина туринглар, ман бир таҳорат ушатиб келай! *(Нос чаккиб чиқиб кетар. Болалар бир-бири ила дўк қилишуб турганда, домла кирар.)*

Д о м л а – Ҳа, бадбахтлар! Ман бир нафас бўлмаганда, шунча тўполонг қиласизларми? *(Болалар даррав ўз жойларида турарлар.)* Астағфирилла ал-аъзим! Дукни ким бошлади?

С а л и м – Ана шул Ортуқ халифам, келинлар, дук қиламиз, деб бизларни қўймади. Нонингиздан ҳам олиб еди!

Д о м л а *(Меликга қараб)* – Шундоқми?

М е л и к – Ҳа, домла, шундоқ, шундоқ, ман асло ўйнаганим йўқ!

Д о м л а *(Меликни бир таёқ уруб.)* – Ёлғон дема, ўзинг ҳам ўйнадинг-ку.

М е л и к *(йиғлаб)* – Хайр, домлажон, тавба қилдим, энди ўйнамайман.

Д о м л а *(Салимга қараб)* – Ортуқни орқангга кўтар?!

С а л и м – Домлажон! Ман муни кўтаролмайман, бу жудо катта!

Д о м л а *(Бўрига қараб)* – Ол, сан кўтар! *(Бўри қўрққанидан «йўқ» деёлмай, Ортуқни орқасига зўрға кўтариб турар. Домла таёқ билан Ортуқни орқасига урар.)* Ҳа, бадбахт! Яна бузукбошлик қиласанми?

(Ортуқ «Вой ўлдим!» деб доду фарёд қилар.)

(Бўри охир кучи етмай, Ортуқ билан баробар йиқилар. Домла чарчаб қолиб, фишиллаб, тез-тез нафас олуб, жойиға келар.

Болалар ўз жойлариға боруб турарлар.)

Д о м л а *(Бўрининг лаъли, дастурхонини ўзига бериб)* – Шанба кун ҳаммаларингиз бир миридан хас пули кетуринглар! Тузукми?

Б о л а л а р — Хўш!

Д о м л а — Хайр, боринглар, озод!

*(Болалар баланд товуш ила баробар «Ассалому алайкум»
деб бирдан югуришиб чиқганда, Бўрининг оёғи бўсафага
тўқушуб йиқилар.)*

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Қадим билан жадид ғавғоси

Меҳмонхона манзараси оврупоча шаклда, бир четда кароват,
ўртада бир «миз» билан уч-тўрт курси турубдур.

Комилбой кароватга ўтурган.

К о м и л б о й *(бир-икки дақиқа тафаккурдан сўнг
оёқга туруб, у ёқ-бу ёқга юруб, ўз-ўзига)* — Замонамиз илм
ва ҳунар замонидур. Ушбу замонда ўзга миллатларга асир
бўлмай, роҳат билан яшамоқ учун замоний илм ва ҳунар-
ларни билмоқ лозимдур. Ҳушёр ва мутамаддун бўлган мил-
лат ҳар вақт ўзининг ҳуқуқини ва динини сахламоқ тари-
қасини билиб, замони келганда ушбу йўлда ўз жонини
фидо қилмоққа ҳозир бўлуб турар. Аммо илмсиз миллат
мундоқ фазилатдан маҳрум бўлуб, бошқаларга асиру оёқ
ости бўлмоқдан бошқа чора тополмай, охири жонидан
азиз бўлган динидан ҳам ажралуб қолур. Яъни, нодонли-
ки сабабли дунёси билан динини қўлдан бермоққа маж-
бур бўлур. Ҳозирда биз, туркистонийлар, диний ва дунё-
вий илм ва ҳунарлардан лозиминча хабардор эмасмиз. Эски
мактабу мадрасаларимиз бўлса, бойкуш уясига ўхшаш ха-
робалардан иборатдур. Мадрасаларимизда дунёвий илм
нари турсин, лоақал диний илмларнинг асли бўлган таф-
сир ва ҳадис ҳам ўқутулмайдур. Муаллим етишдурмоқ учун
дорилмуаллимимиз йўқ. Ҳунар ўрганмоқ учун саноат-
хонамиз йўқ. Замонча тижорат илмини биладурган савдо-
гарларимиз йўқ. Болаларимизнинг ибтидоий таҳсили учун
мунтазам ибтидоий мактабларимиз йўқ. Бўлса ҳам, йўқ
даражада оздур. Бойларимизнинг базм, кўбкори, тўй ва
азаларда исроф қилмоққа ақчалари бор бўлса ҳам, аммо
биргина мактабни ўз ҳимоялариға олиб тарбия қилмоқ
учун ҳиммат ва ғайратлари йўқ. Тўғриси, ҳиссиётлари йўқ.

Бас, «йўқ», «йўқ»дан бошқа тилга олурлик ҳеч нарсамиз йўқ. Агар ушбу йўқлик ҳол билан кета берсак, оз вақтда ҳозирги борлигимиз ҳам йўқ бўлур. Яъни мунқариз бўлур-миз. Энди бу инқироздан қутулмоқ учун нима қилмоқ керак? *(Бир оз ўйлаб)* Инқироздан қутулмоқ учун биргина йўл борки, ул ҳам маориф йўлидан иборатдур. Шоҳроҳи маорифга кирмоқ учун яна бир йўл борки, ул янги мактабдур. Энди биз мусулмонларга лозимдурки, бошлаб эски мактабларни ислоҳ қилайлук. Ва ҳам алоҳида янги мактаблар очмоқ учун кўлимиздан келгунча ғайрат қилайлук, токи болаларимиз таҳсили ибтидоийдан сўнгра илм ошиқи бўлуб шоҳроҳи маорифни ахтара бошлаб, бора-бора инқироз балосидан қутулсунлар. *(Кароватга ўтириб, хизматкорини «Қобилжон!» деб чақирар.)*

Қ о б и л ж о н *(келиб, қўл қовуштириб)* — Лаббай!
Нима хизмат?

К о м и л б о й — Бориб, маҳалладаги мулла Очилди мактабдорни айтуб кел!

Қ о б и л ж о н — Хўш! *(Чиқиб кетар. Бир-икки дақиқадан кейин Мулла Очилди келар.)*

М у л л а О ч и л д и — Ассалому алайкум!

К о м и л б о й — Ваалайкум ассалом! Марҳамат қилинг *(Жой кўрсатар.)*

(Мулла Очилди дуқат бўлуб бой билан мулоқот қилгандан сўнгра бир курсига ўтурар, тагига қараб яна бошқа курсига ўтуруб, фотиҳа ўқур.)

К о м и л б о й — Хуш келибсиз?

М у л л а О ч и л д и *(икки қўлини кўксига қўйуб)*
— Саломат, саломат! *(Ҳайрон бўлуб у ёқ-буёқга қарар.)*

К о м и л б о й — Қобилжон!

Қ о б и л ж о н *(келиб)* — Лаббай!

К о м и л б о й — Чой-нон кетур!

Қ о б и л ж о н — Хўш! *(Бир лаълида нон билан бир истакан чой кетуруб қўяр.)*

К о м и л б о й — Қани, марҳамат қилинг!

М у л л а О ч и л д и — Хўш, хўш! *(Нонни ушатиб ер, истакандаги қошуқни олиб қарар.)* Тақсир, бу кумушми? Қалъагими?

К о м и л б о й — Тақсир, кумуш! Марҳамат қилиб чойни ичинг!

М у л л а О ч и л д и — Хўб, хўб! Тақсир бу қошуқни мусулмон ясаганми, ўрус ясаганми?

К о м и л б о й — Ўрус ясаган! Муни ясамоқ учун мусулмонларга илм йўқ!

М у л л а О ч и л д и — Ҳо-о-о-о шундақа! Ўрусни кўлидан ҳеч нарса қолган йўқ экан-дия! (*Истаканни олуб, бир қулт ичканда ҳам қўли куяр, ҳам оғзи. Истаканни жойиға қўюб*) Тақсир! Ман умримда мусулмоний пиёладан бошқа нарсада асло чой ичканим йўқ. Агар мумкин бўлса, битта мусулмоний пиёла кетурсангиз, чойни ўшанга солиб ичар эдим.

К о м и л б о й (*табассум қилиб*) — Хўб! (*Пиёлага кетар.*)

М у л л а О ч и л д и (*қўли билан қошуқ ва истаканни кўрсатуб*) — Булар ўрусни иши экан. Мундан чой ичмоқ азрўйи шарият бизларга дуруст эмас. Бизларнинг ота-боболаримиз ҳазрати Одам замонидан бери чойни пиёладан ичиб келганлар.

К о м и л б о й (*пиёла кетуруб берар.*) — Мана, тақсир!

М у л л а О ч и л д и (*оёқға туруб*) — Э, саломат бўлунг! Мани бир машаққатдан қутқардингиз-дия! (*Ўтуруб, чойни истакандан пиёлага ағдарганда, бир оз тўкилар. Уялганидан*) Э, муни таги тешук эканми? (*Ичар.*)

К о м и л б о й — Мактабингиз ривожликми? Думофингиз чоқми?

М у л л а О ч и л д и — Алҳамдилилло, тақсир! Худонинг берган ризқиға қаноат қилиб, гўрдан ташқари юрубмиз!

К о м и л б о й — Даромадингиз яхшими?

М у л л а О ч и л д и — Ҳа! Насибаға яраша унча-мунча бор!

К о м и л б о й — Қанча шогирдингиз бор?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир, бештагина, э йўқ-а! Ёлғон бўлди, бешта эди, биртаси нашриҳни еб, қочиб кетди, ҳозир тўрттагина қолди.

К о м и л б о й — Э, ажаб! Нимага мунча шогирдингиз оз? Илгари кўб эди-ку!

М у л л а О ч и л д и (*оҳ тортиб*) — Э, тақсир, габни тагини кавламанг. Габ кўб!

К о м и л б о й — Хўш, қани, нима габ экан?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир, шу жадидми, палидми деган бир жамоа бало чиқганидан бери бутун мазамиз қолмади. Билмайман, буларнинг домлалари дуохонмики, ҳамма шогирдларимизни бирта-бирта тортиб кетдилар. Уф-ф-фффф! Хайр, охир бир кун Худованди карим буларнинг жазосини бермай қўймас-ку! Лекин, ҳай аттангки, булар кўб мусулмонларни йўлдан чиқариб қўйдилар-дия! *(Соқоли билан ўйнар.)*

К о м и л б о й *(таажжуб қилиб)* — Бу сўзларингиз жудо ғалати-ку! Жадидчилар ўзлари мусулмон бўлуб туруб ўз диндошларини нечук йўлдан чиқарар эканлар? Балки бу сўзингизнинг бирон далили бордур! Далилсиз сўзнинг ҳеч ерда қабул бўлинмаслиги ўзингизга маълум бўлса керак.

М у л л а О ч и л д и — Ҳо, албатта, тақсир, рост дейсиз! *(Йўталиб жойидан турар, бир четга бориб балғам туфлар. Бурнини ҳам қоқиб, деворға суртар. Халқға қараб)* Сўзининг мазмунидан бу киши ҳам жадидга ўхшайди. Э, худо, бу балодан тезроқ қутқарсанг эди! *(Келиб курсига ўтуруб)* Тақсир! Бир оз шамол ебманми? Уч-тўрт кундан бери йўтал, тимоқ бўлубман.

К о м и л б о й — Зарари йўқ. Иншоолло, яхши бўлуб кетасиз!

М у л л а О ч и л д и — Нафасингиз муборак! Илаҳи шундоқ бўлсун-дия! Шу эрта...

К о м и л б о й *(сўзини кесиб)* — Қани, тақсир, гапуринг! Ким-кимни йўлдан чиқарибдур?

М у л л а О ч и л д и *(бир оз жасорат ила)* — Тақсир, охир шу жадид муаллимлар шогирдларимизни йўлдан чиқариб олдилар-дия! Ана шуни йўлдан чиқариш, дерлар. Онгладингизми, бой амак.

К о м и л б о й — Ҳа! Муддаонгизни онгладим. Тақсир, бу фикрингиз хато. У муаллимлар сизнинг шогирдларингизни йўлдан чиқармаган, балки уларнинг яхши ва осон ўқутишлари шогирдларингизни ўз тарафига торткандур! Бу жиҳатдан айб аларга эмас, сизларга бўлса керак. Сизнинг мунча ҳақсиз шикоятингиз маҳзи нафсоният, таасуб ва нодонлик натижасидур!

М у л л а О ч и л д и *(аччиғланиб)* — Эй, бой амак! Секин-секин мани ҳам нодонликга чақираёбсизми? Ман

ўн икки йил мадрасада туруб устозимни кафшларини кўтарган!

К о м и л б о й (*шиддат ила*) — Агар юз йил кафш кўтарсангиз-у, то дарсингизни онгламасангиз, ҳеч нима бўлмайсиз. Хотиржам бўлунг! Бу сафсатарингизни қўюнг, тақсир! Агар муддаонгиз шогирд кўпайтирмоқ бўлса, сиз ҳам мактабингизни ислоҳ қилинг. Агар сиз мактабингизни ислоҳ қилмоқга ҳаракат қила бошласангиз, озгина вақтда шогирдингиз кўпаяди. Фараз қилдук, шогирдингиз кўпаймаса, ман ўзум сизга ойиға 25 сўм бериб тураман. Дурустми?

М у л л а О ч и л д и (*шодланиб*) — Дуруст, дуруст! Э, ундоқ эса иш битди. Айткан пулингизни даррав беринг. Ман ҳозир бориб мактабни ислоҳ қила бошлайман. Ҳай, ҳай, кўб яхши, худо давлатингизни зиёда қилсун!

К о м и л б о й — Хўб, биз ваъдамизда турубмиз! Сиз аввал бизга ислоҳ тариқасини айтиб беринг! Мактабингизни қандоқ ислоҳ қиласиз?

М у л л а О ч и л д и (*халқга қараб*) — Бу киши жудо содда одам экан! (*Бойга қараб*) Ислоҳни шох ва бутоғи бўладими? Охир, пулингизга қараб уста, мардикор, самон, ганж кетуруб аввал мактабни томини шувайтураман, сўнгра ичини ганж билан оқартураман. Ана сўнгра кўрсангиз, мактабим сизни бу меҳмонхонангиздан ҳам чиройлик бўлади-дия!

К о м и л б о й (*халқга қараб*) — Биз одам деб деворга сўйлаган эканмиз! Тақсир, сиз маним гапимга тушунмабсиз! Ислоҳдан мақсадим, яъни усули жадид мактабларидан ибрат олиб, сиз ҳам ўқутиш тартибини тузатинг, деганим!

М у л л а О ч и л д и (*аччиғланиб*) — Э, бўлмаса, сиз алданибсиз! Кунда 25 сўм бермоқчи бўлсангиз ҳам ман жадидликни асло қабул қилмайман. (*Халқга қараб*) Бу одам мани пул билан алдамоқчи экан! Жадидлардан ибрат ол, дейдур-о! Жадидлар келиб манга шогирд бўлсун!

К о м и л б о й (*димоғи куюб*) — Нимага қабул қилмайсиз?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир! Агар ман жадидликни қабул қилсам, бошлаб ҳазрат устозим мани оқ қиларлар, ундан кейин маҳалла аҳли мактабларидан мани ҳайдаб чиқарарлар. Сўнгра икки жаҳон овораси бўламан! (*Оёқга ту-*

руб) Э, мани бежанжол юргани кўясизми, кўймайсизми? Агар муддаонгиз кўлимдан шу мактабни тортиб олмоқ бўлса, ана ман ҳозир бориб, мактабнинг калидини эликбошига тобшуруб кетаман. *(Чиқиб кетар.)*

К о м и л б о й *(оёқга туруб, домланинг кетиға қараб)* — Ҳой, мияси ачиган нодон! Мана, бизнинг эски мактабдоримизнинг ҳоли! Буларга ислоҳдан гапурсанг, жонлари чиқади! Энди мундоқ нодон мутаассиб кишиларга миллат болалари ўқуб нима бўлурлар? Ҳозир Туркистонда мингларча мактаблар, юз мингларча фарзандларимиз шундоқ жоҳил мактабдорларнинг кўлларида хароб ва паришон ҳолдадурлар. Муаллиму мураббийси шундоқ жоҳил бўлган бир миллатнинг одам қаторига кирмоқи ҳеч мумкинми экан? *(Икки кўлини кўтаруб)* Э худо! Миллати исломға раҳм қил! Ўзинг раҳм қилмасанг, вой ҳолимизга! *(Ниҳоятда мутаассиру хафа бўлуб ўтурад. Шул чоқда хизматкори кирар.)*

Қ о б и л ж о н — Домла имом билан эликбоши келдилар.

К о м и л б о й — Марҳамат қилсунлар!

(Домла имом ва эликбоши кириб салом бериб, бой билан мулоқот қиларлар. Алар ўтурушуб, фотиҳа ўқурлар.)

К о м и л б о й — Хуш келибдурлар!

Д о м л а и м о м в а э л л и к б о ш и *(кўллари кўксилариға қўюб)* — Саломат, саломат. *(Комилбой хизматкорини чақириб, чой-нон буюрад. Алар тановул қилуб турарлар.)*

К о м и л б о й — Бирон иш учун келганга ўхшайсизлар?

Д о м л а и м о м — Ҳа! Жанобингизга бир арзимиз бор эди. Бу эрта жанобингиз Мулла Очилди мактабдорни чақириб, анга мактабингни ислоҳ қил, шогирдларингни усули жаҳид тартиби билан ўқут, деган экансиз. Ул киши таклифингизни қабул қилмай, мактабнинг калидини жаноб эликбошиға тобшуруб кетмоқчи бўлубдур. Бу ҳодисадан маҳалла аҳли хабардор бўлуб, жанобингиздан изҳори норизолик қилибдурлар. Энди жанобингиздан илтимосимиз шулки, бу ишни баҳридан кечиб, мактабнинг ихтиёрини маҳалла аҳлиға кўюнг! Бўлмайтурган иш учун овора бўлуб юрманг!

Э л л и к б о ш и — Дарвоқе, бу усули жадидни маҳалла мактабида жорий қилмоқ мумкин ҳам эмас, чунки муни маҳаллада бир киши хоҳласа, йигирма киши хоҳламайдур. Жамоат хоҳламайдурган ёки жамоатнинг муҳолифатиға сабаб бўладургон бир қондани маҳалла мактабида жорий қилмоқ яхши эмас. Ваҳоланки, бу усули жадидни Бухорои шариф уламолари ношаръий, деб фатво берганлар. Мундоқ ношаръий ишни маҳалла мактабида жорий қилмоқ дуруст эканми?

К о м и л б о й (домлаға қараб)—Тақсир, шу усули жадид мактаби ношаръийми?

Д о м л а и м о м — Ман ўзум усули жадид мактабини хануз кўрганим йўқ. Аммо Бухоро уламолари манъ қилубдурлар, деб эшиткан эдим. Шунинг учун ҳозир бу тўғрида ўз тарафимдан ҳеч нарса деёлмайман!

К о м и л б о й — Тақсир! Бухорода усули жадидни шаръий ва ҳам фойдалиқ, деб фатво берган бир неча мўътабар уламолар ҳам бор экан. Энди бизлар бу жамоа уламининг фатволарини қайсисиға амал қиламиз? Яна жанобингиздан сўрайманки, масалан, бир шаҳарда бир мулла чиқиб, ношаръийлигида фатво берган бўлса, бошқа шаҳардаги уламолар ҳам масаланинг ҳақиқатини тафтиш қилмасдан, ўшал муллаға тақлид қилишлари дурустми?

Д о м л а и м о м — Йўқ, асло, дуруст эмас. Ҳар бир олим кишига лозимдурки, айтадурган масаласининг асл далилини камоҳу қаҳу ўзи билсун. Тақлид авомларга дуруст. Муҳаққиқ ва чин олимнинг бошқаларга кўр-кўрона тақлид қилиши асло дуруст эмас. Шунга кўра, ҳозирда биз ҳам Бухоро уламоларининг усули жадид хусусидаги фатволарига сукут қилиб, ўз тафтишимиздан сўнгра гапурамиз.

К о м и л б о й — Тақсир! Дуо қилиб туринг! Яқинда ман ўзум ҳавлимда усули жадид мактаби очиб, имтиҳон вақтида жанобингизни таклиф қиламан. Келиб имтиҳонни кўздан ўтқариб, шаръий-ношаръийлигини баён қиласиз!

Д о м л а и м о м — Кўб яхши! Худо насиб қилса, келиб кўрамиз. Агар, дарвоқе, усули жадиднинг яхшилиги маълум бўлса, ул вақтда икки нафар ўғлумни ҳам мактабингизга кетуруб қўямиз. Лекин мабодо бирон ношаръий жойи бўлса, ўзингизга билдурамиз-дия! Майлими?

К о м и л б о й — Майли, тақсир! Ман ҳам шу қарорга ризоман. Суҳбатингиздан мамнун бўлдум. Саломат бўлунг.

(Домла ва эликбоши бойдан рухсат олиб, фотиҳа ўқуб чиқиб кетарлар.)

Парда тушар

УЧИНЧИ ПАРДА

ИМТИҲОН МАЖЛИСИ

Янги мактаб манзараси. Мактаб биноси ҳифзи сиҳҳат қоида-сиға мувофиқ бўлуб, девориға хариталар ёпуштурулган. Бир ёқда муаллим курсига ўтурган. Муаллимнинг олдида бир «миз», ёнида бир лавҳа. Қаршисида икки партага тўрт талаба ўтурган. Бир тарафда уч-тўрт курси қўйилган. Парда кўтарилганда: болалар оёқға туруб, муаллим афандига баробар салом берарлар.

М у а л л и м — Ваалайкум ассалом! Мана букун имтиҳон кунидур. Бу кунда сизларнинг бир йил ичида ўқуган ва ёзган нарсаларингиздан халқ назарида имтиҳон қилурмиз. Токи сизларнинг таҳсили илм йўлида қилган файратингиз ва маним таълим ва тарбиянгиз учун қилган ожизона хизматим халқға маълум бўлсун! *(Кўли билан ишора қилиб)* Ўтирингиз!

(Болалар ўтурарлар, шул вақтда Комилбой кирар.)

Б о л а л а р *(оёқға туруб баробар)* — Ассалому алайкум! **Комилбой** — Ваалайкум ассалом! *(Муаллим бойға жой кўрсатар, ҳаммалари ўтурушарлар. Комилбой муаллимга қараб)* Домла имом билан эликбошини имтиҳонга хабар қилдингизми?

М у а л л и м — Ҳа, «Соат саккизда мактабга ташриф қилингиз», деб даъватнома юборган эдим. *(Соатиға қараб)* Ҳозир келсалар керак. *(Шул чоғда домла имом билан эликбоши кирарлар. Болалар оёқға туриб, салом берарлар.)*

Д о м л а и м о м — Ваалайкум ассалом!

(Бир-бирлари ила кўрушуб бўлгандан сўнгра ўтурушиб фотиҳа ўқурлар, баёни хуш омади қилинур.)

К о м и л б о й *(домлага қараб)* — Бултур жанобингизни имтиҳон мажлисиға таклиф қиламан, деб ваъда бер-

ган эдим. Бу кун таклифимни қабул қилиб, имтиҳонга ташриф буюрганингиз учун ташаккур қиламан. Энди жанобингиздан илтимос қиламанки: имтиҳон вақтида кўзингизга кўринган яхши-ёмон ёки шаръий-ношаръий нарсаларнинг ҳар бирини айтиб тулинг! Токи камчилигимиз бўлса акмолига ҳаракат қилайлик. Ва ҳам бу ердаги халқ хато, савобнинг қайи ёқдалигини англаб ибрат олсун!

Д о м л а и м о м — Кўб яхши! Ман ҳам бултур жанобингизга айткан эдимки, усули жадид мактабини умримда кўрганим йўқ. Агар кўрмоққа муваффақ бўла қолсам, ҳеч кимни риоя қилмасдан шаръий-ношаръий жойларни айтиб бераман. Ҳозир ҳам ўшал сўзимда турибман. Қани, марҳамат қилиб болаларни имтиҳон қилдура бошланг!

К о м и л б о й — Хўб, тақсир. Ҳозир имтиҳон бошланадур, аммо имтиҳондан бурун жанобингиздан бир масала сўрамоққа мажбурман.

Д о м л а и м о м — Яхши бўлади, сўранг!

К о м и л б о й — Тақсир! Баъзи уламоларимиз: «Курсига ёки партага ўтурмоқ шаръан дуруст эмас», дерлар. Шу сўз тўғрими?

Д о м л а и м о м — Маним билганимча, бу сўз тўғри бўлмаса керак. Чунки курсига ўтурмоқ бир нав урфу расмдан иборат бўлуб, муни динга ҳеч даҳли йўқ. Яъни курсига ўтурмоқни шариатимиз манъ қилган эмас. Ҳифзи сиҳҳат жиҳатидан қараганда ҳам ерда ўтургандан кўра курсига ўтурмоқ фойдалироқдур. Зероки, курсига ўтурган киши ернинг зарарли рутубатидан қутилур. Хулоса: бу тўғриларда сўз жудо кўб, агар гапура берсам, имтиҳонингиз кечга қолур. Тезроқ имтиҳонни бошлатсангиз, яхши бўлур эди.

К о м и л б о й — Хўб, тақсир! *(Муаллимга қараб)* Қани, шогирдларингизни имтиҳон қила бошланг, афандим!

М у а л л и м — Яхши! *(Болаларга буюрар.)* «Саловатинжийно» ўқунгиз. *(Болалар баробар саловат ўқуя бошлиқлар. Домла имом ва эликбоши мутаассир бўлуб, кўзларидан ёш оқар. Артарлар.)*

Д о м л а и м о м *(муаллимга қараб)* — Буларнинг ҳаммалари ўқиш-ёзишда баробарми?

М у а л л и м — Йўқ, тақсир. Булар тўрт синфдан иборат бўлуб, ҳар синф талабанинг даражаи маълумоти

бошқа синфдан тафовутликдир. Чунончи, биринчи синф талабаси пастқадам бўлиб, энг пешқадами тўртинчи синф талабасидур.

Д о м л а и м о м — Кўб яхши! Булар ушбу мактабда неча йил ўқуб хат ва саводлик бўлурлар. Ва қайси илмлардан ўқурлар?

М у а л л и м — Тўрт йил ўқуб, ушбу муддатда хат ва савод чиқарарлар. Ва ҳам илми ҳисоб, жуғрофия, тарихи ислом, Қуръони муътажвидни тамом ўргануб чиқарлар.

Д о м л а и м о м — Ҳай, ҳай, кўб яхши экан. Бизларнинг эски мактабларда ўн йил ўқуб, болаларимизнинг ўндан бири базўр хат ва савод чиқарарлар.

Э л л и к б о ш и — Шундоқ, тақсир! Ман ўзум ўн уч йил эски мактабда ўқуб, базўр кўрсавод бўлуб чиқдим. Аммо хат ёзишдан сўрасангиз ҳозир ўз отимни ҳам ёзолмайман.

М у а л л и м — Бу мактабда ўқуган бола бир йилда номнавис бўлиб, ўзини ва бошқа ҳар кимнинг отини ёзадурган бўлади! Бизлар ўқиш-ёзишни баробар ўргатамиз. Шул сабабли бул ерда болаларнинг хат ва саводи баробар чиқиб қолади.

Э л л и к б о ш и — Бизларни эски мактабдаги домларни десангиз, уҳ-хуу... Болалар Мирзо Бедил китобиға кирса, сўнгра кўлига қалам берарлар. *(Домлаға қараб)* Тақсир! Ўша учун болаларни хати чиқмай қолар экан-дия!

Д о м л а и м о м — Ҳа! Шундоқ, шундоқ!

К о м и л б о й *(муаллимга қараб)*— Биринчи синф шогирдини имтиҳон қилинг, афандим.

(Муаллим Аҳмаджонни турғузуб, ўқув, ёзув ва намозликдан имтиҳон қилар. Булар таҳсин ва офарин дерлар.)

К о м и л б о й — Иккинчи синф шогирдини имтиҳон қилинг!

(Муаллим Абдуллани ҳафтияк, ақоид, ҳисоб, ўқув, ёзувдан имтиҳон қилар.)

Д о м л а и м о м *(таҳсин қилиб)* — Бу мактабда ажиб бир яхши қоида бор эканки, болаларга ақоиднинг хулосасини ўргатилур экан. Мунга болаларнинг эътиқоди кичикликдан маҳкам бўлуб қолади!

(Муаллим учинчи синф талабасидан Исмоилни илми ҳол, жуғрофия, ҳисоб, Қуръони муътажвид, ўқув, ёзувдан имтиҳон қилар.)

К о м и л б о й — Тақсир! Болаларга жуғрофия ўқутмоқнинг зарари йўқми?

Д о м л а и м о м — Йўқ! Балки фойдаси бор! Чунки болалар кичикликда жуғрофия ўқусалар, дунё аҳволидан хабардор бўлуб, ҳушёр бўлурлар. Бу илм кўб фойдалиқдур. Бурунги уламоларимиз ҳам жуғрофия илмида кўб хизмат қилиб, хийли мўътабар китоблар ёзганлар.

(Муаллим тўртинчи синфдан Усмонни: тарихи ислом, ҳисобнинг тўрт амалидан, иншо, жуғрофия ҳам Қуръондан имтиҳон қилиб бўлур. Сўнгра ҳамма болалар Васлий афандининг «Муножоти»ни ўқуб, фотиҳа ўқурлар. Имтиҳон тамом бўлур.)

К о м и л б о й *(муаллимга қараб)* — Энди шогирдларингизни танаффусга чиқаринг! Бизлар жаноб домла билан бир оз суҳбат қилишамиз.

(Домла имом муаллим ва болаларни кўп навозиш қилиб дуо қилар. Алар чиқарлар.)

К о м и л б о й — Қани, тақсир, энди мактабимиз ҳақида нима марҳамат қиласиз? Мактабимизни бирон айби ёки ношаръий иши йўқ эканми?

Д о м л а и м о м — Жаноб бой! Ман бу имтиҳондан ниҳоятда хурсанд бўлдум ва ҳам бу мактабда илм, одоб, хусни ахлоқ, хулоса, фазилатдан бошқа ҳеч нуқсон тополмадим. Бизларнинг ақоидхону таҳзибхонлик вақтимизда ўрганадургон тажвиду ҳисоб илмларини бу ерда мактаб болалариға ўқутулур эканки, бу кўб катта ишдур. Кошки тўрт-беш йил илгари бу мактабдан хабардор бўлса эдимки, кўлимдан келганча ривож ва тараққийсиға хизмат қилган бўлур эдим. Ҳай, афсуски, бизнинг ҳамшаҳри мусулмон биродарларимиз шундоқ маъдани илм ва адаб бўлган мактабдан хабарсиздурлар. Худо хоҳласа, каминангиз мундан кейин бу мактабнинг яхшилигини ҳар ерда уламо ва авомлар мажлисида баён қиламан. Бошлаб ўзумнинг қилган ваъдам бўйинча икки нафар дуогўйзодангизни ушбу мактабга кетуруб қўяман. Ундан кейин жаноб эликбоши билан икковимиз маҳалла аҳлини иттифоқга кетуруб, маҳалла мактабига бир нафар усули жадид муаллими қўямиз.

К о м и л б о й — Саломат бўлунг, тақсир! Кошки бошқа уламоларимиз ҳам жанобингиздек муҳаққиқ,

хаққоний ва басиратлик бўлсалар эди. Ул вақтда борча мактабимизда усули жаид жорий бўлуб кетар эди.

Д о м л а и м о м — Жаноб бой, хотиржам бўлунг. Охир ҳақ ғалаба қилар. «Алҳақ яълу вало яъло алия», дерлар. Шояд бир кун уламои киромимиз ҳам бу мактабни ўз кўзлари билан кўруб, яхшилигига қойил бўлурлар. Ул вақтда мунинг тараққийси учун ҳаракат қилмай қолмаслар, деб умид қиламан!

К о м и л б о й — Тақсир! Бизларни бойларимиз топкан пулларини базм, кўбкори, тўйларда исроф қиларлар. Агар ўшал ерда исроф қилина турган пулни шундоқ ўрунли жойда сарф қилсалар, қанча болалари нодонликдан қутилуб, диндан ҳам илм ва адабдан хабардор бўларлар эди!

Д о м л а и м о м — Ҳо, албатта! Шояд муҳтарам бойларимиз ҳам секин-секин кўзлари очилуб, инсофга кела бошлийлар. Бошлаб сизларки намуна бўлдингизки, бу жиҳатдан масъуд ва бахтиёрдурсиз! Дин ва илм йўлида шунча ғайрат ва фидокорлик қилиб, миллат болаларини тарбия қилганингиз учун миллат номидан сизга ташаккур қиламан! Илоҳи худованди карим сиздек маорифпарвар миллат ходимларининг имсолини зиёда қилғай!

К о м и л б о й — Ҳозирча дин ва миллатим учун тилга олурлик зўр хизмат қилган бўлмасам ҳам, лекин мундан сўнгра жоним борича бору будимни ушбу муқаддас йўлда сарф қилмоқ ниятидаман!

Д о м л а и м о м — Боракалла ҳимматингизга! Илоҳи, умрингиз узун, давлатингиз фузун бўлғай.

(Бойдан рухсат олиб, фотиҳа ўқуб, чиқиб кетарлар.)

Парда тушар.

ТУРКИСТОНЛИК МАЪНАВИЙ
ҲАМШИРАЛАРИМФА ҲАДЯ!

МАЗЛУМА ХОТУН

(4 пардалик драма)

КИШИЛАР:

1. У з о қ б о й — иккинчи хотун оладургон семиз ва бойнамо қассоб; ёши 40ларда.

2. Т а н с у қ о й — онинг биринчи хотуни, юмшоқ табиатлик; ёши 30ларда.

3. Б а ҳ о и д д и н қ у л — онинг ўғли, бошида кокили бор; ёши 14ларда.

4. Р у с т а м — Тансуқойнинг акаси, бўйдоқ; олуфта; ёши 32ларда.

5. К а р о м а т о й — Тансуқойнинг онаси; ёши 60ларда.

6. Э л м у р о д — Тансуқойнинг отаси, оппоқ кийумлик мўйсафид ва нуроний (ўлган); ёши 70ларда.

7. Э ш о н б о б о — Узоқбойнинг ҳамсоя ва қалин ошнаси, 7 мартаба ҳаж қилиб, эшонга қўл берган; мулла кийумлик, нодон киши; ёши 60ларда.

8. С у я р о й — Тансуқойга кундош бўладургон қиз; ёши 18ларда.

9. М у а л л и м — янги фикрлик ва тўғри сўзлик, усули жалидчи; ёши 30ларда.

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона манзараси

У з о қ б о й — *(Ёлғуз ўзи чой ичиб ўтурар. Бир-икки дақиқадан кейин ўғлини чақирар)* — Баҳоиддинкул! Ҳо Баҳоиддинкул! *(Саҳна орқасидан «Лаббек» товуши келур.)*

Б а ҳ о и д д и н қ у л — *(Боши рўмолча билан боғланган ҳолда секингина кирар)* Ассаломалайкум! Ҳа, нима дейсиз, дада?

У з о қ б о й — Ҳа, ўғлум, яхшимисан? Букун нерса-перса едингми?

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳа! Онам шу бугун бир коса аччиғина шулла пишируб бердилар, шуни ичиб терладим, худога шукр, бир оз енгил бўлдим, букун иситма туткан йўқ.

У з о қ б о й — Ҳа, энди қарийб соғайибсан, ўғлум, мана, ранг-рўйинг ҳам кириб қолибдур. Ўғлум! Бориб эшон хожи бобонгни олиб кел, сени бир-икки оғиз куф ва суф қилиб қўйсунлар. У киши билан бошқа маслаҳатимиз ҳам бор.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Хўш! *(Чиғиб кетар.)*

У з о қ б о й — *(Чой ича-ича)* — Қараб турсам, ҳамбўйинса жўраларимнинг кўбиси иккита, учта, баъзилари тўрттагача хотун олуб, кайф суруб юрубдурлар. Буларнинг ҳар қайсилари билан ҳамсуҳбат бўлганимда, янги олган хотунларини шундай мақтайларки, одамнинг ҳаваси кетуб, оғзидан суйи оқадур. Энди мен ҳам то бир 14 яшар қиз олиб кайф қилмасам бўлмайдур. Бу хотуним бўлса, уч-тўртта туғуб, ёши ҳам 30ларга етиб қолди. Энди буминан тирикчиликни мазаси йўқ.

(Шул чоғда Эшон бобо қўлидаги узун тасбеҳни ағдара-ағдара салом бериб кирар, Узоқбой билан мулоқот қилиб, тўрға ўтуруб, дуо қилар.)

У з о қ б о й — Ҳуш келибсиз! Бу вақтлар камнамо, ҳеч кўрунмайсиз, Эшон бобо?

Э ш о н б о б о — Саломат бўлунг! Ҳа болам, биз тарки дунё қилган, худоғўй одам-дия, бошқа касб ва коримизки йўқ, худо буюрган беш вақт намозни ўқуб, ундан сўнгра пиримиз буюрган зикр ва авродлар илан машғул бўлуб, уйда ётамиз. *(Соқолини кўрсатуб)* Ўзимиз ҳам қариб, оёғимиз гўрға етган, ўғлум, у ёқ-бу ёққа юрмоққа ҳавсаламиз ҳам йўқ.

У з о қ б о й — Худо сақласун, ундай деманг, ҳали сиз михдак, яна юз йил умр кўрасиз.

Э ш о н б о б о *(кулуб)* — Яна ўн йил умр кўрсак ҳам, биз рози. Кўзимизда нур, белимизда куч ва қувват қолмади. Энди бизларнинг шартимиз кетуб, фартимиз қолган, энди худодан тилагимиз иймон, болам, иймон!

У з о қ б о й — Ҳа...Албатта, ҳамма бандаи мўъминнинг худодан тилаги иймон-дия. *(Ўғлини чақирар)* Баҳоиддинкул!

(Нарёғдан «Лаббек» товуши эшитилур).

Э ш о н б о б о — Ўғлунгизни тоби йўқми? Бечора болани ранги ўчгон, боши боғланган эди. *(Лабини қимирлатуб турар.)*

У з о қ б о й — Ҳа, кулбаччангизни уч-тўрт кундан бери иситма тутадур.

Б а ҳ о и д д и н қ у л (*кирар*) — Нима дейсиз, дада?

У з о қ б о й — Лаъли, дастурхон кетур. (*Чойникни узатуб*) Ма, чой дамлаб кел, ўғлум!

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Хўш! (*Чойникни олуб чиғиб кетар.*)

У з о қ б о й — Ҳа!.. Эшон бобо! Шаҳарда нима гаплар бор?

Э ш о н б о б о — Шукур, хотиржамлик... Ҳа!.. Айтгандек, Розикбой учинчи хотунини талоқ қилиб юборибдур. Билмадукки, айб ўзидами ёки хотунидами.

У з о қ б о й — Э-э, у Розикбой чилангарми?.. Ҳа, онинг ўзи унча яхши одам эмас. Ичиқора, муғомбирга ўхшайдур.

Э ш о н б о б о — Кулоғ гуноҳкор-дия, мен ҳам шундай деб эшитаман. Ўзи шаробхўр экан. Жувонбозлик, фоҳиша-бозлик одати ҳам бор экан, ҳатто ўз маҳалласидаги масжидда жамоат намозиға ҳам чиқмас экан (*ёқасини ушлаб*), тавба, наузинбиллаҳ, миназзолим. (*Наузу биллаҳ мин золлик.*) Шундай кишиларнинг касофатидан кундан-кун дунё хароб бўлуб кетаёбдур-дия, болам.

У з о қ б о й — Ҳа, албатта, шундай.

(*Ўғли буюрилган нарсаларни кетурар*).

У з о қ б о й (*ўғлига*) — Эшон бобонгни ёнларига ўтур, икки-уч мартаба даму нафас солиб қўйсунлар. (*Бола ўтурар.*) Бу киши 7 мартаба ҳаж қилиб, пирға қўл берган, жудо табаррук одам. Нафаслари таъсирлик. (*Дастурхон солмоқға машғул бўлуб турар.*)

Э ш о н б о б о — Хайр, берироқ ўтур, болам, нафасим бутун тексун. (*Пичирлаб уч-тўрт мартаба куф ва суф қилуб, сўнгра узун дуо қилур.*) Ана, энди худо хоҳласа, яхши бўлуб кетасан, болам!

У з о қ б о й — (*киссасидан пул олуб, ўғлига узатар*) Ма, муни Эшон бобонгга бер! (*Ўғли пулни олуб, эшонга берар.*)

Э ш о н б о б о — (*табассум қилуб*) Э, назрини ҳам берасизми, хайр-хайр, шастингиз қайтмасун (*олиб киссасиға солар*).

У з о қ б о й — Ҳа, эшон бобоси, қуруқ бўлмасун, хосияти йўқ деб озгина бердим. Яна эшон пирингиздан

мунга бирта кўз тумори ҳам кетуруб берасиз. Онаси тайин қилиб юруб эди.

Э ш о н б о б о — Хўб-хўб. Ҳазрат эшонимиздан мунинг ҳақида дуо ҳам олурмиз. (*Сўздан бўшаган замон доим лабини қимирлатар.*)

У з о қ б о й (*ўғлига*) — Тур, энди уйга бориб ёт, ўғлум. (*Ўғли секингина туруб, чиғиб кетар.*)

Э ш о н б о б о — Набирамиз мактабда ўқуйдурми?

У з о қ б о й — Ҳа, илгари эски мактабда ўқуб юрар эди, бу вақтлар янги чиқгон усули жаид мактабида ўқуйдур. Мунга ҳам ман элтиб қўйганим йўқ-ку. Онаси элтиб қўйгон! (*Дастурхон тарафиға ишора қилуб*) Марҳамат қилинг!

Э ш о н б о б о (*қўлини кўксига қўюб*) — Йўқ, раҳмат! Ўзингиз баҳузур еяберинг. Ман ният қилиб рўза тутгон эдим. Ҳазрат эшон пиримиз «ражаб ойида рўза тутмоқ савоб» деб ҳамма муридларини рўза тутмоқға буюргон эдилар. Амри пир вожиб, деб биз ҳам кўб қатори рўзаға киргон эдук.

У з о қ б о й — Э, ундай бўлса, биз беҳуда нон ва чой буюрган эканмиз. (*Дастурхонни йиға-йиға*) Рўзадор кишининг қошида нарса емоқ яхши эмас, дерлар.

Э ш о н б о б о — Узоқбой, болам! Икки кунлик дунё ўтуб кетаёбдур. Сиз бир ғайрат қилиб шул вақтда ҳазрат эшонға қўл бера қолинг, бизни пиримиз қиб-қизил авлиё, бутун қутби ғанимат киши. Ана шундай азизларнинг дуосини вақтликроқ олиб қўйсангиз, сўнгра икки дунёда ҳам дар қолмайсиз. Пиримизнинг кароматлари машриқдан мағрибгача ҳаммага маълум бўлуб қолган. Шундай қилинг, болам!

У з о қ б о й (*табассум қилиб*) — Насиҳатингиз тўғрикуя, лекин ҳали бизлар ёш, дунёнинг ёлғон-яшиғи билан овора. Бу вақтда эшонға инобат қилгон билан, икки бошдан буйруқларини ўрниға кетуrolмаймиз. Хайр, соқолизмизға оқлиқ тушсун, сўнгра инобат қиламиз-дия. Ҳали бизлар қаерға етубмиз, эшон бобо!

Э ш о н б о б о — Сизни бу сўзингиз ҳам тузук-ку, болам, лекин ёшликда тавба қилмоқни хосияти бошқадия. Қариликда икки бошдан ҳаммаям тавба қиладур. Пайғамбаримиз айтибдурларки: «Дар жавоний тавба кардан

нашъаи пайғамбарий аст — варна дар пирийки, ҳар габре мусулмон мешавад». Ана, онгладингизми? Ёшликда тавба қилмоқнинг даражаси қанча экан.

У з о қ б о й — Ҳа онгладим. (*Бошини силкаб*) Албатта, рост, рост... Хайр, ундай бўлса, сиз оталик қилиб аввал бир яхши қиз топиб, бизни уйлантурунг. Дунёнинг айшу ишратидан бир оз ҳавсаламиз пир бўлсун. Сўнгра моли-миздан закот бериб, ҳалол пул билан Маккатуллоға борайлук. Қаро юзимизни ҳажарул асвадға суртуб, гуноҳдан пок бўлуб келайлук. Ундан кейин ҳазрат эшонға қўл бериб, қолган умримизни сиздек худоғўйлик билан ўтқарайлук.

Э ш о н б о б о — Ҳай, ҳай, кўб яхши бўладур. Худо тавфиқингизни зиёда қилсун. Хўб, ана, биз совчилик хизматини қиламиз. Бу жиҳатдан асло парво қилманг. Ўзингизга муносиб қиз топамиз.

У з о қ б о й — Биз ҳам сизнинг хизматингизга ҳозир-миз. Худо хоҳласа, сизни ҳар ваҷҳдан хурсанд қиламиз.

Э ш о н б о б о — Худога шукр, сизни давлатингиз бор. Сиз тўрттагача хотун олсангиз ҳам кучингиз етадур. Кўб хотун олмоқнинг хосияти жудо кўб, болам. Бир хосияти шулки, кишининг насл ва уруғига барака ҳосил бўладур. Иккинчи хосияти шулки, калимағўй уммати Муҳаммад кўпаядур. Булардан ҳам бошқа хосияти жудо кўб. Агар сиз, масалан, тўртта хотун олсангиз, ҳар қайси хотунингиз ло-ақал тўртта, бешта туққанда ҳам, бир кун қарасангизки, эй-ҳе, бола-чақангиз бир гала бўлуб қолубдур.

У з о қ б о й (*шодланиб*) — Ҳа, шундай, шундай, эшон бобо! Баъзи одамлар бешта хотун оларлар. Бу ҳам шарият-да тузук экан-дия?

Э ш о н б о б о — Ҳа, тузук. Тўртинчи хотунини сўфи қилиб қўйган киши бешинчи хотун олса мумкин. Тиловбой ҳажға борганида бешинчи хотун олган эди. Ҳали ҳазрат эшонимизни ҳам бешта хотунлари бор. Эшон қозимизни ҳам бешта хотунлари бор, дерлар... (*Бир оз ўйлаб*) Ҳа!.. Кўб хотун олмоқнинг яна бир яхшилиги шулки, киши асло муҳтожликга қолмайдур. Чунки хотун тоифасининг ҳар қандай ярамаси ҳам бир-икки ҳунарни биладургон бўладур. Чунончи, дўппи тикмоқ, иштонбоғ тўқиш ва шунга ўхшаган ҳунарлар. Эри камбағалроқ бўлган хотунлар ана шундай ҳунарлар орқасидан ўзларини ва ҳам эрларини боқа

бералар. (*Ифтихор ила*) Ҳали бизни кичик хотунимиз ҳафтада бирта-иккита тўн тикиб, ўзи бозорға элиб сотиб келадур. Шунини фойдасидан ўзини бола-чақалари билан баҳузур боқиб юрадур. (*Табассум қилиб*) Бечора падар раҳмат баъзи вақт «Манг, муни нос пули қилинг!» деб, бизга ҳам 3–4 пул бериб қўядур. Аммо катта хотунимизнинг ҳунари йўқ. У билан бизни катта ўғлимиз боқадур. (*Нос чакар. Узоқбой ҳам ондан бир отим нос тилаб олиб чакар.*)

У з о қ б о й – Бизга хотуннинг ҳунари керак эмас. Бизга ҳусни бўлса кифоя.

Э ш о н б о б о – Агар хотуннинг ҳам ҳусни бўлса ва ҳам ҳунари бўлса, ул вақтда «нур аъло нур» бўладур-дия, болам. (*Саҳван нос чакканлиги эсига тушар.*) Э сабил, туф, туф, туф! Рўза тутганлигимиз эсимизда йўқ. Билмасдан нос чакиб қўйибмиз-ку, болам. Сиз ҳам манга билдурмабсиз!

У з о қ б о й – Эво-о-ой! Мани ҳам эсимда йўқ, эшон бобо! Бўлмаса, билдурар эдим-куя. (*Носини туфлар.*)

Э ш о н б о б о (*Яна туфлаб*) – Бир пиёла сув беринг, оғзимни чайқай... Хайр, ҳеч воқеа йўқ, буминан рўза синмайдур, муни зиёфатулла дерлар. Зиёфатулла, худонинг тасаддуқи бўлай, букун мани носдан зиёфат қилди.

У з о қ б о й – Сув йўқ экан-ку! Эшон бобо! Мана шу чой билан оғзингизни чайқай қолинг! (*Бир пиёла чой берар.*)

Э ш о н б о б о – Иссиғ эмасми, хайр, майли беринг. (*Оғзини чайқаганда оғзи куяр.*)

У з о қ б о й – Хайр, ундай бўлса, Эшон бобо, тезроқ ҳаракат қилиб бизни уйлантиринг, кимни яхши қизи бўлса, хабарингиз борми?

Э ш о н б о б о – Камбағалнинг қизини оласизми? Бойнинг қизини оласизми? Сизга қайсиси маъкул?

У з о қ б о й – Камбағалнинг қизини олмайман. Э, камбағалнинг юзи қурсун. Камбағал қизи ўғурлик қилиб уйнинг баракасини учурадур. Бизга бой қизини топинг! Бойнинг қизидан киши зарар кўрмайдур. Агар отаси ўлуб қолса, қанча мероси тегадур.

Э ш о н б о б о – Албатта, сизнинг бу сўзингиз тўғри-ку, лекин камбағал қизини оламан десангиз, муниг тўйи кичикроқ бўладур-дия. Ана, биз шу ерини ўйлаб камбағал қизини илгари сурдук.

У з о қ б о й – Бизга қайин ота бўладурган киши

ўзимиздек обрўлик бой, зеб одам бўлсун деймиз-дия, Эшон бобо! Биз ўғлимизнинг хатна тўйидан янги чиқган бўлсак ҳамки, ҳали бир неча минг сўм харожатга кучимиз етадур. Хайр, мабодо ишимиз тескари кетадургандек бўлуб қолса, дарров битта боғимизнинг бир четидан икки-уч танобини сотиб юборамиз-дия. Худога шукр, ҳозир ўн таноб боғимиз бор... Эшон бобо! Пўлатбой эшакжаллобнинг қизи борми?

Э ш о н б о б о — Ҳа, уни дейсизми, қизи бор. Лекин, болам, ўзи жудо паст одам. Уни қизи сизга муносиб эмас. «Кабутар бо кабутар, қоз бо қоз», «Тенг тенги билан, тезак қопи билан», тўғрисини айтсам, Пўлатбой сизнинг кафшингизга патак ҳам бўлолмайдур. Ўзингиз чуқур ўйланг! У беш сўмга арзимаётурган даванг эшакларни топиб, думини такига қаранфул қўйуб, ўн сўмга сотадурган қаллоб одам-дия! (*Кулушарлар.*) Мундай шўрапушт беобрў киши ўз қизини бир коса сув билан никоҳлаб бераман деганида ҳам сизнинг қабул қилмоқингиз тузук эмас. Шундай эмасми, болам?

У з о қ б о й — Ҳа, шундай, албатта... Хидирбойнинг қизини олайлукми, мунга нима дейсиз?

Э ш о н б о б о — Хидирбойни давлати тузукгина бўлса ҳамки, ўзининг уруғини паст дерлар. Отаси гулом ёки онаси чўри экан. Мунинг қизини ҳам сизга лойиқ кўрмайман. (*Бир оз ўйлаб*) Ҳа, ана бировнинг қизини топдим... Оти алланима эди, ҳа-с-сабил, эсимга келмай турбдур. (*Ўйлар.*)

У з о қ б о й (*сабрсизлик қилиб*) — Қани, қани, оти нима? Ўзи нима иш қилар экан? Ўзи бойгинами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, ҳа, Ўртоқбой қўйжаллоб-дия. Ана бу киши ўзингиздек обрўйлик, қўй бозорида учта эътиборлик одам бўлса, биртаси шул киши. Биравдан қарзи йўқ, курзи йўқ, ўзига тинч, думоғи чоқ, аслу насаби ҳам унча номаълум, паст эмас. Ана ул қўйжаллоб, сиз қассоб, касбларингиз ҳам бир-бирларингизга мувофиқгина. Агар бу кишининг қизини худо сизга тақдир ва насиб қилган бўлса, олсангиз, сўнгра сизга қўй ҳам деҳқончилик бўлуб қоладур-дия. (*Кулушарлар.*)

У з о қ б о й — Албатта, бизга қайин ота бўлгандан кейин қизининг хоотири учун қўйларни текин бермаса

ҳамки, арзонроқ қилиб берар-ку. Ўртоқбойнинг ускунаси кўб бўлсами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, болам, бирта катта ҳавлиси бор, иккита боғи бор, далада бир неча ботмон ери бор экан. 3—4 дўкони ҳам бор дерлар.

У з о қ б о й — Э, яхши экан, бўлуб қолдук энди. Шошмангки, Эшон бобо! Қизининг афти қандай бўлса? Ҳеч кимдан эшитганингиз борми? Қизнинг ўзи созгина, чиройликгина бўлсами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, қизини паризоддек жуда чиройлик, дерлар. Қайси кун катта хотунимиз ҳаммомда кўрган экан. Келиб кўб мақтади. Қизнинг юзи ўн тўрт кунлик ойдек. Бўйи шамшоддек, қошлари камондек, лаблари лаъли Бадахшондек, кўзлари қоп-қора олучадек, оғзи гунчадек, бағбағаси осилиб турган олмадек, тани оппоқ сутдек, сочи узунликдан қарийб ерга тегар экан. Хулосаи каломки, Лайлидек бошдан оёғигача ҳусн экан-дия-эйий.

У з о қ б о й (*ниҳоятда ҳаваси кетганидан оғзининг суйини «қилт-қилт» ютуб*) — Э, бўлди, бўлди, энди татом. Кўнглимиз «жиз» этиб кетди. Шу қиз бизга жудо мувофиқ экан. Энди шуни дарров бизга олиб берасиз. Мабодо отаси бошқа кишига бериб қўймасун.

Э ш о н б о б о — Хўб, хўб, совчилиги бизнинг бўйну-мизда.

У з о қ б о й — Шошмангки, Эшон бобо, Ўртоқбой шу қизини бизга берармукин? Лекин агар мабодо бермай қолса, қизининг ишқида ўлуб кетамиз-дия!

Э ш о н б о б о — Агар ман совчи бўлуб борсам, иложи йўқки, қизини сизга берадур. Чунки Ўртоқбойнинг манга шунча ихлоси баландки, «ўл!» десам, ўладур, «тирил!» десам, тириладур.

У з о қ б о й (*шодланиб*) — Э, бўлмаса, иш битди. Янги хотундан толейимиз бор экан. Худо хоҳласа, келаси панжшанба кун домла имом ва эликбоши билан биргалашиб совчиликга борасизлар... Ман бу оқшом аларни зиёфатга чақираман. Сиз ҳам шом вақтида келинг. Тўйнинг олиғ-солиғидан маслаҳат қилишармиз.

Э ш о н б о б о — Хўб, шомни ўқуб ҳавлингизда ифтор қиламиз.

У з о қ б о й — Эшон бобо! Биз иккинчи хотун олганда, келинингизни рашки келиб, албатта, «доду бедод» дейдур-дия. Муни қандай кўндурамиз.

Э ш о н б о б о — Сиз жудо ғалати одам экансиз, болам!.. Хотунни ҳадди бормики, бу тўғрида «ғинг» қилиб товуш чиқарур экан. Бу шарият буюрган иш-дия. Шариятда тўрттага-ча хотун олмоқ дуруст. Ёки сиз хотунингиздан кўрқасизми? Агар, воқеан, хотунингиздан кўрқадургандек бўлсангиз, зинҳор иккинчи хотун олмоқни ҳавас қилмангки, охири пушаймон бўласиз.

У з о қ б о й — Йўқ-э-э, ман-ку хотунимдан кўрқмайман. Яъни нима тадбир қилсам, хотуним мандан ранжи-майду, дейман-дия! Бечора хотунимни ҳалигача бемурод озор берганим йўқ эди. У падар раҳмат ҳам мани асло ранжитган эмас.

Э ш о н б о б о — Ҳа!.. Ундай бўлса, сиз хотунингизни алданг. Айтингки, ман санга хизмат учун бир чўри оламан. Сан бу жиҳатдан маним ҳақимда бадгумон бўлма, ман сани яхши кўрганимдан бу ишни қиламан. Уни олганимдан сўнгра сан етти қабат кўрпача устида баҳузур ўтуруб, кўлунгни совуқ сувға ҳам урмайсан, ҳар қанча хизмат бўлса, ўшал қила бераду. Хайр, агар раҳминг келиб, ўз ихтиёринг билан рухсат берсанг, онинг уйиға ҳам ойда-йилда бир мартаба кириб чиқаман, денг. Шу гаплардан илгари бир-икки хил ғалати чит-пит кетуруб бериб, сўнгра алдасангиз, оққол гаравни ютасиз-дия!

У з о қ б о й — Бу ҳийлалар билан рози бўлмаса, сўнгра нима қиламиз?

Э ш о н б о б о — Буминан бўлмаса, дўғ уруб кўрку-тунг-дия. Буминан ҳам бўлмади, сўнгра бир-икки мартаба юмалатиб жон чиқмас ўрниға хўб урунг. Қани, сўнгра кундошни бўйниға олмайдуirmi? Хотун тоифасиға асло ҳавои даҳан бермангки, сўнгра оғзингизға чўб ўлчаб, сизни хафа қиладур, болам?.. Хотун деганни шундай забт қилиб ўтини олингки, қамчинингизни учидан доим қон томиб турсун. Ўткан азизлар айтубдуларки, бола ёшдан, хотун бошдан.

(Шул чоғда муаллим салом бериб кирар. Булар сесканиб оёқға туруб, муаллим ила мулоқот қилишуб, они тўрға ўтқузарлар.

Муаллим ўтуруб, дуо қилар. Баёни хуш омади қилинур.)

У з о қ б о й — Бугун сизни қандай шамол учурди, тақсир, бу ерға келиб қолдингиз?

(Эшон бобо ила муаллим ҳар замон бир-бирларига ола-ола қараб қўярлар).

Муаллим – Ҳа! Ўз ишим учун шу ёққа келган эдим. Баҳоиддинкулдан бир хабар олиб ўтай, деб кирдим. Икки-уч кундан бери Баҳоиддинкул мактабга бормайдур.

Узоқбой – Бечора қулбаччангизни икки-уч кундан бери тоби йўқ, иситма тутадур.

Муаллим – Худо шифо берсун! Дуқтурға кўрсатмадингизми?*(Эшон бобо бошини қимирлатар.)*

Узоқбой – Йўқ, тақсир, қулбаччангиз касали дуқтурға кўрсатадурган даражаға етган йўқ. Янгиғина Эшон бобоси бир-икки мартаба дам солиб қўйдилар. Худо хоҳласа, эртагача яхши бўлуб, мактабиға бора берадур. *(Дастурхон солуб, совуган чойни сузар... Муаллимга бир пиёла чой узатар.)*

Муаллим *(эшон тарафиға ишора қилиб)* – Аввал бу кишиға беринг!

Узоқбой – Йўқ, тақсир, бу киши рўза эмишлар.

Муаллим *(чойни олиб)* – Э! Ҳали рамазонда икки ой бор-ку! *(Шул чоғда саҳна орқасидан «вақти намоз!» деган товуш келур.)*

Эшон бобо – Хайр, омин облоху акпар. (Аллоху акбар) Жамоат савобидан қолмайин. *(Оёққа туруб, эшик тарафиға югурар.)*

Узоқбой *(оёққа туруб)* – Э, ҳали шундайми. Хайр, намозни ўқуб яна қайтуб келинг, Эшон бобо! Маслаҳатимиз ҳали тамом бўлган йўқ.

Эшон бобо – Хўб, хўб. *(Чиғиб кетар.)*

Узоқбой – Катта маслаҳатни устиға келиб қолдингиз-дия, тақсир! *(Ўтурар.)*

Муаллим – Нима маслаҳат эди?

Узоқбой – Тақсир, биз иккинчи хотун олмоқчимиз. Шунинг маслаҳати эди.

Муаллим – Нима сабабдан иккинчи хотун олмоқчисиз?

Узоқбой – Тақсир, ҳеч сабабдан эмас. Энди бу хотунимизнинг ёши ўттизларға етуб, унча мазаси қолмабдур. Биз бўлсак ҳали ёш. Кўнглимиз ёш хотун истайдур.

Муаллим – Узрсиз, мазҳи айшу ишрат учун иккинчи хотун олмоқнинг зарардан бошқа фойдаси йўқ.

У з о қ б о й — Тақсир, узри нима?

М у а л л и м — Узри шулки, масалан, аввалги хотунингизнинг боласи бўлмаса ёки бирор юқумлик касали бўлуб, тезликда соғаймаса, ул вақтда иккинчи олмоқингиз жоиз. Ўшал вақтда ҳам икки хотунингиз орасида адолат билан муомала қилмоқингиз шаръан лозимдур. Агар икки хотунингиз орасида адолат қилолмасликдан қўрқадурган бўлсангиз, ул вақтда шарият юзасидан иккинчи хотун олмоқингиз асло дуруст эмас.

У з о қ б о й (*ҳайрон бўлуб*) — Тақсир, адолати нима? Адолат подшоҳларда бўлмайдурми? (*Чой ичар.*)

М у а л л и м — Йўқ. Адолат фақат подшоҳларга махсус эмас. Кишининг ўз хотунлари ҳақида баробар муомала қилишини ҳам «адолат» дерлар.

У з о қ б о й — Тақсир, бу иш мумкин эмас. Бир эр ҳеч вақт икки хотунини баробар яхши кўролмайдур. Албатта, икковидан бирта ёшроғини яхши кўруб, қарироғини унча хоҳламайдур. Шундайки бўлди, бечора эр икки хотунига қандай баробар муомала қилсун!

М у а л л и м — Албатта, бир эр икки хотунини баробар яхши кўролмайдур, мундай бўлса, икки хотуни орасида мадора қилсун.

У з о қ б о й (*халқга қараб*) — Худога шукр, узри билан адолатидан қарийб қутулдук, энди мадораси қолди. (*Муаллимга*) Тақсир, мадораси нима? Манга ўзбаки гапурунг. Ман ундақа муллаёна гапларга тушунмайман!

М у а л л и м — Масалан, яхши кўрадурғон хотунига унча кўб илтифот қилмасунки, бошқа хотунининг рашки келатургандек бўлсун. Яхши кўрмайдурган хотунини ҳам унча илтифотсиз қолдурмасунки, кўнгли ранжийтурган даражага етсун. Ана мадора деб шундай муомалани дерлар.

У з о қ б о й — (*халқга қараб*) Худо урди энди. Қолган умримизни мадора билан ўткарар эканмиз. (*Муаллимга*) Тақсир, мадорангизни ҳам онгладим, лекин буни доим қилиб бўлмайдур. Мадоранинг 3—4 кундан зиёдаси кишининг ичини қизитадур. Бизни сабил қолган жонимиз йўқки, мадора йўлида сарф қилсак.

М у а л л и м — Сўзларингиздан маълум бўлдики, сизнинг хотун олмоқ учун ҳеч бир узрингиз йўқ экан. Яна хотунларингиз орасида адолат ва мадора ҳам қилолмас

экансиз. Бас, бу ҳолингизда шарият юзасидан сизга иккинчи хотун олмоқ дуруст эмас.

У з о қ б о й (*жавоб тополмасликдан табассум ва маддоҳона ила бир пиёла чой узатиб*) — Тақсир, сиз билингу худо, тўғриси айтинг! Шу гапларни китобга кўруб айтаёбсизми? Ёки ман билан чақ-чақ қилмоқ учун ичингиздан чиқариб айтаётибсизми? (*Ёлинуб*) Пирингизни арвоҳи, ростини айтинг?

М у а л л и м (*жиддият ила*) — Бу айтган сўзларим ўз бошимдан чиққан фикр ва хаёл эмас ёки баъзи сафсата китоблардан ҳам эмас. Балки Қуръони каримдан, Худонинг сўзидур.

У з о қ б о й — Ҳай, ҳай, ҳай, тақсир, китоб сўзини сафсата демангки, қабоҳат бўладур-о! Ўзингиз мулло бўлуб туруб билмайсизмики, китоб сўзига шак келтурган киши кофир бўладур.

М у а л л и м — Баъзи нодон муллалар ёзган китобларда муболағалик ва сафсата сўзлар кўб бўладурки, уни сизлар билмайсизлар... Мана! Китоб сўзига шунча ихлос ва эътиқодингиз бор экан. Ман сизга Қуръони каримдан гапураёбман. Нима учун гапимга ишонмагандек бўлуб турубсиз?

У з о қ б о й — Тақсир, тўғриси десам, шу сўзларингизнинг ҳақлигида шубҳам бор. Агар шу сўзларингиз китоб сўзи бўлса эди, аллақачон катта уламолардан неча мартаба эшитар эдук. Бизлар доим уламолар билан ҳамсухбат бўлуб турамиз, лекин ҳалигача ҳеч бирларидан мундай сўзларни эшитганимиз йўқ. Ёки сизлар биладурган масъалаларни алар билмайларми?

М у а л л и м — Йўқ. Мен биладурган масъалаларни алар ҳам биларлар. Аммо аларнинг бир ямон одатлари борки, авом мажлисида ўтурганда, авомларга ёқмайдурган мундай кераклик масъалаларни сўйламайлар. Қадимги замонда авом халқи уламога тобе экан, лекин, афсуски бу замонда уламомиз авомларга тобеъ ва хушомадгўй бўлуб қолганлар. Шу сабабдан халқ орасида жувонбозлик, шаробхўрлик ва кўб хотун олиб, аларга жабру зулм қилишдек шарият манъ қилган ишлар кундан-кун кўпайиб кетаёбдур.

У з о қ б о й (*бир оз аччиғланиб*) — Тақсир, уламо ҳақида мундай адабдан ташқари гаплар айтманг, қабоҳат

бўладур... Тақсир, сўзни қисқа қилинг. Бу сўзлардан муд-
доангиз нима? Яъни иккинчи хотун олма, дейсизми!

М у а л л и м (*жиддият ила*) – Сизни иккинчи хотун олмоқдан манъ қилишга ҳаққим йўқ. Агар хотунларингиз орасида адолат қилолмасликдан кўрқмасангиз, шариат юзасидан 4 тагача хотун олмоқингиз жоиз.

У з о қ б о й – Ҳа, баракалла, ана гап тамом бўлди. Тақсир, ман адолат-падолатни билмайман. Шунча уламо-ларимиз, улуғларимиз 4та–5та хотун олаёбдурлар, ман ҳам кучум етса, ўшанча хотун оламан. Агар хотунларимнинг ҳар қайсиси гапимга кирмай, мани хафа қилса, ўхшатиб хўб ураман. Бўлмаса, мани оёқ ости қиладур. (*Қўлини юзиға суртуб*) Омин облоҳу акпар (*Аллоҳу акбар*.)

М у а л л и м – Бой амак, сиз кўб қизиб кетаёбсиз. Секинроқ гапурунг. Хотунларни ноҳақ сўкмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, хотунлар ҳам бизлардек одам боласи, бизлардек ҳуқуқлик инсон. Алар тилсиз ҳайвон эмаски, бизлар хоҳлаганимизча ишлатсак. Ҳолбуки, шариат юзасидан ҳайвонларга ҳам жабр ва зулм қилмоқ дуруст эмас. Пайғамбаримиз алайҳиссалом саҳобаларга айтубдурларки, «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз хотунларига яхши муомала қиладурганлари».

У з о қ б о й (*оёққа туруб*) – Ман бир таҳорат ушатиб келай. (*Нос чакиб, чиғиб кетар*.)

М у а л л и м (*Узоқбойга*) – Бу тўғруда айб авомда эмас, айб уламомизда. Уламо ҳар қандай ишни қилса, халқ ҳам ўшал ишни яхши-ёмонлигини ўйламасдан қила берадур. Бу жиҳатдан халқни айблаб бўлмайдур. Сув бошдан лой бўлуб келган. Шунинг учун: «фасод-ул олим фасод-ул олам» демишлар. Уф!.. Э, худо, ўзинг уламомизга инсоф ва басират бер!..

(*Узоқбой қўларини белбоғига арта-арта кирар*.)

М у а л л и м (*оёққа туруб*) – Хайр, манга рухсат, кетаман!

У з о қ б о й (*белбоғини белига боғлаб*) – Хайр, шундайми? Ҳали кетасизми? Яна бирта чой ичар эдук!

М у а л л и м (*эшик тарафиға юруб*) – Йўқ, раҳмат! Чойни кўб ичдук. Хайр, фиамонлоҳ. (*Чиғар*.)

У з о қ б о й – Ундай эса хайр, худога тобшурдук. (*Халқга қараб*) Уф! Бу мулланинг ё бирор яширин касали бор ёки ўзининг иккинчи хотун олмоққа пули йўқ-дия!

(Шул чоғда Эшон бобо кирар.)

Э ш о н б о б о — Ҳо болам, димоғингиз куйган. Меҳмонингиз қани?

У з о қ б о й — Меҳмон кетди. Бу ёққа ўтунг, хафалигимнинг сабабини айтаман. Гап кўб.

Э ш о н б о б о — Йўқ, болам, кетаман. Ҳавлиға бир киши келмоқчи эди. Шомни ўқуб келаман. Сўнгра маслаҳатимизни тамом қиламиз. Хайр, қани габнинг таги нима? Тез-тез гапурунг!

У з о қ б о й — Э, шу боёғи мулло «Бирдан ортуқ оладурган киши хотунлариға адолат қилсун, бўлмаса иккинчи хотун олиши аз рўйи шарият дуруст эмас», деб думоғимни куйдурди.

Э ш о н б о б о *(аччиғланиб баланд товуш ила)* — Э, номаъкул қилибдур у бирути олинмаган у нимча муллаи нодон! Булар шариятни қачон биларлар. Шариятни катта саллалик уламолар биларлар-дия. *(Соқолини кўрсатуб)* Бизлар қарийб 70га кириб, ҳалигача ҳеч бир уламодан мундай адолат-мадолат деган сўзларни эшитганимиз йўқ. 7 ёшардан 70 ёшаргача ҳамма одамлар биларларки, аз рўйи шарият 4та ва 5тагача хотун олмоқ дуруст... Оҳ! Ўшал вақтда ман йўқ эканман-дия, у нимча муллони хўб ўхшатиб беобрўй қилар эдим-куя. Оббоҳ! Толеъи баланд экан. Бўлмаса умрида эшитмаган сўзларини мандан эшитар эди... Астағфирулла алаъзим.

У з о қ б о й — Ҳа, сиз бўлганда, икковлашуб уни хўб бемаза қилиб кўяр эдик-ку. Ҳайфки, ман ёлғузлик қилдим-дия.

Э ш о н б о б о — Астағфирулла алаъзим. Охир сиз айтмадингизмики, «То сан одамларға насиҳат бергунча, шариятдан гапургунча, аввал мувофиқи суннат ўзингни бирутингни ол, соқолингни қирқмасдан кўйки, кўкракингга тушсун!»

У з о қ б о й — Ғавғомиз қарийб «ҳайф санга» оид бўлган эдики, ўзи ҳам габнинг тагини онглаб, «фирти» қилиб қочуб кетди.

Э ш о н б о б о — Хайр, ўтган ўтди, энди ўтганга салавот. Сиз бу важҳдан асло хафа бўлманг! *(Чиғар.)*

У з о қ б о й — Йўқ, хафа бўлмайман. Хайр! *(Кетидан чиғар.)*

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Тансуқойнинг уйи. Уй жиҳозлари ўрта ҳолда. Девор миҳлариға ойна, аёл, эркак ва болаға махсус ҳар хил кийумлар осилган. Тансуқой бир четда ўтуруб, деворға суяниб ушбу байтларни ўқуя-ўқуя дўппи тикганда, парда кўтарилур.

Т а н с у қ о й —

«Умрим охир бўлгонда на қилғайман, худоё!

Жон ҳалқумға келганда на қилғайман, худоё!

Жоним жудо бўлгонда, таним мунда қолгонда —

Тахта узра олгонда на қилғойман, худоё!

Қулхўжа Аҳмад сан банда, Нафс илгида шарманда —

Маҳшар куни бўлгонда на қилғайман, худоё!»

(Осмонга қараб) Уҳ, худо! Тавба қилдим, бад қилдим, хато қилдим! Ўзинг кечургил гуноҳимни! Сандан бошқа пушту паноҳим йўқ! (Шул чоғда саҳна орқасидан тақур-туқур товуши эшитилур). Ана, отаси келдилар! (Оёққа туруб ойнаға қараб тез-тез ўзини ўхшата бошлар.)

У з о қ б о й (саҳна орқасидан баланд товуш ила) — Ишшш! Иш дейман! Иш, эй ҳаром ўўўл! (Қичқирар) Баҳондинкул! Келиб эшакни боғла.

Т а н с у қ о й — Хўш, хўш, мана чиқдим! (Югуриб чиғар. Озгина фурсатдан сўнгра Узоқбой, қўлида халачўб, кирар. Онинг кетидан хотуни хуржинни базўр кўтаруб кириб, бир четға қўяр) Уф-ф-ф, хуржун оғир экан, нима олиб келдингиз, отаси?

У з о қ б о й (халачўбни узатиб) — Ма!.. Бу оқшом 3—4та меҳмон келадур. Шунга майда-чуйда нарсаларни кўброқ кетурдим, тахминан 3 тавоқ(табақ) ош-палов пишурсанг бўладур.

Т а н с у қ о й — Бошқа хил ош керак эмасми?

У з о қ б о й — Йўқ, паловнинг ўзи кифоя. Меҳмонлар унча такалуфларға арзийтурган улуғ кишилар эмас. (Уст тўнини суғуруб бериб) Ма!.. Дўппимни бер!

(Тансуқой тўнни олуб, миҳга осиб, дўппини олуб кийдирар.)

У з о қ б о й — Дамланган чойинг борми! Жудо сувсаб келдим. (Ўтуруб) Уф-ф-ф, букун ҳаво жидо иссиғ бўлди-э, куйдум. (Этаги билан ўзини елар.)

Т а н с у қ о й — Ҳа, бор, отаси. Ўзум ичаман деб бир чойник чой дамлаб қўйган эдим. Хайр, энди бирга ичишамиз. (Кетуруб қўяр.)

У з о қ б о й (*чойни сузар*) — Сизларга бир-икки хил ғалати чит кетурдим, хуржиндан ол!

Т а н с у қ о й (*шодланиб, қоғозга ўралган читларни очиб кўрар*) — Бай-бай, қандай яхши, қандай яхши читлар олиб келибсиз! Муниси жудо ғалати экан, ўзимга кўйлак қиламан. (*Бошқа бирини олиб*) Мунисини Баҳриддинқулжонга кўйлак-иштон тикиб бераман. Ёки сизга тикиб берайми, отаси?

У з о қ б о й — Йўқ, менга керак эмас. Баҳриддинқулжонга тикиб бер. Манга шу эски-пусқилари бўла берадур. (*Бир пиёла чой узатар.*) Ма! Чой ичасанми?

Т а н с у қ о й — Хайр, беринг! (*Олиб ичар.*)

У з о қ б о й (*кийумларини кўрсатиб*) — Ҳамма кийумларим кир бўлуб қолубдур. Бўғчада тоза кийумларим бўлса, олиб бер!

Т а н с у қ о й — Йўқ, тозаси йўқ, кийумларингизни ҳаммаси кир, отаси. Бугун икки танур нон пишуруб чарчаб, кир юва олмадим, эрта бўлса якшанба, кир ювмоқ дуруст эмас. Хайр, энди душанба куни кийумларингизни ювуб бераман-дия. (*Пиёлани берар.*)

У з о қ б о й — Э, шундақа ирим-жиримингизни кўйсангчи. Эрта кўйлак-иштонларимни ювуб бер. Ҳар қанча уволи бўлса, мани бўйнулма.

Т а н с у қ о й — Йўқ, отаси-я. Якшанба кунида кир ювмоқни асло хосияти йўқ, дерлар. Эру хотуннинг орасида совуқлик тушар экан. Хайр, ҳеч воқеа йўқ, яна бир кун сабр қилинг, отаси. (*Ўрнига ўтуруб, дўпписини тика берар.*)

У з о қ б о й (*истеҳзо ила*) — Оббоҳ! Зўр иш бўлур экан, ирим-жиримингиз курсун! (*Халқга қараб*) Якшанба кунида кир ювманг деб худо ва расулдан буйруқ келганми денг-а!!! (*Чой ичар.*)

Т а н с у қ о й — Ундай деб шак кетурманг, отаси. Бу гаплар китобда бор экан. Қайси куни биби халифам ўқуб бериб эдилар.

У з о қ б о й — Ҳали шундайми, хайр. Шу вақтгача ман бу иримларни аёлларнинг чархи дукидан чиққан, деб юргон эдим.

Т а н с у қ о й — Ҳа, шундай, отаси. Бизларнинг расм ва иримларимизнинг ҳаммаси китобдан чиқгон-о! Асло шак кетурмангки, қабоҳат бўладур. (*Дўппини кетуруб*) Бу

дўппини сиз учун тикаёбман. Қани, бошингизга кўюнг, тузукми?

У з о қ б о й — Хайр, қани, бисмилла... *(Бошига кияр.)*

Т а н с у қ о й — Ҳай, ҳай, жудо лойиқ, бинойи бўлубдур. Шундай ярашдики, амирдек бўлдингиз.

У з о қ б о й *(табассум қилиб)* — Сани кўзунгга шундай кўрунаман-дия. Агар мани бозорга чиқариб сотаман десанг, ҳеч ким уч пулга олмайдур. *(Дўппини бошидан олуб берар.)*

Т а н с у қ о й — Одамлар сизни уч пулга олмасалар ҳам майли. Ман сизни минг тиллоға ҳам сотмайман. *(Жойига келуб)* Манки сизни яхши кўраман, кўзумга тўра ва амирдан ҳам яхшироқ кўринасиз-дия, отаси! *(Яна дўппи тикар... Шул чоғда бирав саҳна орқасидан чақирар: «Узоқбой! Ҳо Узоқбой!»)*

У з о қ б о й — Хўш, хўш! *(Оёққа туруб хотунига)* Баҳоиддинкул мактабдан келса буюр, эшакнинг охурига ўт солуб, тагини шупурсун! Қолган чойни қайтуб келуб ичаман. *(Чиғар.)*

Т а н с у қ о й — Хўш.

(1–2 дақиқадан сўнгра Баҳоиддинкул келиб салом бериб, онасининг қўлидан ўпар. Онаси анинг манглайдан ўпар.)

Т а н с у қ о й — Ҳа, ўғлум, озод бўлуб келдингми?

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳа... Она! Манга «жаз»лик кулча пишурдингизми? Жудо оч қолдим.

(Китоблари билан салла-жомасини миҳга осар.)

Т а н с у қ о й — Ҳа. Хаёллама, олиб е, қорнингни нондан тўйғазма, ўғлум! Ош вақти бўлган.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Хайр бўлмаса, бир кулчанинг ярмини еярман. *(Нон олар.)*

Т а н с у қ о й — Ма, бу қандолатни ҳам олиб, е! Тунокун отанг тўйдан кетурган эдилар. Тамоғимдан ўтмай, санга сақлаб қўйган эдим. *(Киссасидан чиқариб берар.)*

Б а ҳ о и д д и н қ у л *(олиб шодланиб)* — Вой, онажон, илоҳи мингта киринг-эээ. Куруқ нонни кўнглум тортмай турган эди. *(Чиғиб кетмоқчи бўлур.)*

Т а н с у қ о й — Баҳоиддинкулжон!

Б а ҳ о и д д и н қ у л *(бурулуб қараб)* — Лаббек!

Т а н с у қ о й — Эшакка наҳорий бериб, тагини шупуруб, сўнгра кўчага чиқ, ўғлум! Отанг айтуб кетдилар.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳалиям шундай қиламан. Отам

ташқарида ўзумга ҳам айтиб эдилар. (*Яқинроқ келиб*) Она, отам «Эрта аввалги эски мактабингга борабер», дедилар. Нимага мундай дерлар-о? Бу домлам жудо яхши-ку!

Т а н с у қ о й (*ҳайрон бўлуб*) — Э-э, отангни жин урубдурми? Нимага мундай дер эканлар! Бор, ишингга кетабер, ман ўзум отангга гапураман.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Отам мани ўлдураман десалар ҳамки, энди эски мактабга бормайман. Онинг домласи ёмон, фаллоқи бор. (*Чиғар.*)

Т а н с у қ о й (*ўз-ўзига*) — Тавба. Баҳоиддинкулнинг отаси ажаб ғалати одам-дия. Ўзлари биларларки, Баҳоиддинкул неча йиллардан бери эски мактабларда ўқуб ҳеч нима бўлмади, лоақал намозлигини ҳам ўрганмади. Энди Худога шукур, бу янги мактабга борганидан бери намозлигини ҳам билаёбдур. Ўқиш-ёзишни ҳам ўрганаёбдур. Мана, хийла адаблик ҳам бўлубдур.

(*Узоқбой кириб ўтуруб, яна чой ичар.*)

Т а н с у қ о й — Отаси! Нимага Баҳоиддинкулга аввалги мактабингга бор, дебсиз.

У з о қ б о й — Ҳа, бу домласи манга маъқул бўлмади, эски мактабиға бора берсун.

Т а н с у қ о й — Нимага маъқул бўлмади, охир? Бу янги домласи жудо яхшигина ўқутуб турган эди-ку. (*Эриға қараб секингина*) Отаси! Ёки бу домла ҳам жувонбоз эканми? Баҳоиддинкулға хушомад-пушомад қилибдурми?

У з о қ б о й — Йўқ-э-э, ундай эмас. Бу домласи — жадид. Жадидлар жувонбозликни ёмон кўрарлар.

Т а н с у қ о й — Ундай бўлса, яна нима учун бу домла манга маъқул бўлмади, дейсиз?

У з о қ б о й (*бир оз аччиғланиб*) — Оббоҳ! Мунча гапни чўзар экансан. Жадидларни эътиқоди соф бўлмайдур. Сан билмайсан, шу домла тунокун келиб, хотунлар олмоқ тўғрисида ман билан қанча масала талошлик қилиб кетди. (*Хотуни ҳайрон бўлуб қарар.*) Буларнинг эътиқодига қараганда, бирдан ортуқ хотун олмоқ жудо қийин экан. Адолатми, мадорами, аллаким нима гўру шўрлар лозим эмиш.

Т а н с у қ о й (*Халқга қараб*) — Ҳа... букунлар бирор ҳодиса бўлганга ўхшайдур. Эримнинг юсуни бежо! (*Эрига*) Бу гапини бошқа бирор маъноси бордур. Сиз онгламагандурсиз?

У з о қ б о й (*аччиғланган товуш ила*) — Онгладимми,

онгламадимми, кўй, гапни чўзуб юборма! (*Юзини қайтаруб*) Манки, ноқис ул-ақл хотунлар билан гаплашуб ўтурсам, энди ман аҳмақ бўлмай, ким аҳмақ бўлсун! (*Халқга*) Шул сабабдан «Хотунлар суҳбатида кўпроқ ўтурган киши аҳмақ бўладур», дерлар-дия.

Т а н с у қ о й (*оҳ тортиб*) – Хайр, хайр, ман билмайман, отаси!... Ўзингиз билган ишингизни қила беринг. Сизнинг хурсандликингиз ҳар нимада бўлса, ман ҳам ўшанга хурсанд. (*Бир оз сукут.*) Ҳа, айткандек, боёғи чақирган киши ким экан? Нима дер экан?

У з о қ б о й – Насимбой жўрамиз экан. Тўйиға хабар қилиб кетди.

Т а н с у қ о й – Нима тўйи экан?

У з о қ б о й – Никоҳ тўйи. Учинчи хотун олур эмиш. Ма! Чой ичасанми?

Т а н с у қ о й – Йўқ, бўлдим, ичмайман... Вой юзи курсун-ээ... У қандақа одам экан!

У з о қ б о й – Унинг қандақа одамлигига нима ишинг бор! Кучи етар экан, хотун олмасунми!

Т а н с у қ о й – Ишим йўқ-куя, айтаман-дия. (*Тикилиб қараб*) Отаси! Буқун нимага хаёлингиз паришон? Думофингиз куйган. Ёки бозорда бирор киши билан урушуб келдингизми? Қани гапуринг!...

У з о қ б о й – Йўқ, ҳеч ким билан урушганим йўқ. Сани ҳолу аҳволингга қараб баъзи вақт бирдан хаёлим қочадур. (*Хотуни дўппи тикмай қараб турар*) Ҳали кир юваёбсан, ҳали нон пишураёбсан. Яна алланималар қилаёбсан, хулосаки, ёлғиз бошингга минг иш тушган. Бир нафас роҳат юзини кўра олмайсан. Бу ҳол билан кетаберсанг, оз вақтда ишдан чиғиб қоласан-дия. Ана, мани хаёлим шу важҳдан қочган. Билдингми? (*Кўлини чойникка тикиб, шамасини олуб, чайнаб ютар.*)

Т а н с у қ о й – Рост дейсиз. Нима қилай, отаси. Бошимга тушган ишни қила бераман-дия. (*Дўппи тикиб*) Мани қайин онам бўлмаса ёки овусуним бўлмасаки, манга ёрдами текса... Оҳ! Кошки Сожида қизим ўлмаган бўлса эди, ҳали ёнимда дастёр бўлуб қолур эди. Ман ҳам мунча азобда қолмас эдим. Хайр, толеъим-дия! Бу жиҳатдан пешонамда ҳеч нарса ёзилмаган экан.

У з о қ б о й – «Иссиғ тан дардсиз бўлмас» дерлар.

Ўзинг хўб биласанки, одамнинг бир кун касал бўлмоғи бор. Ман ўйлайман: худо кўрсатмасун, агар сан мабодо бир-икки кун нотоб бўлуб қолсанг, уйнинг ҳоли нима бўладур?

Т а н с у қ о й — Бу важҳдан ғам еманг, отаси! Ундай бўлганда, худога шукур, мани онам бор! Келиб уйга қарашуб турарлар-дия.

У з о қ б о й — Э, қўй-қўй, онангни. Оғзингга олма. У бечора етмишга кириб, кампир бўлиб қолган, у қайси ишнинг уҳдасидан чиқадур? Илгари бир-икки мартаба шундай мавридларда келиб, фақат санга оз-моз қарашган эди. Аммо уй ишларининг ҳеч бирини қилолмаган эди. Ўзи асога суяниб, қалтираб базўр юрадур-у, нон пишуролмаса, кир юволмаса... Бирор камбағал бева хотунни хизмат учун сақлай десам, ул ҳам тўғри келмайдур. Чунки бир ёқдан онинг номаҳрамлиги бор, иккинчи ёқдан бегона хотунга унча ишонуб ҳам бўлмайдур. Ана, ман шу ҳолларни ўйлаб, нима қилишимни билмай, ҳайрон бўлуб турубман... Ма, чойник ва пиёлани олуб, токчага қўй.

Т а н с у қ о й (*олиб қўйган вақтда*) — Хайр, отаси, то жоним бор—ҳар қанча хизмат бўлса, ўзимдан қолмайдур, қачонки қари бўлиб, ишдан чиғиб қолсам, сўнгра бир ҳисобини топасиз-дия. Бу тўғрида беҳуда хаёл қилиб хафа бўлманг.

У з о қ б о й (*қопчуғидан туморға ўхшаш бир коғазни чиқариб*) — Ма! Бу кўз туморини Эшон бобо бердилар. Етти қабат жилд қилиб Баҳондинкулнинг дўпписиға тикиб қўй! (*Тансуқой шодланиб олуб, пешонабандининг учиға боғлаб қўяр.*)

У з о қ б о й (*оёғларини чўзуб*) — Кел, маҳсиларимни торт!

(Тансуқой маҳсиларни суғуриб, бир четда қўюб, ўрниға ўтурар, яна дўппи ыла енгил бўлуб турар).

У з о қ б о й (*оёққа туруб белидаги узун футасини еша-еша*) — Ой, манга қара! Ман кўнглимда бир ишни маъкул кўрдим. Қани, сан шунга нима дейсан?

Т а н с у қ о й — Нима иш экан? Айтинг!

У з о қ б о й — Санга хизмат қилмоқ учун бирор бевамева олсам, қандай бўладур? Сан шу ишга нима маслаҳат берасан? (*Ўтурар.*)

Т а н с у қ о й (*қути ўчуб, қўлидан дўпписи ерға тушар*) — Ҳали гап шулми? Вой, ман ўлай-й-й!

У з о қ б о й (*уялуб, табассум ила*) – Кўрқма! Кўрқма!
Ман уни чўрилик учун оламан деябман-ку. Манга ўзи ке-
рак эмас, хизмати керак.

Т а н с у қ о й – Йўқ-о, манга чўри ва хизматгор керак
эмас. Ман ўзим ҳам чўрингиз, ҳам хотунингиз. Вой, юзум
қаро, энди кундошдор бўламанми. (*«Оҳ» тортиб*) Ҳа, энди
нима ёмонлик кўрдингизки, хотун оламан дейсиз? (*Дўппи-
ни олуб бир латтаға ўраб қўяр.*)

У з о қ б о й – Ман сандан ҳеч ёмонлик кўрганим йўқ.
Сан яхши, яхши кўрганимни ўзинг ҳам биласан-ку. Бу
тўғрида мани ҳақимда гумони бад қилма. Уни олганимдан
сўнгра сан ойим бўлуб, етти қабат кўрпача устига ўтуруб,
қўлунгни совуқ сувға ҳам урмайсан, ҳар қанча хизмат
бўлса, ўзи қила берадур. Тузукми?

Т а н с у қ о й (*баландроқ товуш ила*) – Йўқ, йўқ-о,
ман кундошдан безор-о-о. Вой, илоҳи кундошнинг юзи
курсун... Агар сиз мани чинаки яхши кўрсангиз, мундай
гапларни асло оғзингизга олманг. Ман сиздан бир нафас
айрилсам ўламан. Биласизми?

У з о қ б о й – Биладан, биладан. Мен ҳам сендек...
Ҳозир билдимки, сан мани ҳақимда бошқа хил гумон қил-
динг. Бу гумонинг хато. Сан ўйлайсанки, ман хотун олган-
дан сўнгра санга унча қарашмасам ёки сани бутун унутуб,
сўфи қилиб қўйсам, йўқ. Бу важҳдан хотиржам бўл. Ман
ундай инсофсиз одам эмасман. Ман хотунни сан учун ола-
ман деябман-ку. Биласанми? Агар сан рухсат берсанг, ойда-
йилда онинг уйиға ҳам бир-икки мартаба кириб чиғаман.
Бўлмаса-йўқ.

Т а н с у қ о й – Отаси! Бу хом ваъдалар билан мани
алдай олмайсиз, ман сизни ҳамма сўзингизга ишонаман,
аммо кундош важҳидан сизга ишонмайман, ҳа!!! Мани
сиздан умидим шул эдими? Манда нима айб кўрдингиз-
ки, хотун оламан дейсиз?

У з о қ б о й – Кўй, қўй гапурма, энди тамом бўлди.
Билдимки, бу тўғрида хотунга ҳеч бир гапни маъқул қил-
дуруб бўлмас экан. Уф-ф-ф! (*Халқға қараб*) Биз хўб одам
билан маслаҳат қилишар эканмиз. (*Нос чакиб, бошини со-
либ, ўйлаб турар.*)

Т а н с у қ о й – Ман баъзи кишиларнинг хотунлари-
дек уй ичида исрофкорлик, хиёнаткорлик қилмасам. Сиз-
ни бир хасдек нарсангизни ўзингиздан беижозат биравга

бермасам. Ёки ман баъзи хотунлардек кўлимдан иш келмайдурган, хунарсиз бўлмасам. Ёки том ва девордан, эшикнинг тирқишидан номаҳрам кишиларга қарайдурган бузук хотунлардан бўлмасам. Ёки ман баъзи кўчагарда хотунлардек тўй ва аза ва зиёфат ва ҳаммомни баҳона қилиб бемаврид кўчага чиқадурган бўлмасамки, мандан кўнглингиз қолиб, устумга хотун олсангиз. Сизга муҳаббат қўйганман. Ман дунёда кўз очуб фақат сизни кўрганман. Ўн беш йилдан бери қанча умидлар билан этагингизни ушлаб юрубман. Ҳалигача ҳеч бир ваҳдан мани хафа қилганингиз йўқ эди, энди хафа қиласизми? Энди бевафолик қиласизми? *(Йиғлар.)*

У з о қ б о й *(носини туфлаб)* – Э, қўй, йиғлама! Азбарои худо, йиғлама! Сани йиғлаганингни кўрмоққа тоқатим йўқ.

Т а н с у қ о й – Тоқатингиз бўлмаса, хотун олманг. Агар мани ҳолимга раҳмингиз келса, агар мандан заррача умидингиз бўлса, зинҳор бу ишни қила кўрманг... Келиб, мандан маслаҳат сўрайсиз-о! Дунёда қайси хотун ўзининг устига келадурган кундош учун маслаҳат берибдур?! Ўзингиз билмайсизми? Хотуннинг рашки жидо баланд бўладур. Хоҳ хотунни ўлдурунг, хоҳ устунга хотун оламан денг, иккави бади баробар. *(Йиғлар.)*

У з о қ б о й *(оёққа туруб, этагини қоқар; халқга қараб)* – Муни ҳолига қарасам, раҳмим келадур. Шайтон айтадурки, икки кунлик дунё ғанимат, хотун ол! Аммо раҳмон айтадурки, хотун олма! *(Уйлар.)* Кел-э, нафс! Сани ҳам йўлунга боруб, думоғингни чоқ қилай! Бу дунёда армонинг қолмасун! *(Хотунига жиддият ила)* Э, манга қара! Беҳуда йиғлама! Йиғламоқдан ҳеч мурод ҳосил бўлмайдур. Ман сандан бир гап сўрайман, шунга тўғри жавоб бер. Сан мусулмонми?

Т а н с у қ о й *(кўзларини артув, қараб)* – Алҳамдулилло мусулмонман.

У з о қ б о й – Ҳа! Боракалла! Алҳамдулилло, ҳаммамиз мусулмон. Ўзунг биласанки, ҳар бир мусулмон кишига тўрттагача хотун олмоқ дуруст. Ман бу кун иккинчи хотун олмоқни қасд қилибман. Санки мусулмон бўлсанг, букун тақдирингга тан бериб, ризо бўл-дия. *(Эшик тарафига юрар.)*

Т а н с у қ о й *(оёққа туриб)* – Мани азиз бошимга раҳм қилинг, отаси! Сиз хотун олсангиз, ман ўламан. *(Йиғлар.)*

У з о қ б о й – Кўй, беҳуда йиғлама! Нафъи йўқ. *(Чиғар.)*

Т а н с у қ о й (эрининг кетидан бир-икки қадам юруб, халқга қараб йиғлаган товуш ила) — Э, худо, эримга ўзунг инсоф бер! Ёки кундошнинг юзини кўрсатгунча тезроқ жонимни ол! Эй худо, ҳозир жонимни ол! Энди ўлганим яхши! Э вой-й-й!

Парда тушар

УЧИНЧИ ПАРДА

Тансуқой билан Суяройнинг уйлари. Қўшша уй орасида девор. Уйларнинг ўнг ёқдагиси Тансуқойники бўлуб, жиҳозлари аввалгича. Чап тарафдаги уй Суяройники бўлуб, жиҳозлари кўб ва ҳам деворлари сўзоний, болинпўш каби нарсалар билан зийнатланган. Тансуқой ўз уйини супуруб турган, Суярой ўз ҳолидан ўзига шикоят қилиб турган ҳолда парда кўтарилир.

С у я р о й (деворга суяниб, бир нарсани тика-тика хафалик ва маъюсиятлик ҳолатда ўз-ўзига) — Оҳ! Маним бу зоҳирий ялоқ-юлуқ зийнатларимни кўрган кишилар айтадурганларки, «Суярой хўб бахтлик-дия. Дунёнинг молу магоидан, зебу зийнатидан ҳеч камчилики йўқ. Эри ҳам яхши кўруб, Суяройнинг тортган хатидан чиқмайдур. Егани олдида, емагани кетида, ҳар важҳдан вақти хуш, думоғи чоқ», деб. Оҳ! Мундай ўйлайдурган кишилар кошки манним кўнглумдаги қайғу ва ҳасратлардан мингдан бирини билсалар эди. Ул вақтда мунча хато гумон қилмоққа ҳожат қолмас эди... Киши дунё моли билан ёки эри яхши кўргани билан асло бахтлик бўлмайдур. Бахтлик бўлуб, роҳат билан яшамоқ учун икки тарафнинг муҳаббати керак... Муҳаббатсиз эру хотунликдан, муҳаббатсиз тирикчиликдан минг мартаба ўлум яхши. Оҳ! Ман бу ерға ўз хоҳишим билан келган эмасман. Мани отам, инсофсиз отам ўз ихтиёри билан Узоқбойға берди. Келганимда олти ой бўлубдур, ҳалигача бир соат нари турсун, бир дақиқа ҳам шодлиқ юзини кўрганим йўқ. Чунки Узоқбойнинг қилиғи, ахлоқи, ҳаракатлари манга маъқул эмас. Тўғриси мунинг юлдузи манга мувофиқ тушмаган. Маним кўнглимда онинг заррача муҳаббати йўқ. (Йиғлаган товуш ила) Шул сабабдан манним еганим заҳар, кийганим кафан. Энди нима қилай, қаёқға борай, қочмоқ мумкин бўлмаса, қочган билан қутулолмасам. Ҳар бир соат кўзумга бир ойдек узоқ

кўрунадур. Энди бу эру хотунлик умрлик савдо бўлса. Бир ойлик ёки бир йиллик иш бўлмасаки, тишимни тишимга кўюб чидаб турсам, сабр қилсам. Э худо, ўзунг тўзум бер. Ёки эримнинг муҳаббатини кўнглумга сол — ё тезроқ жонимни олки, энди мундан ортуқ қайғурмоққа ҳолим йўқ. *(Ташқариға чиғар.)*

Т а н с у қ о й *(супуриб бўлиб, супургини бир ёққа отар).*
— Уф-ф! Нафасим бўғзимда тиқилди, вой, бошим айла-ниб кетди-е. *(Кўкрагини ушлаб, узун йўталур.)* Э худо! Тезроқ мушкулимни осон қил. Энди жонимдан тўйдим. Бир тарафдан, отасининг жавру зулми, иккинчи тарафдан, кундошдорликнинг азоби мани оёғдан йиқитди. Энди сил бўлубман. *(Яна йўталур.)* Эй худо! Даргоҳингга қандай ношукурлигим ўтган эканки, мани мундай балоларга гирифтор қилдинг. Оҳ, ман қандай бахтиқаро эканман, кошки онадан туғулмаган бўлса эдим. Букун мундай қаро кунларни кўрмаган бўлур эдим. Уйқумда роҳат бўлмаса, ўтуруштурушимда роҳат бўлмаса. Балки ҳайвонларда тинчлик, роҳат бордур. Ҳайвонларда ҳам ўз ҳолиға яраша бахт ва саодат бордур, аммо манга йўқ. Уйдаги ишлар мани бўй-нумға тушкан. Кундошим бўлса, келганидан бери кўлини совуқ сувға ҳам ургани йўқ. Мунинг устиға, ман билан отасининг орамизда чақимчилик қилиб, совуқлик тушургани мани бутун куйдурди. Кеча-кундуз йўқ гапларни, бўлмаган ишларни айта-айта, охир отасининг кўнглини мандан қолдурди. Қанча тухматларни бўй-нумға тақиб, мани отасининг кўзиға ёмон қилиб кўрсатди. Мани суюклик дўстимдан, умрлик рафиқимдан ажратди. Хайр, илоҳи ўзи ҳам мандек бўлсун, ўзи ҳам мандек яхши кўрадурган ёридан айрилиб, сил бўлиб ўлсун. То ҳалқумимда ҳўл бор, шундай қарғайман. *(Яна йўталур. Шул чоғда саҳна орқасидан оёқ товуши эшитилур.)*

Т а н с у қ о й *(шошуб)* — Э, отаси келиб қолдими? *(Офтобға ҳам сояга қараб)* Ҳа, мана соя бу ерға тушубдур. Ош вақти бўлган экан. Тезроқ сабзини тўғраб олай. *(Халтадан сабзи олиб, пичоқ ила пўстини олиб турган вақтда Узоқбой йўталиб кирар. Тансуқой оёққа туруб, салом бериб яна ўтуруб, ўз ишиға машғул бўлар.)*

У з о қ б о й *(Илтифот қилмай, қовоқ солиб)* — Ҳа, энди сабзи тўғраябсанми? Ошинг қачон бўлур?

Т а н с у қ о й — Шомдан кейин тайёр бўлар. (*Йўталур.*)

У з о қ б о й — Ўҳ-хў-ў, кеч бўлур экан-ку. Тез бўл, тез бўл. Барвақтроқ тараддуд қилсанг бўлмас эдими?

Т а н с у қ о й — Нима қилай, отаси, тобим йўқ. Ёлғуз ўзим қайси бир ишни бажарай. (*Кундоши тарафга ишора қилиб*) Унга ҳам айтинг, энди ишлай берсун-дия. Қачонгача қимирламай, дам ётадур. Эрнинг ҳузурини кўрадурган киши хизматини ҳам қилсун-дия! Мен умримда мундай хушёқмас хотунни асло кўрганим йўқ.

У з о қ б о й (*аччиғланган товуш ила*) — Хайр, хайр, кўб вақиллама! Айтаман, у ҳам минбаъд уй хизматини камкам қилаберадур... Оббоҳ! Қилган хизматларингни дарров миннат қилдинг-дия. Энди қилган-қилмаганинг баробар бўлди, тамом.

Т а н с у қ о й (*баландроқ товуш ила*) — Ҳа, миннат қилсам ҳам тузук-дия. (*Эрига қараб*) Манга қаранг! Муни олмасдан илгари нима ваъдалар қилган эдингиз? Эсингизда борми? Инсоф қилинг, отаси! Мендан кўрқмасангиз ҳамки, худодан кўрқинг. (*Йўталур.*)

У з о қ б о й — Секин-секин гапур, ташқарида меҳмон бор. Ҳамсоялар нима дерлар. Мани дўст ва душманлар орасида шарманда қилдинг-ку. Салламни ерга урдинг-ку.

Т а н с у қ о й — Энди секин гапуrolмайман. Бутун жонимга текди. Нима қилай? Жоним куйганидан беихтиёр шовқунлаб гапура бераман-дия! Сиз ҳеч кимни риояи хотир қилмасангиз ҳамки, ўғлунгиз Баҳоиддинқулнинг хотири учун манга мадора қилиб турмоқингиз керак эди. Сизни мунча жавр ва зулмингизга ман чидаб турубман. Мандан бошқа хотун бўлса эди, алақачон чиғиб кетар эди. Биласизми? Ўн беш йилнинг ичида мани бир мартаба «черти» қилганингиз йўқ эди. Энди бу Суярингизнинг гапиға кириб, мани азиз бошимға мушт кўядургон бўлдингиз-о! Вой, шўрим қурсун.

У з о қ б о й — Бас, бас, бўлди. Энди кўб шовқунлама... Нима қилай, охир. Муддаонгни айт. Уни кўйуб, яна санминан бўлайми? У бечора ҳам қанча умид билан этагимни ушлабдур. Энди унга қарашмасам, жавр бўладур. У ҳали ёш. Сан бўлсанг, бир мартаба бахт ва саодат кўруб, ўз даврингни сурдинг. Кўй, энди, у бечора ҳам даврини сурсун. Кўнглида армони қолмасун.

Т а н с у қ о й — Сиз сўзумни эгри фаҳмладингиз. Унинг баҳридан кечинг, демайман. У билан мағрур бўлуб, мани унутманг дерман. Уни ҳар гапиға ишонуб, мани мунча азоб берманг, дерман. Манга ҳеч нарсангиз керак эмас. Манга фақат очуқ юзингиз билан сучук сўзингиз керак. Раҳм ва шафқатингиз билан лутфу мадорангиз керак. Ана, сиздан талабим шул. Билдингизми? (*Йўталур.*)

У з о қ б о й — Бу сўзларинг тузук, маъқул. Агар сан маним гапимдан чиқмасанг, ман ҳам бу айтганларингни қиламан.

Т а н с у қ о й — Гапингиз нима, айтинг. Агар маъқул-дек бўлса, жоним билан минг мартаба қабул қиламан.

У з о қ б о й — Санга айтадурган гапим ҳам насиҳатим шулки, кундошингни хафа қилма. У билан ҳар кун уруш-ма, мувосо қил! Эшитаманки, сан уни хешу таборининг қошида пичинг отиб, киноялик сўзлар айтуб, уялтурар экансан. «Туринг, уни қилинг! Туринг, муни қилинг!» деб иш буюрар экансан. Бу ишларинг яхши эмас.

Т а н с у қ о й — Ҳамма айб унинг ўзида. Аввал у гапини билиб айтсун, ишини билиб қилсун. Кўрпасиға қараб оёғини узатсун, сўнгра ман ҳам анга мувофиқ иш қилай-дия. Ман унинг ишини қилсам тузук, аммо унга иш буюрсам тузук эмасми! Бўлмаса, ман ундан камми? Ёки ман онинг чўрисими? Ё у осмондан тушган, мен ўрдан чиқганми? Икковимиз ҳам одам боласи, одаммиз. Орамизда тафовут шулки, у бой қизи, ман камбағал қизи эканман. Бўлмаса, ёшга қараганда, ман ундан улуғман, ундан бир неча кўйлак илгари йиртган. Энди у аввал мани иззат қилсун, сўнгра ман уни иззат қилай-дия! (*Йўталур.*)

У з о қ б о й — Ой, манга қара! Сан бу манманликингни кўй. Агар сан мани хурсандлигимни тиласанг ва ҳам ўзунгни тинчликингни хоҳласанг, мундан кейин кундошинг билан жанжал ва ғавғо қилма, маним хотирим учун мусовои мадора қил! Бўлмаса, кўнглингни қаро қиламан, онгладингми?

Т а н с у қ о й — Ман мундай ўз даражасини билмайдурган чиртак хотун билан асло мувосо қилолмайман. Қўлингиздан келган ишни қила беринг. Сиз қизиқми? Қайси одам ўз жонининг душмани билан мувосо қилибдур?

У з о қ б о й (*аччиғланиб муштини кўрсатуб*) — Бўлмаса, ана бу сизларни бир-бирингиз билан мувосо қилдурадур.

Т а н с у қ о й — Майли уринг! Кучингиз борича уринг, ўлдуринг! Ман ўлмоқни бўйнымга оламан, аммо у билан мувосо қилолмайман.

У з о қ б о й — Шошмай тур, ҳали ман сани нима қиламан. *(Чигиб кетар.)*

Т а н с у қ о й — Ман эримдан гила қилмайман, эрим илгари яхши эди. Ана шу бадбахт кундошим келди-ю, эримни қутуртуруб, ман билан ғаш қилдурди. *(Тўғраган сабзини олиб, ташқариға чиғар.)*

(Суярой ўз уйиға кириб, йўқотган бир нарсасини излаб турар.

Онинг кетидан Узоқбой кирар. Хотуни салом бериб, яна нарса изламоққа машғул бўлар.)

У з о қ б о й *(очиқ юз ила штифот қилиб)* — Ваалайкум ассалом, ҳа! Нимани ахтарёбсиз, бегим? *(Сўйлаша-сўйлаша, сала-жомасини миҳга осиб, сўнгра ўтуруб, маҳсиларини суғурар.)*

С у я р о й — Сандуқчанинг калиди қўйган жойимда йўқ. Шунини излаб юрубман. Сабил қолсун шул уй. Кўнглумга ҳам урубдур. Киши қўйган нарсасини ўз жойидан тополмаса.

У з о қ б о й *(Ҳайрон бўлиб)* — Эй, уни ким олар экан? Сандуқчада мани пулум бор эди-я... Охтар, охтар! Қаерда қўйган эдинг?

С у я р о й — Ана шул гиламнинг тагида қўйган эдим. Бу уйда ўғлунгиз билан онасидан бошқа бегона киши кирмаса, кимдан гумон қиламан?

У з о қ б о й — Уҳ, уйим куйди. Бўлмаса, пулни ўғурлатдим десанг-чи. *(Сандуқчани қўлиға олиб силкитиб кўрар).* Йўқ, пул йўқ. Сандуқча енгил. Уф, уйимни орқамда қилдинг, бору будум шунинг ичида эди. Сан қандай аҳмақ экансан. Калидни эҳтиёт қилмабсан? Агар пулум йўқолса, сани соғ қўяманми? *(Ўзи ҳам ахтарар.)*

С у я р о й — Қўйган жойимда бўлмаса, ман нима қилай. Уйумда шу ҳавлидаги одамлардан бошқа ҳеч ким кирган йўқ. Бу яқинларда маним хешу таборим келган йўқки, алардан гумон қилсак.

У з о қ б о й — Ундай бўлса, Баҳондинкул ёки онаси ўғурлаган бўладур-дия. Баҳондинкул-ку ҳали ёш. Мундай ишларда ақли етмайдур-о!

С у я р о й — Ман бировнинг ҳақида гумони бад қилмайман. Пулни ким олганлиги манга қоронғу, аниқ эмас.

У з о қ б о й — Шошмай тур, меҳмонни узатиб келиб, кундошингни бир қийнаб кўрай. Эҳтимолки, пулни шул ўғурлаган бўлса. *(Чиғар.)*

С у я р о й *(Киссасидан калидни чиқаруб)* — Мана, калид ўзимда. Пул ҳам менда... То бу кундошимнинг отини ўғурликга чиқаруб, тилини қисқартмасам, дўсту душманлари орасида муттаҳам қилмасам, отим Суярой йўқ экан. Пулни бир ерда тобшуруб келай. *(Уйдан чиғар.)*

(Тансуқой ўз уйиға кирар. Кетидан онаси ила ўғли кирарлар. Кароматой саломлашуб бир-бирларини ўпушуб аҳвол сўрашурлар.)

Т а н с у қ о й *(кўрпача солиб)* — Бу ёққа ўтунг, онажон, ушбу кунлар сиз билан акамни соғинуб, кўзларим учуб турган эди. *(Кўлини узатиб)* Фаранжи чашмбандингизни беринг, тахлаб кўяй.

К а р о м а т о й *(ўтуруб)* — Йўқ, қизим, кўй, тахлама. Ман ҳозир қайтаман... *(Набирасини ўз ёнида ўтқузуб навозиш қилар.)*

Т а н с у қ о й — Бу қандай келмоқ! Бир-икки кеча ётмасдан даррав қайтуб кетасизми? *(Дастурхон ҳозирлар.)*

К а р о м а т о й — Оҳ, нима қилай, қизим. Ўзинг биласанки, ҳавлида мандан бошқа уй ишларини бажарадурган киши йўқ... Неча кечадан бери устма-уст тушумда сани нотинч, беҳузур кўраман. Ушбу кун жудо тоқат қила олмадим. Сандан бир хабар олиб кетай, деб келдим. Ҳар нима, вақтинг хушми? Кундошинг билан мувосо қилиб юрубсанми?

Т а н с у қ о й *(Чойникда чой солиб ўғлига берар)* — Ма! Самоварчидан дамлаб кел! *(Ўғли чойникни олиб чиғар. Тансуқой дастурхон тарафиға ишора қилиб)* Она, нон енг!.. Оҳ, онажон, қайси бир дардимни сўрарсиз. Дардим зўр. *(Йўталур)* Ман мундан илгари сизға неча мартаба айтган эдимки, кундошим келганидан бери ман бир нафас вақт-хушликни кўрганим йўқ. Бу кундош эмас экан, бир бало экан. Кеча-кундуз ғиди-ғиди қилиб, куёвингизни ман билан ғаш қилдуруб кўйди. Куёвингиз манга кун кўрсатмайдурган бўлдилар. Кирганда ҳам мани урушарлар, чиқғонда ҳам урушарлар, сўкарлар. Ҳатто ушбу кунлар худойи саломимни ҳам алиқ олмайлар. Қайси кун ҳеч беҳуда гапни баҳона қилиб бошимға бир мушт солдилар. Уч соат

беҳуш бўлуб, ўзимни билмай ётдим. *(Бошини ушлар)* Ўшандан бери, онажон, миям бежо, жойимдан турсам, бошим айланадур. *(Йиғлар.)*

К а р о м а т о й *(раҳми келуб тасалли берар)* — Хайр, ҳеч воқеа йўқ, қизим, йиғлама, йиғлама! Эру хотунликда, кундошдорликда шундай гаплар бўладур. Худо хоҳласа, эринг билан яна апоқ-чапоқ бўлуб кетасан. Зарари йўқ, сабр-бардош қил, қизим! «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво пишар». Ёлғуз санми кундош кўрган? Шу неча ўтган азизу авлиёларнинг хотунлари ҳам кундош кўрганлар. Ўшал хотунлар ҳам ўз кундошлари билан мувосо-мадора қилганлар. Сан ҳам мувосо қил, қизим! Иншоолло, яна вақтинг хуш бўлуб кетадур. Ҳар гапда беҳуда қайғуруб, ўзингга хафаликни ола берма! Хафаликдан кўп дардлар пайдо бўладур.

(Баҳриддинқул чойни кетуруб бериб кетар.)

Т а н с у қ о й — Ўзингиз биласизки, онажон, ман куёвингизга тушганимдан бери бир кун хафаликни кўрганым йўқ эди. Энди бу кунда хафаликга қандай чидай! Оҳ, онажон, кошки мандек бахтсиз қизингизни туғмаган бўлса эдингиз! *(Йўталуб чойни сузар.)*

К а р о м а т о й — Кўй, қизим, чойни сузма! Дастурхонингни йиғиб ол! *(Дуо қилар)* Мундай ғам ва гуссаларни кўрган кишининг тамоғидан нон ва чой ўтар эканми?

Т а н с у қ о й *(чойник ва дастурхонни олиб, бир тарафда қўяр)* — Онажон, ман ўйлайманки, кундошим манга жоду берган ҳам куёвингизни мандан совуткандур. Чунки кундан-кун ориқланиб кетаёбман. Тобим йўқ, йўталиб бор. *(Йўталур.)*

К а р о м а т о й — Йўталинг тимоқникидир. Шамол егансан, қизим! Тимоқнинг кишига зарари йўқ, нафъи бор. «Касалинг тимоқ бўлсун!» дерлар-ку. Аммо кундошинг санга жоду берган бўлса, эҳтимол берар, жўги келганда кундошингга билдурмай жодуни олдур. Кундошинг сани куёвимдан совуткан бўлса ҳам, эҳтимол. Кундошликда шундай гаплар бўладур. Муни ҳам иложи осон. Мулло Муҳаммади деган катта дуохон бор. Ўшал кишига бориб, эрингни ўзингга иситгил. Яна Зулайҳобиби халифамга бориб, ўзинг билан эрингни қайтарма қилдур. Сўнгра бирар кун уч-тўртта момоси зўр фолбинларни чақириб, ўзингни кўчурма қилдирсанг, худо хоҳласа, асл қадимгидек бўлуб кетасан.

Т а н с у қ о й — Бу ишларда анча пул харожот бўладур. Ҳозирда бир пулум ҳам йўқ. (*Бир бўғчасини очуб*) Хайр, бўлмаса, шу сўзонимни акамга элтуб беринг, эрта бозорда сотуб берсунлар. (*Онасиға берар*) Оҳ! Бир вақт қанча кўз нуримни оқизиб, муни тикган эдим.

К а р о м а т о й — Хайр, парво қилма, қизим! «Яхши молим — ёмон кунум» дерлар. «Бош омон бўлса яна дўппи топилур». Бу дарду балолардан қутулуб қолсанг, яна неча мундай нарсаларни тикасан. (*Рўймолиға боғлаб олар*) Хайр, энди ман кетаман, қизим, кеч бўлмасун. (*Оёққа турар.*)

Т а н с у қ о й — Хайр, бўлмаса, ҳамма ёру дўстларни сўранг! (*Онасининг паранжи-чашмбандини бошига берар*) Бу сўзоний жудо оғир-ку, сиз йўлда чарчайсиз, она. Акамга айтсангиз-чи, келиб олиб кетсунлар.

К а р о м а т о й — Хайр, тузук, боруб дарров акангни юбораман... Қизим, хушёр бўлуб юр. Кундошинг ёмон экан. Ош-пошингда заҳар солиб бермасун... Хайр, худонинг паноҳида (*чиғар*).

Т а н с у қ о й (*уч-тўрт қадам юруб*) — Хайр, хуш келдингиз, худонинг паноҳида. (*Шул чоғда эшик тарафидан оёқ товуши эшитилур. Тансуқой кўрқуб*) Эй, худо-ей-й, кўнглум безиллайдур. Яна отаси келиб кўнглумни қаро қилмаса эди. (*Сўзонийсини бир жойда яшурар. Узоқбой ниҳоятда аччиғланиб кирар.*)

У з о қ б о й — Бояги чиғиб кетган хотун ким эди?

Т а н с у қ о й (*Кўрқуб титраб*) — Онам эдилар.

У з о қ б о й (*Яқинроқ келиб*) — Ҳа, ўғурлаган пулунгни онангга бериб юбордингми?

Т а н с у қ о й (*ҳайрон бўлуб*) — Қайси пулни? Кимни пулини отаси?

У з о қ б о й (*тишларини ғижирлатиб, кўзларини олайтуруб*) — Яна ўзингни билмасликга сол! Сандуқчадан ўғурлаган пулунгни дерман.

Т а н с у қ о й — Худо урсунки, ман олганим йўқ, отаси. Мундан илгари ҳам бирар мартаба пулингизни ўғурлаганми эдим? Мани синамаганмисиз? (*Халқга*) Ё Баҳоддин, эй-й, бу нечук тухмат эди!

У з о қ б о й — Кундошингни қасдида олгандурсан. Тўғрисини айт, олдингми? Агар иқрор бўлмасанг, шу замон сани уч талоқ қилиб юбораман!

Т а н с у қ о й (*Йиғлаб*) — Эй, худо урсунки, ман

олганим йўқ. Юзим қибладан қайтсунки, ман олганим йўқ. Мани ноҳақ азоб берманг, отаси!

У з о қ б о й — Ҳали иқрор бўлмайсанми? (*Урар... Сочидан ушлаб, ташқариға судраб чиқариб, яна урар. Тансуқой юзлари қонға бўялгон ҳолда «Вой ўлдум, вой ўлдум!» деб уйға кириб, ўзини ерға отуб беҳуш бўлар... Шул чоғда Рустам ила Узоқбой бир-бирлари ила ғавғолашиб уйға кирарлар.*)

Р у с т а м (*чап қўлида енги ичида бедона*) — Муни нимага урдингиз? Бечора заифаи муштипарни шундай аямай урасизми? Бу нима гуноҳ қилдики, урдингиз?

У з о қ б о й (*мулойимлик ила*) — Рустам ука! Сан эру хотуннинг орасиға кирма, бемаза бўласан.

Р у с т а м — Нимага кирмайин? Муни бекас кўрдингизми? Айтинг! Нима учун урдингиз, дерман? (*Ҳамширасини кўтаруб ўтқузар.*)

У з о қ б о й (*аччиқланиб*) — Хотуним-дия, урдум. «Эрман — ҳар нима дерман». (*Шул чоғда Суярой эшикни рафидан бошини тиқиб қарар. Узоқбой кўзи тушар*) — Қарама, номаҳрам киши бор. Эшикни ёп!

(Эшик «тақ» этиб ёпилур.)

Р у с т а м — Эр деган хотунни бемурод ура берар эканми? (*Ҳамширасидан урушинг сабабини сўрар. Ул баёни ҳол қилар. Рустам аччиқланиб Узоқбойга ёвуқроқ бориб*) — Мунинг ўғурлигини ким кўрубдур? Бу мундан илгари ҳам ўғурлик қилган эдими?

У з о қ б о й — Йўқ. Ҳозир кундошининг қасдида ўғурлик қилган бўлса эҳтимол.

Р у с т а м (*бедонасини қўлтуғига солиб*) — Ҳали сан кундошининг сўзиға ишониб муни урдингми?

У з о қ б о й — Сан кўб «миқ-миқ» қилма! Урдим. Яна ураман. Нима дейсан? (*Тансуқой туруб ажратмоқчи бўлар... Эшикнинг рафидан яна Суярой қарар.*)

Р у с т а м — Сани ким зўр қилган? Қани, ман ҳам сани урай, жонинг ачийдурми? (*Узоқбойни бир шапалоқ урар, икковлари ёқалашуб, бир-бирларини урарлар, Рустам Узоқбойни кўтаруб ерға урар... Эшик бутун очилур, Тансуқой билан Суярой чапак чалиб дод-фарёд қиларлар.*)

Т а н с у қ о й — **С у я р о й** — Э, вое-й-й, эримни ўлдурди-ей!

Парда тушар

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Учинчи манзаранинг айни. Тансуқой оғир суратда касал бўлуб тўшакда ётгон. Олдида бир чойникда сув ва бир туфдон қўйилган. Бош тарафида Баҳриддинқул ўтуруб онасини елпаб турган. Суярой ўз уйида ясануб турган чоғда парда кўтарилир.

Т а н с у қ о й (*йўталуб, балғам солар*) — Вой, кўкрагим, вой ўламан, вой худо, тезроқ омонатингни ол! Мундан ортуқ азоб чекар ҳолим йўқ. Болам, бир қулт сув бер, тамоғим қуриди. (*Уғли чойникдан чой ичурар.*) Худога шукур, ҳар нима, сан бор экансан. Болам, энди ман ўламан. (*Йиғлаган товуш ила*) Онангдан айрилсан, болам. Етим бўлуб қолсан, болам!

Б а ҳ о и д д и н қ у л (*йиғлаб*) — Илоҳи, ўлманг, онажон! Агар сиз ўлсангиз, ўгай онам мани ёлғуз кўруб, ҳар кун урушадур...

Т а н с у қ о й — Хайр, мани жоним ила баробар эрка боламни озор берадурган кишини худоға ҳавола қилдим. Худонинг ўзи жазосини берсун!..

У з о қ б о й (*Суяройнинг уйиға кирар*) — Ҳа, нима қилаёбсан?

С у я р о й — Манга жавоб беринг, онамникига бораман. Укам айтуб кетди. «Биби сешанба» қилар эмишлар. (*Паранжи-чашмбандини бўғчадан олар.*)

У з о қ б о й (*малолат ила*) — Э, сан ғалатими? Кундошинг бу ерда ўлуб ётубдур. Сани кўнглинг ҳаво истайдур. Энди мунга ким қарашадур?

С у я р о й — Бўйй, манга нима? Онаси қарашсун-дия.

У з о қ б о й — Хайр, бор, бор! Яна кундошлигингни қилдинг-дия. (*Суярой паранжисини бошига олуб, чиғиб кетар. Узоқбой ўз-ўзига*) — Уф! Ман иккинчи хотун олмадим, бир балони олдим. Мунинг касофатиға уйумдан хайру барака учди, давлатим барбод бўлди. Дўсту душманларим орасида пардам йиртилди. Ман ҳузур ва ҳаловат кўраманми, деб муни олган эдим. Йўқ, алдандим. Бир йил ичида бир кун ҳам роҳат кўролмадим. Балки илгари кўрган ҳузур роҳатларим ҳам бурнимдан чиқди. Энди билдимки, дунёда энг ғавғоси кўб уй — икки хотунлик уй экан. Энг нотинч, роҳатсиз киши ҳам икки хотунлик киши экан. Мен аҳмақлик қилиб, иккинчи хотун олган эканман... (*Чиғиб кетар.*)

Т а н с у қ о й (*йўталур*) — Вой жоним! Эсиз, жони

жавоним! Тур, болам, дарров отангни чақир, келсунлар... Ўзимни билмай, алақандай бўлаёбман. Сўнгра чопуб боруб катта онангни олиб кел! Берироқ кел, болажоним! Сани бир ўпуб қолай. (*Ўпар*) Ўпганимининг охиричиси шулдур. (*Йиғлаб*) Оҳ, болам, онасиз қоласан!

Б а ҳ о и д д и н қ у л (*Йиғлаб онасини қучоғлар*) – Илоҳи, ўлманг, онажон! Сиз ўлсангиз, ман кимни «она» дерман. Сиз ўлгунча ман ўлай, онажон. (*Туруб кетар.*)

У з о қ б о й (*кириб, хотунининг олдида ўтурар*) – Ҳа, букун қалайсан? Енгил бўлдингми? Нимага йиғлаёбсан?

Т а н с у қ о й (*йўталур*) – Энди ўламан, отаси! Вой.

У з о қ б о й – Худо соқласун, ундай дема!.. Дард бошқа, ажал бошқа. Касал бўлган билан киши ўла берар эканми?

Т а н с у қ о й – Йўқ, отаси, ўламан, букун жудо ҳолим табоҳ. Хайр, ҳар нима бўлса, сизни эрлик ҳақингиз бор. Ҳақингизда адабсизлик қилган бўлсам, кечуринг, мандан рози бўлунг, отаси!

У з о қ б о й (*йиғлаган товуш ила*) – Э, ман сандан минг мартаба рози... Сан мандан рози бўл-дия! Ман сани ҳақингга кўб жабр қилдим. Бадбахт кундошингни сўзиға ишонуб, санга тухмат қилдим. Энди гуноҳимдан ўт! Мандан рози бўл. Бўлмаса, қиёмат куни жавобда қоламан.

Т а н с у қ о й (*эрининг қўлидан ушлаб*) – Хайр, энди қилган жавру зулмларингизга иқрор бўлдингиз. Ман сиздан рози бўлдим. Худо ҳам рози бўлсун. Отаси, сизга васиятим шулки, мандан нусха ва нишона қолган азиз боламни хору зор қилманг. Доим ҳолидан хабардор бўлуб туринг. Мабодо ўгай онаси турти-нуққи қилиб, эрка боламни азоб бермасунки, арвоҳим қақшайдур...

У з о қ б о й – Бу важҳдан ғам ема! Сани ўғлунг — мани ўғлум. Албатта, жоним борича асрайман.

Т а н с у қ о й – Хайр, энди хотирим жамъ бўлди... Ишингизга кетинг, кеч бўлмасун. (*Узоқбой чиғиб кетар. Тансуқой аҳвали бузулуб, жон узар...*) – Оҳ, болам! Вой, онажон! Оҳ, отажоним, қайдасиз! (*Шул чоғда кўзиға отасининг руҳи кўринар.*) (*Кўллари уни узатиб*) – Отажон! Отажон! Мани олиб кетинг! (*Рух кўздан ғойиб бўлар. Тансуқой азоб чекиб ўлар. Шул чоғда онаси билан боласи келиб йиғлашуб, доду фарёд қилишарлар.*)

Парда тушар

ТУРКИСТОНИЙЛАР МАИШАТИДАН:

КЎКНОРИ

(Бир пардалик кулгу)

Ашхос:

Б о б о ш а р о ф — кўкнориларнинг оқсоқоли, 50 ёшар.

Ш о ҳ м у с о — кўкнори ҳам чакидахўр, 60 ёшар.

Ў к т а м — чакидахўр ҳам кўкнори (кал), 30 ёшар.

С а м о в а р ч и — фақат чакидахўр, 40 ёшар.

Қ ў з и — қозининг мулозими, 30 ёшар.

С а р и м с о қ — қозининг мулозими, 35 ёшар.

МУШАХХИС АФАНДИЛАР ДИҚҚАТИНА!

Кўкнор, банг ва чакида истеъмолига гирифтор бўлган кишиларнинг ишлари: гийбат, шикоят, хурофот, афсонагўйлик ва бедонабозликдан иборат бўлуб, турадургон ўрунлари қоронғу ва ифлос, киядурган кийумлари ниҳоятда кир ва йиртиқ, еядурган нарсалари: палав, ширинлик, нон ва чойдур. Ўзлари қон озлик ва кучсизликлари сабабли кўзлари ботган, юзлари сарғайган, беллари букрайган, асабиюлмижоз ва кўрқоқ бўлуб, сўйлашганда ўйлаб, мудраб, бирта-бирта сўйлашурлар. Юрганда эса секин-секин қадам босуб юрарлар.

КЎКНОРХОНА МАНЗАРАСИ

Кўкнорхона ичи тор ва қоронғу бўлуб, биртагина кичкина эшики бор, шифт ва деворлари қаро. Ўртасида ўчоқ бўлуб, онинг атрофида йиртиқ кигиз парчалари солинган, шифт ёки девориға бир дона бедона қафаси осилган. Эшик тарафида самоварчи бўлуб, олдида самовар ва уч-тўрт ямоқлик чойник-пиёла ва бир чилим турубдур. Ўчоқ ёнида Бобошароф билан Шоҳмусо ўтурубдурлар.

Бобошароф боши солинган ва кўзи юмулган ҳолда бир чуқургина табақда кўкнор эзиб турар.

Ш о ҳ м у с о *(олдида бир чойник, ўнг қўлида бир пиёла чой, чап қўлида енги ичида бедона; мудрайдур. Пиёладаги чойнинг бир ози тўкулганда сесканиб, бошини кўтариб, қолга-*

нини ичар. Бедонасиға оғзидан туфрук бериб) – Ҳа жонивор-эээ, жудо сувсаб қолган экансан!

Б о б о ш а р о ф (бошини кўтариб, бурнини қоқиб) – Ҳа, бедонангизга сув бердингизми? (Танини қашиб, яна кўкнор эзар.)

Ш о ҳ м у с о – Ҳа, жўра! Бедонамга оғзимдан сув бердим. Жонивор жуда сувсаган экан. Тилимни ҳам чўқийди-о. (Беданасининг оёғларини оғзига солиб, чиқарар.)

Б о б о ш а р о ф – Ҳа, бечора жониворни сувсадим демоққа тили йўқ-дия! Бир фасл унутиб қарашмасангиз ўлуб қолади! Самоварчи! Бирта чилим келтуринг!

С а м о в а р ч и – Хўш! (Чилим кетурар. Чакиб йўталурлар.)

Б о б о ш а р о ф (самоварчига қараб) – Бир чойник чой қилиб келинг! Аччиғина бўлсун! (Мудрар.)

С а м о в а р ч и – Хўш! (Чой кетурган вақтда йўлда оёғи тўқушуб йиқилар. Чойник синар. Булар сесканиб кетарлар, кайфлари учар.)

Ш о ҳ м у с о (қўлидан пиёласи тушар) – Бутун юракимиз ёрилиб кетди-я! Ҳар нима, ўзингиз безарар йиқилдингизми?

С а м о в а р ч и (жойидан базўр оёққа туруб) – Ўзим безарар йиқилдимку-я, лекин чойник синиб қолди-я! (Чойникнинг синиқ парчаларини териб олар.)

Б о б о ш а р о ф – Бечорага кўб зарар бўлубдур-ку? Ҳар нима, чойник қалоқға ярайдурми?

С а м о в а р ч и – Йўқ! Майда-майда бўлди. Қалоқға турмайди!

Б о б о ш а р о ф – Хайр, ҳеч воқеа йўқ! Ажали етган экан-дия! Худони марҳаматидан ўзингиз ўлмай қолдингизми, шукр қилинг!

С а м о в а р ч и – Ҳа, худога шукр! Ўзим эсон қолдим. «Бош омон бўлса, дўффи топилур!»

Ш о ҳ м у с о – Ҳо, боракалло! Одам деган ана шундай шеримард бўлади! (Бедонасини қалпоқининг тагида қўюб нос чакар.)

Б о б о ш а р о ф (андан носкадуни тилаб олуб, нос чакар) – Биз ҳам илгари сиздек бедонаға ишқибоз эдук!

Ш о ҳ м у с о – Ҳа! Сўнгра нимага бедонабозликни ташладингиз?

Б о б о ш а р о ф (*носини туфлаб*) – Шу бир кун жонивор бедонамизни кўлимизда ушлаб туруб бир вақт хаёли кўкнор билан кўюб юборибмиз-ку! (*Чой ичар.*)

Ш о ҳ м у с о (*бошини кўтариб*) – Уҳ! Сўнгра нима бўлди? (*Қалпоқ тагидан бедонасини олар.*)

Б о б о ш а р о ф – Нима бўладур дейсиз! Сабил қолғур пишак пойлаб турган экан, ирғиб олиб қочди-я!

Ш о ҳ м у с о – Уҳ! Ту-ту-ту! Охир дарров пишакни ушлаб, оғзидан бедонани тортиб олмадингизми?

Б о б о ш а р о ф – Эй, жўра! Пишак ушламоқ осонми? Уни кучукдан бошқа нарса ушлолмайдур! Ушлаган билан уни оғзидан бедонани тириклай олиб бўлур эканми!

Ш о ҳ м у с о – Воқеан, рост дейсиз! Пишак шерни боласи-дия! «Пишак шерни тумшуқидан тушган» дерлар-ку! (*Танини қашиб елкасидан бирта бит топиб ўчоқга ташлар.*) Ў, сабилай-й-й. Таппончадек «қарс» қиладур-о! (*Чой ичар.*)

Б о б о ш а р о ф – Зоғновудни ўзи, умри бўйинча ширин қонимизни ичиб «сўкум»дек бўлуб қолган-дия!.. Ана ўшандан бери, жўра, биз бедонабозликни баҳридан кечилган! (*Кўкнори эза-эза мудрар.*)

Ш о ҳ м у с о (*бурнини енги билан артуб*) – Ўшал бедонангиз қайси жинсдан эди?

Б о б о ш а р о ф – Ўзи қирдан чиқган жудо зўр эди. Уч бор гаров кўюб, жуда зўравор овозалик бедоналар билан уруштуруб гаровни ютган эдук. (*Ёқасидан бит топиб, икки тирноқини орасиға кўюб ўлдурур.*)

Ш о ҳ м у с о – Оббо! Шундай яхши бедонадан ажраб қолубсиз-о!

Б о б о ш а р о ф – Ҳа, жўра! Бедонадан толеъимиз йўқ экан-дия! Бўлмаса, кўлида шундай яхши бедонаси бор одам аллақачон бой бўлуб қолар эди!

(*Шу чоқда Шоҳмусонинг тўр ичидаги бедонаси «чах-чўх! чах-чўх!» дер.*)

Ш о ҳ м у с о (*бошини кўтариб шодланиб*) – Ҳў, жонингдан-а! Ҳў, жонингдан-а!

Б о б о ш а р о ф – Бечора Самандарбой шу йил тўрт таноб ерида кўкнор экибдур! Сиз ҳам эшитдингизми?

Ш о х м у с о — Йўқ! Ҳозир сиздан эшитдим, э падар раҳмат! Илоҳи бири минг бўлсун-дия!

Б о б о ш а р о ф — Самандарбойни ўзини ҳам кўб яхши киши дерлар. Доим фақир ва камбағалларга хайр ва саховат қилиб турар экан!

Ш о х м у с о — Ҳа, шундай яхши одамларнинг шарофати билан дунё обод бўлуб турубдур-я! Бўлмаса аллақачон дунё хароб бўлуб кетар эди-ку!

(Шул вақтда Ўктам салом бериб кирар.)

Б о б о ш а р о ф — Ҳа, Ўктамбой, букун кеч қолдингиз?

Ў к т а м — Ҳа! Кеч қолганимизни сабаби бор! Букун ишни жудо катта қилуб юбордук! Аввал бедона бозориға боруб, бирта бедона сотуб олдук. Ундан кейин бир носфуруш чиройликгина боладан уч пулға нос олиб, тўб-тўғри шу ерға келдук-дия! *(Нос чакар.)*

Б о б о ш а р о ф — Ўху-у-у. Воқеан ишингиз катта экан. Бўлмаса носфуруш болаға ҳам хушдор бўлуб келдим, десангиз-чи?

Ў к т а м — Хушдор бўлуб эдум-куя! Лекин бир абразорний одам билан «ғужурри» қилиб ўрусча сўйлашганини кўруб яна ихлосим қайтди!

Ш о х м у с о *(яқосини ушлаб)* — Тавба! Шулар бир қатра жони билан ўрусчани қандоқ ўрганадур-о! Ўруслар ёнги келган вақтларда шаҳримизда фақат биргина мусулмон ўрусларга тилмочлик қилар эди! Энди бу замонда ҳама одам ўрусчадон бўлуб қолибдур! Бобо! Булар ўрусчани қаердан ўрганганлар экан-о?

Б о б о ш а р о ф — Эҳ-э-э! Сизни хабарингиз йўқ! Замона бузулуб кетди-ку! Неча йилдан бери мусулмон болалар урусни ишкул, гимназа-симноза деган катта мактаблариға бориб, ўқуб келаёбдурлар. Ҳали ўшал мактаблар мусулмонлар билан ликқа тўладирлар!

Ш о х м у с о *(яқосини ушлаб)* — Тавба! Наузанбилла миная золим! *(Наузубиллоҳ мин золик)*. Буларни уламоларимиз манъ қилмайларми? Қадимги муллалар: «Ҳар ким ўрусча гапурса, ўлар вақтида иймонини шайтон олади», деб гапурардилар.

Б о б о ш а р о ф — Эҳ-э-э! Эндиги муллаларнинг ўзлари ҳам ўғулларини одам бўлсун деб ўрус мактабиға кўярлар. Ҳозирда кўб мулла, хўжа, саййид, ҳатто муфти

ва қози ва аъламларни ҳам ўғуллари ўрусча ўқуйтурган бўлган!

Ў к т а м — Гўрларига Мункар-Накир кирганда, савол ва жавобини ўзлари берарлар-дия! Бизларга нима!... (*Самаварчига қараб*) Бирта чой қилиб келинг! Аччиғгина бўлсун! (*Бедонасини қўлтуғидан чиғарар.*)

Ш о ҳ м у с о — Шундай-куя! Замонанинг бузулганини айтамиз-дия! Замона охир бўлуб қиёмат яқинлашганда, бошлаб уламодан футур кетар экан.

Б о б о ш а р о ф — Ҳар нима бўлса, бизлар авом, бу масъалани уламолар биларлар. Ўтган машойихлар: «Мулланинг айтганини қил! Қилганини қилма!» деганлар-ку!..

Ў к т а м — Ундоқ бўлса, муллалар намоз ўқурлар, рўза тутарлар, бизлар бу ишларни қилмай юрсак, тузук экан-дия!..

Б о б о ш а р о ф — Оббо! Сўздан сўз чиқариб жудо яхши ишни эсимизга солдингиз-дия, Ўктамбой! «Боши кал бўлган киши чуғул, ифвогар бўлади», дерлар. Воқеан шу гап тўғри экан. (*Кулушарлар.*)

Ў к т а м — Ҳазил ва мазоқингизни кўюнг, бобо! Ярим тангалик дору беринг! (*Пул берар.*)

(*Бобошароф қутичасидан дору олиб берар, Шоҳмусо билан самоварчи ҳам дору сотиб оларлар. Ҳаммалари доруни ютушуб, устидан чой ичишуб, кайфланишуб ўтурарлар.*)

Ш о ҳ м у с о — Бирон адолатлик қози бўлса эди, шу сабил рамазон ойини келаси йилга қолдурса эди!

Б о б о ш а р о ф — Хайр, бирон фатво топиб, рамазон ойини келаси йилга қолдурди ҳам дейлук! Иккинчи йилда қандоқ рўза тутамиз?

Ш о ҳ м у с о (*кулуб*) — Содда экансиз! Келаси йилгача ким бор, ким йўқ! Бизлар ҳозирги рамазоннинг иложини топиб турайлук!

Ў к т а м — Келаси йилгача ўлмай қолсак, яна бирон ҳийлаи шаръий топамиз! Уни ғамини еманглар!

(*Ҳаммалари нос чакарлар.*)

Б о б о ш а р о ф — Мани хаёлимча, қози-позининг адолатидан умид қилмай, қоронғу уйда қоринни тўйғазиб, сўнгра лабга кесак суртуб, кўчада «ман рўза» деб юрмоқдан бошқа ҳийла ва илож йўқ! Шундай эмасми?

(Бобонинг ақлиға олар таҳсин ва офарин дерлар.)

Б о б о ш а р о ф *(Танини қашиб, битта бурга тутуб, Ўктамга кўрсатар)* – Болам, бу нима? Мани кўзум ўтмади!

Ў к т а м – Ув, савил, бурга экан, қочиб кетди. *(Кетидан қувар.)* Гирмонни сарбозидек дикиллаб қаерга қочасан? *(Оёғи билан тепуб ўлдурад.)*

Ш о ҳ м у с о – Бурга, битни бизлар кўб ўлдурамиз, шу жониворларни ўлдурмоқ шарият юзасидан қандоқ бўлса, бобо?

Б о б о ш а р о ф – Одамизодға зарар етказадурган мундай жониворларни ўлдурмоқ савоб экан!

Ш о ҳ м у с о – Ҳа, шундақа! Ундай эса, Ўктамбой ука! Мани кўйлак-иштонимни оловға қоқиб бериб, савобға дохил бўл, болам! Жудо битланибман! *(Танини қашар.)*

Ў к т а м – Хайр! Нашъани қилиб бўлайлук, сўнгра!.. *(Бедонасининг қанотини тағиға сув пуфлаб, оёғларини ялаб, бошини оғзига яқин келтуруб, баланд товуш ила «қувв» дер).*

Б о б о ш а р о ф *(Ўктамға қараб)* – Ўшал элик сўмлик бедонангизни одамлар кўб мақтийлар, ўзи қандоқ қичқиради?

Ў к т а м – «Вовоғ, донголонг, донголонг!» деб қичқиради. Ўзи мулладан чиқган-дия, зоти асил!

(Шул вақтда самоварнинг «карнайи» ерға «жаранг» қилиб тушуб кетар. Ҳаммалари сесканиб қўрқарлар.)

Б о б о ш а р о ф *(самоварчига)* – Ҳе, садқаи одам бўлунг! Бохабар бўлунг-дия! Юз йиллик кайфимизни учурдингиз-о! *(Самоварчи афв истар.)*

Ў к т а м – Узоқбой пудратчи бор-ку! Ўшани ҳар пудратдан минг сўм фойда қиладур, дерлар-о!

Б о б о ш а р о ф – Ув-в, егани гижжа мой, десангизчи!

Ш о ҳ м у с о *(кулуб)* – Егани заҳар денг, заҳар!

Б о б о ш а р о ф – Нимага егани заҳар экан?

Ш о ҳ м у с о – У одам пулни осонлик билан топмайди! Кучукдек кўча-бақўча юруб, қанча ўрусларға «гусподин, идрасти, пожалиска, испасипа», деб хушомадлар

қилиб пул топар экан-у, егон оши баданиға захар бўлмай-
дими?

Б о б о ш а р о ф — Дарвоқе, рост дейсиз! Бизлардаги
хузур ва роҳат, кайфу нашъа аларда ҳам йўқ!

Ў к т а м — Бобо! Нимага ҳамма одамлар бой бўлуб
кетаёбдурлар?!

Б о б о ш а р о ф — Мусулмонларни бой қилган ўрус-
ни «бонкаси» бўлди-дия! Бўлмаса, мусулмонларга пул
қайси гўрда эди! Мусулмонобод вақтида минг тангаси бор
одамни катта бой, дер эканлар. Эндиги замонда: ўн минг
сўмлик одамни ҳам бой демийлар!

Ш о ҳ м у с о — Жўра! Ўйлаб турсангиз, шу ҳамма
хайру барака ўшал қадимги бойларда экан! Ҳозирги бой-
ларда хайру барака йўқ!

Б о б о ш а р о ф — Дуруст-дия! Қадимги бойлар ҳар
йил молларидан бева ва бечораларга закот берар эканлар!
Эндики бойларни кўрсангиз, закот бермоқлари нари тур-
сун, агар «ҳай-ҳай» демасангиз, ўзлари закот олмоқдан
ҳам уялмийлар! Энди буларга хайр ва барака қайси гўрдан
келсун!

Ў к т а м — Кўбам ундоқ эмас-о! Ҳозирги бойлардан
ҳам закот берадургони бор, деб эшитамиз-ку!

Б о б о ш а р о ф — Хайр, мингтадан биртаси закот
беради ҳам дедук, шулар қачон ҳалол закот берарлар!
Хув-в ўшал харидор олмайдурган уч мирилик молларни
уч танга ҳисоблаб, закотхўрларга берарлар-дия! Энди шул
ҳийла ҳам закот бўлди ми?

Ш о ҳ м у с о — Ҳа, бу охир замон бойларининг ҳам-
маси ҳийлакор бўлуб қолган!

Ў к т а м — Бобо! Бизлар ҳам иттифоқ қилишуб, ўрус-
ни «бонка»сига битта катта арза ёздуруб берсак, пул қарз
берадими?

Б о б о ш а р о ф — Беради. Аммо косиб кишига
беради, башартики, мусулмон чилонларимиз раъй қил-
салар-дия!.. Худога шукр! Бизлар ҳам кўпчилик, мана ҳозир
шаҳримизда 27 кўкнорхона бор. Шу кўкнорхоналарнинг
ҳар бирида лоақал эликтадан кўкнори бордур!

Ў к т а м — Ундай эса бош бўлуб бир ғайрат қилинг,
бобо! Бизлар ҳам бонкадан пул олиб, бой бўлуб қолайлук:
«Касбимиз бедонабозлик», деймиз-дия!

Б о б о ш а р о ф — Ҳар бедона бошидан неча пул фойда қиласизлар, деб сўраса, нима деб жавоб берамиз?

Ў к т а м — Э, муни жавоби осон! Айтамикки: бирта сур бедонани бир мири, ярим тангага олиб, бир ой-икки ой кўтарамиз. Агар худо бериб, толеъимиз мадад қилса, бир-икки мартаба урушдуруб юз тангадан минг тангагача сотамиз. Агар мабодо, яхши урушқоқ бўлуб чиқмаса, тўрга солиб, бир йил боқамиз, ана сўнгра...

Ш о ҳ м у с о (*сўзини кесиб*) — Э, ука, кўб ваққиллама! Жудо, миямни единг-ку! Шу гапларингни ҳаммаси тўғри. Воқеан, агар шу мазмунда ўрусга арза берсак! Ўрус ҳам жон деб пул берадур-куя, лекин яна ўз мусулмон чилонларимиз ишни бузуб кўярлар-дия!

Б о б о ш а р о ф — Нима деб ишни бузар эканлар?

Ш о ҳ м у с о — Ёнги ўзингиз айтдингизки, то чилонлар раъй қилмаса, бонка пул бермайдур. Ана шундайки бўлса, ўрус пул берган вақтда, чилонларимиздан: «Шоҳ-мусо ёки Бобошароф қандай одам?» деб сўраса, албатта, чилонларимиз: эй-й, булар кўкнори, қиморбоз, ўғри, беобрўй деб, ишни белини синдирурлар-дия!

Ў к т а м (*бошини қашиб*) — Э, ундоқ бўлса, кўюнглари, бой бўлмоқни баҳридан ҳам кечдук! Яна шу камбагаллигимиз яхши-э!

Ш о ҳ м у с о — Бонка пулини хосияти ҳам йўқ! Мана, кўрмайсизми: бонка пулидан бой бўлганларнинг кўбиси бирта-бирта синиб, яна «Аҳмад порина» бўлуб қолаёбдур!

Ш о ҳ м у с о — Ҳа, боракалло! Беҳуда хаёллар билан овора бўлуб, оби-нашъамиздан қолдук-о! Ҳе, бойлиги курсун!

Ў к т а м — Бобо! Тезроқ кўкнорни беринг, ичиб кайф қилайлук-э!

Ш о ҳ м у с о — Кўкнор тайёр, фақат софкориси қолди. (*Бурнини рўймолчасига қоқиб, яна ўшал рўймолча билан кўкнорни софлар.*) Мана! Оби ҳаёт ҳам тайёр бўлди, бошлаб ўзум ичай!

(*Ичар вақтида: Эшон қозининг Саримсоқ ва Кўзи деган мулозимлари босиб келарлар. Бобонинг қўлидаги пиёласи табақ устига тушуб синар. Ҳаммалари қўрқушуб нима қилмоқларини билмайлар. Ўктамнинг қўлидан бедонаси чиғар.*)

С а р и м с о қ – Ушла бу рўзахўр кўкнориларни,
қозихонаға олиб борамиз!

*(Бобошароф қанча ялинуб тавба қилар, ҳатто пул
бермоқчи бўлур, қабул қилинмас.)*

Ш о ҳ м у с о *(соқолини кўрсатуб)* – Шу мўйсафедим-
ни ҳурмат қилиб шу дафъа гуноҳимдан ўтунг! *(Қанча дуо
қилиб ялинар.)*

*(Ўктам бедонасини ушламоқчи бўлур. Кўзи қўймай, бошиға
бир шапалоқ урар. Бошидан қалпоқи тушуб шарманда бўлур.*

*Икки қўли билан бошини ёпар. Охир қози мулозимлари
кўкнориларнинг қўларини орқалариға боғлаб, бобонинг
бўйниға кўкнор косани, Ўктамнинг бўйниға чилимни, само-
варчининг бўйниға самоварни, Шоҳмусонинг бўйниға самовар
карнайини тақиб, кўкнорхонадан бирга олиб чиғарлар.)*

Парда тушар

ДРАМАЛАРГА ИЗОҲЛАР:

«**Эски мактаб, янги мактаб**». Драма алоҳида рисола тарзида нашр этилган. Рисоланинг муқовасида шундай ёзув бор: «Муҳаррир ва ношири Ҳожи Муин ибн Шукрулла. Туркистон маишатидан олинган «Эски мактаб, янги мактаб» исмли 3 пардалик теётр рисоласидир. Самарқандда Газаруф матбаасида босилди. Март, 1916».

Рисоланинг титул varaғида эса бу матн қуйидагича берилган: «Муҳаррир ва ношири Ҳожи Муин ибн Шукрулла. Туркистон маишатидан олинган «Эски мактаб, янги мактаб» исмли 3 пардалик теётр рисоласидир. Самарқандда Газаруф матбаасида босилди. Январ, 1916».

Фалақ — эски усулдаги мактабларда дарс пайтида тўполон қилган болаларни жазолаш асбоби. Калтаксимон ёғочнинг ўртасида ҳалқа кўринишида чарм ёки ипдан тасмаси бўлиб, жазога маҳкум шогирднинг икки оёғини ушбу ҳалқаларга солиб буралган, ёғочни икки томондан икки бола кўтариб туришган, сўнгра домла боланинг оёқ қафтларига калтак билан урган.

Майналик — миялик, ақли.

Чобку(асли чопку) — пичоқча, қаламтарош.

Бадраф — халажой, ҳожатхона.

Ҳижохон — ҳижо Куръони каримни ўқитишда қўлланиладиган усул «тахажжий» ҳам дейилган. Ҳижони ўрганаётган шогирд.

Масжидда ишлаш — текинга ишлаш маъносида.

«**Агар он турки Шерозӣ ба даст орад дили моро, Ба холи ҳиндуяш баҳшам Самарқанду Бухороро**». Ҳофиз Шерозийнинг машҳур газалидан. Маъносини мутаржимлар шундай беришган: «Агар кўнглимни олса ўшал шерозлик турк жонони, Қаро холига бергум Самарқанду Бухорони».

Лаъли — лаган.

«**Хас билан кўшқарбозлик қилишуб...**» — эски усулдаги мактабларда болалар парта ёки стулда эмас, ерга тўшалган бўйранинг устида ўтиришган, улар зерикканда домланинг кўзини шамғалат қилишиб, бўйранинг чўпларини синдириб олиб, кўчқорга ўхшаган шакл ясашиб, гўё кўчқор уруштириш ўйнаган.

«Хирс мулла мешавад аз зарби чўб, Беадабро ҳар гужо ёбӣ бекуб» – Маъноси: «Калтакнинг зарбидан айиқ ҳам мулла бўлади, Беадабни қаерда бўлмасин, топиб калтакла».

Шаллоқ – туртки, шапалоқ.

Пристуф (русча) – пристав.

Овақ (русча) – авахта, яъни қамоқхона.

Таважжуҳ – эътибор бермоқ, меҳрибонлик кўрсатмоқ.

Ишти – юмалоқ тош, ёнғоқ; туянинг қумалоғи; болалар ўйинда ёнғоқ ўрнида ишлатишган.

Жумъабозиён – «жума – ўйин куни» маъносида.

Говлоқ – бу ерда «бузоқча» маъносида.

Бори шарият – шарият юки.

Чирки фалокат – фалокат кири.

Учмага кетинглар! – «Учмоҳ»га, яъни жаннатга тушинглар маъносида. Халқда 12 ёшгача бўлган норасида болалар вафот этса, тўғридан-тўғри жаннатга тушади, деган ақида бўлган. Бу ибора «жувонмарг» сингари қарғишнинг тури, шунингдек, жарга йиқилиб ўл маъносини беради.

Мутамаддун – тараққий топган.

Дорилмуаллимин – ўқитувчилар тайёрлайдиган ўқув муассасаси.

Шохроҳ – катта йўл.

Ибтидоний мактаб – бошланғич мактаб.

Дуқат – икки букилган, эгилган.

Қалъаги – қалайи, алюмин.

Култ – қултум.

Тимоқ – тумов.

Ганж(гаж) – алебастр.

Камоҳу қаҳу – ҳақиқатан ҳам, чиндан ҳам.

Муҳаққиқ – таҳқиқ этувчи, ҳақиқатни изловчи.

Ҳифзи снҳхат – соғлиқни сақлаш.

Миз – бу ерда «стол» маъносида.

Лавҳа – лавҳ, яъни китоб кўядиган ёғоч мослама.

Хийли – анча.

Хушомадӣ – хуш келибсиз.

Иншо – бу ерда «бирон-бир матни ёзиш» маъносида.

Басиратлик – кўзи очиқ.

Имсол – шунга ўхшаганлар, шу кабиларнинг мисоли.

«Мазлума хотун». Драма алоҳида рисола тарзида нашр этилган. Муқовада шундай ёзув бор: «Туркистонлик маънавий ҳамшираларимга ҳадя!»

Муҳаррири ва ношири: Ҳожи Муин Шукрулла.

Мазлума хотун (4 пардалик драма).

Самарқандда Газаруф матбаасида босилди. Рамазон, 1334.

1916, июл». Титул варағида пьесанинг номидан кейин «Туркистон туркларининг ҳозирги маишатидан олинуб ёзилган» матни қўшилган.

Шулла — гуручли суюқ таом.

Фулом — қул.

Қулоғ гуноҳкор — гапирувчи киши ўзини ғийбатчи дейишмасин, деган мақсадда эшитган гапларимнигина айтяпман, буни эшитган қулоқ гуноҳкор, демоқчи.

«**Наузу биллоҳ мин зилик**» — бу каби арабча ибораларни персонаж хато айтганда, муаллиф тўғрисида қавс ичида келтиради.

Дар қолмоқ — афсусланмоқ, армонда қолмоқ.

«**Дар жавонӣ тавба кардан нашъан пайғамбарӣ аст, Варна дар пирӣки, ҳар габре мусулмон мешавад**» — Ёшликда тавба қилмоқ пайғамбарлик нашъасидир, Йўқса, қариликда ҳар кофир ҳам мусулмон бўлади.

Ҳажарул асвад — Маккатуллодаги қора тош.

Важҳ — сабаб, боис.

Саҳван — хато қилиб.

«**Кабутар бо кабутар, қоз бо қоз**» — каптар каптар билан, ғоз ғоз билан.

Шўралушт — жанжалкаш, арзимаган баҳона билан жанжал чиқарувчи.

Маддоҳона — бу ерда «хушомад» маъносида.

Нимча мулло — чаламулла.

Бирут — мўйлов, мурт.

Танур — тандир.

Сўфи қилиб қўймоқ — ўтмишда шариат буюрган тўрт хотун устига яна уйланмоқчи бўлганлар катта хотинини сўфи қилиб қўйган, яъни у аёл собиқ эрининг уйида яшаса ҳам, эр-хотинлик муносабати бўлмаган.

Бадибаробар — ёмонлиги баробар.

Оббоҳ — оббо.

Сучук — ширин.

Мувосо — келишиш, муроса-малора.

«**Кўкнори**». Алоҳида нашр этилган. Муқовада: «Муҳаррир ва ношири Ҳожи Муин ибн Шукрулла.

Туркистонийлар маишатидан:

Кўкнори (Бир пардалик кулгу).

Самарқанд. Газаруф босмаҳонаси. Март, 1916.»

Мушаххис — актёр.

Қадоқлаш — чинни буюмни ямаш, чегалаш.

Шеримард — эркак шер.

Таппонча — асли форсча «тўфанг» (милтиқ) сўзидан ясалган, «тўппонча».

Абразорний (русча) – образованный, яъни «саводли, зиёли» дегани.

Гирмонни сарбозидек – Германия солдатидек.

Тилмоч – таржимон.

Чугул – чуғалловчи, гап етказувчи, ёмонловчи.

«Гусподин, идрасти, пожалиска, испасипа» (русча) – господин, здравствуйте, пожалуйста, спасибо, яъни жаноб, салом, марҳамат, раҳмат.

Чилон (русча) – «аъзо» дегани, яъни хусусий банкларнинг акционери, бошқарув ҳайъати аъзоси.

Софкори – тозаси.

«Аҳмади порина» – бирон касб-кор қилган ҳолда (бу ерда савдогарлик назарда тутилган), ўзгармаган, яъни иши ривож топмаган, деган маънода. Тожикларда «Аҳмади порина савдогари Кармина» деган мақол бўлган, мазмуни ўзбекларнинг «Боёғи, боёғи, Бойхўжанинг таёғи» мақолига тўғри келади.

Мўйсафид – оқ соқол, оқарган соқол.

Изоҳ: Айрим сўзлар, хусусан, аслида *ҳеж* сўзи *ҳеч*, шунингдек, соғалган – соғайган, қарри – қари, ёғ – ёқ, орриқ – ориқ, бўқча – бўғча, иков – икков, гаж – ганж тариқасида, аксар рақамлар (1, 2, 3...) сўзда берилди.

ЛУФАТ

- Авсоф** — мақтовлар, сифатлар
Ажмал — энг гўзал, жуда чиройли
Алсина — тиллар
Амният — тинчлик, омонлик
Асаф — қайғу, таассуф
Асҳоб — дўстлар, суҳбатдошлар
Атфол — гўдаклар, ёш болалар
Афф — покиза, иффатли
Аъмол — амаллар, ишлар
Акрабо — яқинлар, қариндошлар
Вораста — қутулган, озод, бўш
Ворид — келадиган, келган
Жаронд — газеталар
Зиё — йўқотиш
Зуъм — шубҳа, гумон
Икмол — камолга етказиш, мукаммаллаштириш
Иктифо — кифояланиш
Интибоҳ — огоҳлик, гафлатдан уйғониш
Интисоб — мансублик, оидлик
Интихоб — сайламоқ, танламоқ
Интишор — ёйилиш, тарқалиш
Ирод — баён қилиш, баҳслашиш
Иртикоб — бирор ишни қилишга киришиш
Истифода — қўллаш, фойдаланиш
Истихора — тасбеҳ ёки Куръони карим билан фол очиш
Итлоқ — аташ, нисбат бериш; қўллаш; бу сўзнинг озод қилиш, адо этиш маънолари ҳам бор
Иттиҳод — бирлашиш, бирикиш
Иқтизо — талаб, тақозо, эҳтиёж
Кан-нақши фил-ҳажар — тошга ўйилган нақш каби
Кен — кейин, орқа
Киром — саховатли, буюк, азиз (кишилар)
Куллий — катта, йирик; кўп
Лака — доғ
Мабхут — ҳайрон қолган, ҳайратланган
Мавқуф — тўхтатилган, тўхтатиб қўйилган
Мадоро — чиқишиш, келишиш
Мадохил — кирим, даромад
Мажжоний — текин
Мазаррат — зарар, зиён
Мазмум — ёмонланган, ёмон
Маоф — афв этилган, гуноҳи кечирилган
Маржуъ — ўринли
Масаррат — қувончли
Масориф — сарф, харажат
Масоҳат — ер ўлчаш, таноб
Машруъ — шариат йўл қўйган
Маҳал — жой
Мидҳат — мақташ, мадҳ этиш
Модарзод — туғма
Мубарро — холи, озод
Мубин — очиқ, равшан
Мубориза — кураш
Мувосо — келишиш, муроса қилиш
Мудоҳана — хушомадгўйлик, иккиюзламачилик
Мужиб — сабаб, боис, туфайли
Муколама — сўз юритиш, суҳбат
Муноқаша — жанжал, тортишув
Мунқариз — тугаб битиш
Муосир — асрдош, замондош
Мусаввар — суратланган, тасвирланган
Мусаллат — ҳукмрон
Мусанниф — китоб тузувчи, муаллиф

- Мусовот** — тенглик, баробарлик
Мусонд — ёрдам этувчи, қулай
Мустақбал — келажак замон, келажак вақт
Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ, ҳақли
Мутааддид — бир қанча, кўп, аллақанча
Мутабаҳҳир — кенг ва чуқур маълумотли, зўр олим
Муфаттин — фитначи, фитна солувчи
Муфид — фойдали, нафъли
Муфлис — камбағаллашган, камбағал бечора
Мухталиф — қарама-қарши, ихтилофли
Муқобала — қарши келиш, қарши чиқиш
Муқтадир — иқтидорли
Наҳй — ман этиш, қайтариш, таққиллаш
Номашруъ — шариат қонун-қондасига хилоф
Ноший — билимсиз, тажрибасиз
Оянда — келажак
Рафоқат — рафиқлик, дўстлик
Саводзада — руҳий касалликка гирифтор, савдойи
Сад — юз
Сакароти мавт — ўлиш олдидаги жон талвасаси; ажал майи
Санонъ — санъатлар, хунарлар
Сарват — бойлик
Сафиҳ — ақлсиз, нодон
Сафоҳат — нодонлик
Сибён — болалар
Сипориш — топшириқ, ҳавола
Табоҳ — хароб, вайрон
Тавҳиди лисон — тил бирлиги
Таданний — тушкунлик
Тадриж — аста-секинлик
Тадрис — дарс бериш
Тажвиз — жоиз кўриш, раво кўриш, ижозат
Такмил — камолга етказиш, тўлдириш
Такфир — кофир (динга ишонмовчи) деб ҳукм этиш
Талаф — нобуд, ҳалок бўлиш
Талаққий — олиш, қабул этиш
Танвир — ёритиш
Тасаллут — ҳукмронлик қилиш
Тасҳиҳ — тузатиш
Тафриқ — айириш, бўлиниш
Тафриҳ — хурсанд қилиш, шодлантириш
Тафсир — шарҳ, изоҳ
Тафҳим — тушунтириш, англа тиш
Тахвиф — таҳдид, қўрқитиш
Тахсис — тайин этиш, белгилаш
Тақдир — пок муборак ҳисоблаш, азиз ва ҳурматли деб билиш
Тағйир топмоқ — ўзгармоқ
Умда — энг муҳим дастак, асос
Фард — якка, ёлғиз
Фихрист — китоб мундарижаси, муқаддимаси
Фосид — бузуқ
Хафий — махфий
Хулё — хаёл
Шай — нарса
Шарорат — ёмонлик
Шафоат — ўртада туриб восита бўлиш
Шиканжа — қийноқ, азоб, уқубат
Шуруъ — киришиш, бошлаш
Шўр — ғавғо
Яъс — қайғу, умидсизлик
Қавонд — қоидалар
Қазия — даво
Қитор — поезд
Қопу — эшик
Ҳавоши — ҳошиялар
Ҳайъат — шакл, сурат, кўриниш
Ҳанки — ҳолбуки
Ҳарис — ҳирсли, очкўз

МУНДАРИЖА

Беҳбудийнинг муносиб шогирди. (<i>Бойбўта Дўстқораев, Нилуфар Намозова</i>)	5

Биографик мазмундаги мақолалар

Буюк устозимиз Беҳбудий афанди	18
Маҳмудхўжа Беҳбудий. Сўз боши	22
Маҳмудхўжа Беҳбудий (1874–1919)	28
Марҳум Шокир Мухторий	32
Васлий (<i>таржимаи ҳал</i>)	33
Қози калони Шал ва унинг болалари (<i>Адабий тафтишлар ва таржимаи ҳал</i>)	36
Қози калони Шал ва унинг болалари (<i>давоми</i>)	43

Мақолалар

Интиқодоти воҳияга бир назар	53
Ғазета ўқумоқ манфаати	56
Янги асарлар	57
Раддия	58
Ёшларга мурожаат	59
Адабсизлик сабаби ва унинг чораси	60
Истиқбол қайғуси	61
Муҳтарам шуаромизга	63
Янги асар	64
Ҳақсиз нафрат	65
Миллий тарихимизни ким ёзар	66
Таассуфлик ҳолатда	67
Тибб ва ҳифзус-сиҳҳатда риоятсизлигимиз	67
Шўрон исломия ва сайлов	68
«Оила» (ёхуд) вазоифи хонадорий	70
Каттақўрғон хотиралари	72
Намойиш тўғрисида	77
Юрт қайғуси (<i>Туркистоннинг ғиёни</i>)	78
Болшевиклар ва биз	79
Ёшларимиз ва қизлар тарбияси	81
Оила тарбияси	84
Тил масаласи	86
Халқ дорилфунуни	87
Бизга нима керак?	89
Тил масаласи	91
Шикоятчиларга қарши	93
Тўй ва аза маросими ҳақида	95
Болалар боғчаси	100

Ёшлар! Юртнинг умиди ёлғуз сизгадур	103
Бухоро инқилоби тарихи	108
Сўз, қарор ва иш	109
Хидматга тухмат	111
Самарқандда матбуот ишлари (<i>Самарқандда матбуот ва ёшлар</i>)	116
Самарқанд матбуотининг тарихи	120
Аскарлик тўғрисида	126
Самарқандда матбуот аҳволи	128
Самарқандда матбуот аҳволи	130
Вақтсиз мубоҳаса (<i>Тил бирлаштириш тўғрисида</i>)	133
Тўй-таъзия исрофлари	136
Тугалланиш йўлида	137
Генерал Фун Кауфманнинг хитобномаси	139
Ўзбекча алифболар тарихи	141
Форсча алифболар тарихи	145

Ҳажвиялар

«Таёқ»	149
«Ришват» хасталиғи	150
Бой бўлмоқ йўллари	151
Пора ва порахўрлик	153
Нима эдик, нима бўлдик, нима қилайлик?	155
Раҳматлик уезд — Самарқанд райқўмининг ҳурматлик садрлари тилидан	157
Ай қалам!	158
Охир замон аломатлари	159
Англашилмаслиқ ёки «Таёқ»нинг таъсири	161
«Таёқ»нинг насиҳати	162
Азроилми, солиқчимми?	163
Табиий ишлар	163
Маориф оёи	165
Икки кўруниш	166
Ижобат бўлгон дуо (<i>Амир Олимхон ҳақида</i>)	167
Юқма касал	169
Кўрмайлик — куймайлик	170
Оташаравамиз	171
Каттақўрғон хотиралари	172
Хизматларим (<i>Ўхшатма</i>)	175
Пора бер (<i>Бир порахўрнинг илтимоси билан ёзилди</i>)	176
Энг қулай иш	177
Буқун бой, эртаси гадоё	178
Бизда соғлиқни қақшатиш ишлари	179
Ёзилган деҳқонга	179

Драмалар

Ёски мактаб, янги мактаб	181
Мазлума хотун	206
Кўкнори	239
Драмаларга изоҳлар	248
Луғат	252

ҲОЖИ МУИН
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўлдирилган иккинчи наشري

Тошкент «Маънавият» 2010

Муҳаррир *О. Бозорова*
Рассом *Ш. Соҳибов*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *В. Қаршибоева*
Компьютерда тайёрловчи *Б. Жонтемиров*

Босишга 27. 09. 2010 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 13,44. Нашр т. 11,56. 5000 нусха. Буюртма № 1228. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Паҳлавон Маҳмуд 2-берк кўча, 2-уй. Шартнома 05-10.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 100083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. 2010.

Manavijal

